

Zdenek Hejzlar

Prag i skuggan av Moskva

Reformkommunismens uppkomst och nederlag i Tjeckoslovakien

Översättning från tjeckiska: Lena Lindén

Publicerad 1976 av Coeckelberghs

Innehåll

Inledning.....	1
På väg till makten och efter dess uppnåelse.....	2
Reformer och opposition.....	26
Kampen om ett nytt ansikte.....	42
Konfrontation med Moskva.....	61
”Normalisering”.....	85
På tröskeln till ett nytt halvsekel.....	103
Källor och litteratur.....	117

Inledning

Antonio Gramsci har någonstans sagt, att skrivandet av ett politiskt partis historia betyder att "skriva ett lands historia från monografisk synvinkel och därvid lägga vikt vid en karaktäristisk sida". Detta gäller särskilt för de partier som gripit makten, infört enpartidiktatur, omvandlat sin ideologi till statsideologi och under långa årtionden format sina länders ekonomiska, sociala, politiska och kulturella öde efter sin modell. Så är fallet med de europeiska socialistländernas kommunistpartier.

Att skriva om något av dessa partiers historia kräver emellertid också att ha ett annat, och t. o. m. viktigare, sammanhang för ögonen. Dagens kommunism uppstod som ett monocentriskt internationellt parti. Då den nya rörelsens enda omedelbara framgång blev den ryska revolutionen och den härur bildade sovjetstaten, framstod Moskva som denna rörelsens centrum, leninismen som dess kanoniserade ideologi och stalinistisk praxis som den enda källan till föreställningen om hur ett socialistiskt samhälle skulle se ut. Kommunismen blev genom identifieringen med Sovjetunionen inträngd i en katastrofalt trång ram, och de enskilda partierna var för lång tid framöver berövade möjligheten att utforma en egen strategi och politik i nittonhundratalets komplicerade och främst av lokala och nationella särdrag präglade samhällssituation.

I den hälft av det delade Europa, där kommunistpartierna fick makten, i den blandning av "underkuvande och revolution" (I. Deutscher) som var resultatet av den sovjetiska stormaktsdominansens framryckning efter andra världskriget, övergick monocentrismen i en satellisering, och fick under det sovjetiska "kärnvapenparaplyet" geopolitiska dimensioner. Att skriva om kommunistpartiernas historia i dessa länder innebär därför att skriva om motsättningarna och konflikterna mellan Moskvans intressen och de konkreta behoven och möjligheterna hos de enskilda kommunistpartierna.

Även Tjeckoslovakiens kommunistpartis historia kan förklaras endast i dessa sammanhang. Den är brokigare och mera dramatisk än andra östeuropeiska kommunistpartiers historia. Som det enda kommunistpartiet i mellersta och sydöstra Europa undgick det tjeckoslovakiska kommunistpartiet att mellan krigen fördrivas till underjorden av den antikommunistiska repressionen och förblev en del av det öppna politiska systemet i det dåvarande kapitalistiska Tjeckoslovakien. Motsättningarna mellan en verklig socialistisk politiks behov och möjligheter och Kominterns schabloner var därför på denna tid mera uppenbara och brännande.

1935-38 och 1941-46 uppstod överensstämmelse mellan nationella tjeckoslovakiska och dåvarande sovjetiska utrikespolitiska intressen. Därigenom fick tjeckoslovakiska kommunistpartiet möjlighet att föra en politik som närmade sig de nationella intressena, och partiet inträdde efter 1948 i perioden av enpartidiktatur avsevärt starkare än kommunistpartierna i de andra länder som hörde till det framväxande sovjetiska stormaktsblocket.

Nedbrytandet av det kapitalistiska samhället skedde i ett Tjeckoslovakien som närmade sig ett utvecklat industrisamhälles nivå och som hade starka demokratiska traditioner. De nyttkomna strukturerna var därför i högre grad präglade av det faktum att de kommit till på mycket oorganiska och våldsamma vägar, samt antydde och blottade tidigare och fullständigare sin nya bundna dynamik. I detta land kunde det på sextioalet komma till ett brett upplagt försök att skapa en strukturell demokratisk reform av systemet, en reform, som fick sin huvudsakliga inspiration och ledning ur kommunistpartiet självt. Ur askan flög en gnista, och lågorna spred sig inte bara till grunden för det inhemska byråkratiska systemet utan uppfattades i Moskva även som ett hot mot hela det sovjetiska maktsystemet och mot själva

grunden för kommunismen av sovjetisk proveniens. Försöket omintetgjordes därför genom en militär intervention 1968 och genom den följande ”normaliseringen”. Det fenomenet, att oppositionen kunde uppstå och utvecklas inom ett härskande kommunistiskt parti och fenomenet ”reformkommunism” med demokratiska reformer på sitt program förblir, trots sitt temporära misslyckande, föremål för intresse och studium hos alla, som vill förstå emancipationsprocessernas problem i de europeiska socialistländerna.

Som knuten till Utrikespolitiska institutet i Stockholm kunde jag 1971-75 på grundval av främst tjeckoslovakiska källor och personliga erfarenheter skriva ett omfattande arbete om tjeckoslovakiska kommunistpartiets senaste historia, som jag har kallat ”REFORM-KOMMUNISMUS – Zur Geschichte der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei” och som utkom 1976 på fackföreningsförlaget Europäische Verlagsanstalt i Köln. Jag erkänner att jag med hänsyn till mitt personliga engagemang i många av de beskrivna händelserna knappast har kunnat undvika en bekräftelse på Carl Beckers klassiska konstaterande, att envar trots strävan efter objektivitet förblir också ”sin egen historiker”.

Min vän, den svenske förläggaren René Coeckelberghs, har uttryckt en önskan om att jag för hans förlag skulle skriva en förkortad version av detta arbete. Jag har därför förenklat kompositionen, omarbetat vissa delar, utelämnat mindre väsentliga passager och strukit den värdefulla, men för ickehistorikern ingalunda nödvändiga apparaten av noter, anmärkningar och tillägg. Så tillkom den bok som nu överlämnas i den svenske läsarens händer. Jag vill gärna vid detta tillfälle uttrycka mitt tack till Utrikespolitiska institutet för de gynnsamma villkor under vilka jag kunnat ägna mig åt detta arbete.

Zdenek Hejzlar

Stockholm, februari 1976

På väg till makten och efter dess uppnåelse

”Den som berättar falska revolutionslegender för folket – det må vara avsiktligt eller omedvetet – och bedrar det med historiska dityramber, borde straffas liksom en geograf, som gör falska sjökort för sjömännen.” Lissagaray

Šmerals ”demokratiska kommunism” – Bolsjeviseringen – Det antifascistiska programmet – Partiet mot München-diktatet och ockupationen – Det största partiet i efterkrigs-Tjeckoslovakien – En specifik väg till socialismen? – Maktövertagandet 1948 – Under ”proletariatets diktatur” – En byråkratisk statssocialism av sovjetisk proveniens – Den politiska terrorn – Partiet som maktelit – Systemets kris – Sextiotalets tjeckoslovakiska samhälle.

I Tjeckoslovakien – den enda stat i Centraleuropa, där den borgerliga demokratin höll sig kvar under hela mellankrigstiden – uppstod 1921 ett kommunistparti som ett massparti. Majoriteten av socialdemokratiska partiets medlemmar hade nämligen gått över till kommunisterna. Under det nya partiets konstituerande kongress uppskattades medlemsantalet till 300-450.000. Vid slutet av det första året av sin existens kunde det visserligen uppvisa endast 170.000 betalande medlemmar men var ändå det största tjeckoslovakiska politiska partiet på den tiden och var efter kommunistpartierna i Sovjetunionen och Tyskland det största kommunistpartiet i världen.

Šmeralin och bolsjevisering

Partiets medlemsantal och styrka var ett uttryck för den höga graden av radikalisering i det dåvarande tjeckoslovakiska samhället, som var uppsplitat av den katastrofala ekonomiska situationen och de svåra nationella motsättningarna i den nya staten, skapad på ruinerna av den österrikisk-ungerska monarkin. Det nya partiets initialkraft var emellertid också ett

resultat av den skickliga politik som dess skapare och ledare, den tidigare ”austromarxisten” dr. Bohumir Šmeral hade fört. Hans konception av ett revolutionärt massparti med en starkt betonad demokratism och med en positiv attityd till den nyskapade staten av tjecker och slovakier skiljde sig betydligt från andra kommunistpartiers sekterism och nationella nihilism, och antagandet av den Kommunistiska internationalens välkända 21 villkor var möjligt endast genom en betydlig ömsesidig kompromiss. Šmerals förhållande till staten, till arbetarklassens enighet och till parlamentarismen var förvånande odogmatiskt och i viss mening kan man med rätta tala om en dåtida ”Šmerals demokratiska kommunism”. Det var helt naturligt, att ”šmeralismen” och den första icke bolsjevistiska perioden i kommunistpartiets utveckling blev föremål för 60-talshistorikernas ingående studium, och att man där med rätt sökte stöd för en övergång till en reform- och demokratiseringspolitik.

Lenin gav ”šmeralismen” ett tillfälligt skydd, men efter hans död utövade Kominterns ledning – särskilt under 1924-25 och 1928-29 – brutala påtryckningar för att påtvinga även tjeckoslovakiska kommunistpartiet en likriktande ”bolsjevisering”. Processen underlättades av en rad misslyckanden som partiet vidkändes, vilka hade sin grund i oförmågan att orientera sig i den nya socialpolitiska situationen under tiden för kapitalismens stabilisering efter 1925. Vid 1925 års parlamentsval utgick kommunistpartiet som det alltjämt näst största partiet i konkurrens med de då existerande trettio övriga partierna; sedan sjönk emellertid dess medlemsantal och inflytande kraftigt, och en betydande del av medlemmarna och väljarna återvände till det socialdemokratiska partiet, som åter höll på att vinna krafter.

Efter partiets femte kongress 1929, vid vilken ledningen övertogs av Klement Gottwalds bolsjevistiska garnityr, av vilket ”šmeralismen” betecknades som en opportunistisk avvikelse och Kominterns dåvarande sekteristiska linje fullt accepterades, sjönk medlemsantalet till blott 20.000. Även detta parti blev en liten militant sekt, vars introverta prägel förstärktes av en kännbar förföljelse av kommunister i början av trettiotalet. Men till skillnad från många andra kommunistiska partier förträngdes det tjeckoslovakiska partiet aldrig till total illegalitet, och dess representanter lämnade aldrig parlamentet. Kominterns katastrofala svar på nazisternas seger i Tyskland med slagordet ”Sovjeterna enda utvägen” och karaktäristiken av nazismen som en faktor, som ”undanröjer illusioner och därför för den proletära revolutionen närmare” (!) kunde inte annat än framkalla en inre kris hos kommunistpartiet i ett land som direkt hotades av nazisterna. Oppositionen under ledning av Josef Guttmann hade 1933 undertryckts på ett sätt som helt hade lånat sitt mönster från de stalinistiska utrensningarna i Sovjetunionen. Även ett år senare, då Jan Šverma, Rudolf Slánský, Bohumir Šmeral och andra försökte formulera partiets politik i riktning mot en enig antifascistisk front, stötte detta försök på Kominterns ihållande sekterism, och dess företrädare anklagades i Moskva för ”högeropportunist”. Och detta just kort före Kommunistiska internationalens sjunde kongress, som 1935 plötsligt och oväntat deklarerade linjen ”folkfront mot fascism och krig” som bindande för alla kommunistiska partier!

Den nya linjen skapade slutligen gynnsammare villkor för det tjeckoslovakiska kommunistpartiets politiska verksamhet. I Tjeckoslovakien, som hotades av den fascistiska aggressionen och som var försvagat av den stora världsdepressionens efterdyningar, hade ett parti med ett radikalt antifascistiskt och antikapitalistiskt program alla förutsättningar att stärka sina positioner. Ett program för republikens och demokratins försvar möjliggjorde en återgång till en positiv politik. I Tjeckoslovakien lyckades man visserligen inte skapa en s. k. folkfrontsregering, men en markerad antifascistisk och demokratisk orientering gav kommunistpartiet möjlighet att påverka den allmänna opinionen och att på en rad punkter samverka – parlamentariskt och utomparlamentariskt – med de övriga vänsterkrafterna och med de demokratiska mittenpartierna. Partiets medlemsantal ökade under denna tid till 70-80.000 och via utomstående organisationer vann partiet inflytande även i de skikt som det på

den sekteristiska politikens tid inte hade kunnat nå, dvs. bland kvalificerade arbetare, tjänstemän, lärare och studenter. Särskilt bland den skapande intelligentian var partiets inflytande utomordentligt starkt. Även om moskvaprocessernas apokalyps förorsakade vissa inre konflikter i partiet, lyckades Gottwald-ledningen i stort, med stöd av några militanta intellektuella, vidmakthålla och stärka den prosovjetiska och prostalinistiska orienteringen, baserad bl. a. på de traditionellt konfliktrika relationerna mellan Tjeckoslovakiens och Rysslands folk och på den nya, 1935 ingångna, sovjetisk-tjeckoslovakiska pakten.

Det hopp som riktades mot Moskva som en möjlig försvarare mot ett anfall från Hitlertyskland skapade under senare delen av trettioalet en för kommunisternas auktoritet gynnsam atmosfär.

Partiet mot München-diktat och ockupation

Ställda inför Tjeckoslovakiens katastrof under 1938 och 1939 intog de tjeckoslovakiska kommunisterna en fast hållning mot München och münchenandan. Sovjetunionen deltog inte i Tjeckoslovakiens delning och bekräftade åtminstone muntligt sitt förbundslöfte vid ett eventuellt militärt försvar av landet, vilket emellertid president Edvard Beneš och den borgerliga regeringen inte tillgrep. Logiken i den dåvarande sovjetiska utrikespolitiken och den frånvaro av krigsberedskap, vilken så tydligt framträdde tre år senare, ger emellertid knappast stöd för tron, att Moskva verkligen kunde och ville gå i krig för Tjeckoslovakien.

Münchendiktatet och dess följder uppfattades hos den stora tjeckoslovakiska allmänheten som ett sammanbrott' och nederlag för den inhemska borgerliga och reformsocialistiska representationen, som i hela 20 år hade haft makten i landet och framför allt som ett totalt misslyckande för dess västeuropeiska utrikespolitiska orientering, då det var Frankrikes och Englands regeringar som helt otvetydigt utlämnade Tjeckoslovakien åt Hitler. Endast förståelsen av detta "münchentrauma" och det härmed sammanhängande nedbrytandet av den tjeckoslovakiska nationella självkänslan gör det möjligt att förstå den kommunistiska politikens senare framgångar och den i stort prosovjetiska orienteringen hos en stor del av den tjeckoslovakiska allmänheten. Genom "München" kastade de västeuropeiska stormakterna Tjeckoslovakien mellan Hitlertyskland och Sovjetunionen, och då Hitler inte erbjöd något alternativ till nationell förintelse, var Tjeckoslovakiens framtida plats helt entydigt bestämd. Det politiska kapital, med vilket Tjeckoslovakiens kommunistparti 1938 gick under jorden, översteg vida dess medlemsantal från mellankrigstiden och var inte längre så hopplöst försvagat av den misstro som dess tidigare sekteristiska och avhängiga politik hade givit näring åt.

Den tysk-sovjetiska pakten från 1939 och Kominterns karaktäristik av det utbrutna kriget som ett "på båda sidor imperialistiskt krig" och av den inre tyska situationen som en "revolutionär situation" räckte givetvis för att strax därefter, under åren 1939-41, åter förintat detta kapital. I de s. k. "marsdespesherna", som 1939 sändes av Gottwald från Moskva till Prag, krävdes, att kommunistpartiet skulle stoppa allt samarbete med ickekommunistiska patriotiska motståndare till den nazistiska ockupationen, då detta samarbete vore "icke klassmässigt och skadligt". Vidare meddelades, att "i parollen om Tjeckoslovakiens förnyelse döljes imperialistiska och antisovjetiska planer", varför man måste "bistå det tyska proletariats kamp mot imperialismen". Kommunistpartiets slovakiska ledning, som när den halvfascistiska slovakiska vasallstaten bildades, omvandlade de illegala organisationerna till ett självständigt slovakiskt kommunistparti, accepterade den tjeckoslovakiska republikens delning och myntade slagordet "för ett sovjetiskt Slovakien". Eduard Urx och Oto Synek, som ledde det illegala partiarbetet i Prag, visste självfallet att partiets framtid låg endast i ett samarbete med de övriga nationella krafter som kämpade mot fascismen och ockupationen och i en aktiv kamp för Tjeckoslovakiens förnyelse. Därför blev de i Moskva åter anklagade för

”nationalistisk högeropportunist”, och Vlado Clementis, som emigrerat till Paris, uteslöts ur partiet för sin kritik av de sovjetisk-tyska närmandena. Kommunisterna bojkottade under denna tid Beneš i hans strävan att skapa en utländsk tjeckoslovakisk representation. Degraderingen av den Kommunistiska internationalen till ett bihang till den sovjetiska stormaktspolitiken nådde sin kulmen och hotade att dra med sig även de tjeckoslovakiska kommunisterna i det politiska fördärvet. Motsättningen mellan denna linje och de nationella intressena var dock så väldig och uppenbar, och möjligheten att under det illegala arbetets villkor genomföra den i praktiken lyckligtvis så liten, att det trots allt inte kom till en politisk katastrof; det hela blev aldrig mer än en pinsam episod.

Tjeckoslovakiska kommunistpartiet fick alltså redan under de första tjugo åren av sin existens dyrt betala sitt ideologiska och organisatoriska beroende av Moskva, den internationella kommuniströrelsens centrum. Ständigt, då partiet efter en kraftig inre försvagning accepterade kritiken från Moskva, hamnade det på gränsen till politiskt fördärv, och ständigt visade det sig, att angreppet hade gjorts utifrån falska och pseudorevolutionära ståndpunkter.

Bara den tillfälliga överensstämmelsen mellan nationella tjeckoslovakiska och sovjetiska intressen under senare delen av trettioåret gav tjeckoslovakiska kommunistpartiet ett spelrum, varför det slutligen kunde bli en inflytelserik och konstruktiv kraft, vilken man allvarligt måste räkna med. Allt eftersom andra världskriget fortskred, utvecklade sig tingen än entydigare och allt gynnsammare för partiet. Hitlertysklands angrepp på Sovjetunionen i juni 1941 och tillkomsten av en stormaktskoalition mot Hitler ändrade över en natt Kominterns inställning till krigets karaktär. De kommunistiska partiernas uppgift blev att inspirera och samordna de underkuvade europeiska folkens motstånd mot fascismen. Därmed var harmonin mellan Tjeckoslovariens och Sovjetunionens intressen helt återställd. Tjeckoslovakiska kommunistpartiets utländska centrum i Moskva slutade bojkotta president Beneš’ exilregering i London, även om kommunisterna inte inträdde i denna regering medan kriget pågick. Kommunistpartiets illegala organisationer i Riksprotektoratet Böhmen och Mähren och senare även i den slovakiska staten blev de aktivaste deltagarna i den nationella befrielsekampen och bemödade sig om att samordna den över hela nationen. Den mest markanta organisatoriska framgången i detta avseende uppnåddes först i Slovakien – där först 1943 – då ett fördrag mellan ledningen för kommunistpartiet och ickekommunistiska representanter resulterade i det s. k. Slovakiska nationalrådet och i förberedandet av det omfattande upproret mot fascisterna 1944. Kommunisterna spelade sedan en framträdande roll när man i Böhmen och Mähren, av de politiska krafter som var representerade i Beneš’ exilregering, lyckades skapa det s. k. Tjeckiska nationalrådet i början av 1945. Detta råd var den ledande kraften i det tjeckiska majupproret, men till skillnad från sin slovakiska motsvarighet upplöstes det genast sedan regeringen kommit till Prag.

De disciplinerade tjeckoslovakiska kommunisterna kämpade tappert i motståndsrörelsen. Uppemot 25.000 av partiets förkrigsmedlemmar bragtes om livet på avrättningsplatser, i fängelser eller i Tredje Rikets koncentrationsläger. Formerna för den illegala kampen var dock i alltför hög grad formade av historiska ryska och andra konspirationserfarenheter, vilka inte hade många chanser mot det allsmäktiga Gestapo och resulterade i stora förluster. Trots detta var kommunisternas roll i kampen utomordentlig, och ingen borde underskatta det styrkekapital som där skapades för framtiden genom deras offervilja.

Under den brutala ockupationens villkor i Böhmen och Mähren och under den kleriko-fascistiska regimen i Slovakien uppstod i de tjeckiska och slovakiska samhällena ett i historien nytt socialt block, som med undantag av den kollaborerade högborgerligheten omfattade större delen av befolkningen. Det enades av ett spontant program för en förnyelse av den oavhängiga Tjeckoslovakiska republiken – men som en socialt rättvisare och inrikespolitiskt stabilare stat än mellankrigsrepubliken hade varit. För föreställningarna om

den förnyade statens inrikespolitiska ordning och internationella ställning förblev den tragiska ”münchenerfarenheten” avgörande. Kommunisterna var inte de första att försöka formulera framtidsmöjligheterna hos detta den ”antifascistiska revolutionens” block som grunden och utgångspunkten för specifika ändringar i samhälls- och maktstrukturen. Denna tanke uttalades redan 1940 av de ickekommunistiska vänstersocialisterna. Men det var kommunisterna som senare bäst utnyttjade denna möjlighet – visserligen främst i den deformerade föreställningen av en ”tvåstegsrevolution”, dvs. en nationellt-demokratisk och en socialistisk. De ickekommunistiska representanterna för motståndet utom landet förstod, särskilt efter slaget vid Stalingrad, att vägen från exilen denna gång gick endast via Moskva, av vilket de drog konsekvenserna. President Beneš ingick i december 1943 i Moskva en pakt om sovjetisk-tjeckoslovakisk vänskap och efterkrigssamarbete. Denna pakt blev grundstenen i den nya tjeckoslovakiska utrikespolitiska orienteringen och mönster för alla liknande avtal som senare ingicks mellan Sovjetunionen och regeringarna i Mellan- och Sydeuropas länder. Avtalet var ett uttryck för det faktum att även de tjeckoslovakiska ickekommunistiska krafterna för framtiden accepterade det sovjetiska ”stormaktsparaplyet”. Det har redan sagts att stormakterna i väst hade förutbestämt en sådan utveckling, när de genom münchendiktatet hade kastat Tjeckoslovakien mellan Hitlertyskland och Sovjetunionen och när de sedan åter i Teheran och Jalta – låt vara inte alltför iögonfallande, men ändå entydigt – gemensamt hade skapat den s. k. ”jaltalinjen” i Europa. I denna situation tog mot slutet av 1943 partiets moskvarepresentation med Klement Gottwald i spetsen initiativ även vad beträffar ordnandet av de maktpolitiska och sociala förhållandena efter Tjeckoslovariens befrielse och släppte sedan aldrig detta initiativ ur händerna. Det bör framhållas, att det då var Moskva och J. V. Stalin personligen som manade de tjeckoslovakiska kommunisterna till återhållsamhet och kompromisser. Då trodde Stalin ännu att den mot Hitler riktade stormaktskoalitionen, som han ansåg nödvändig för det av kriget åderlättna Sovjetunionen, skulle få en lång varaktighet och underordnade, åtminstone i viss utsträckning, frågorna om regleringen av de inre förhållandena i Centraleuropas länder detta mål.

Det var inte särskilt svårt att mellan kommunisterna och folket kring Edvard Beneš få till stånd ett avtal om ”styrd demokrati” representerat av ett mindre antal politiska partier och sammanhållet av det gemensamma programmet i den s. k. Nationella fronten. I fråga om förenklingen av de framtida partipolitiska förhållandena var t. o. m. ickekommunisterna radikalare än kommunisterna. Kommunisterna försvarade skickligt främst det egna partiets självständighet och avvisade såväl Beneš föreställning om ett trepartisystem – vänstern, mitten och högern – som vissa socialdemokraters föreställningar om att skapa ett socialistiskt enhetsparti. Det var inte heller svårt att uppnå ett avtal om en långtgående konfiskering och förstatligande av produktionsmedel och jord, då det i denna etapp rörde sig främst om egendom som förvärvats genom tyskt kapital. Men även Beneš proklamerade följande i december 1943: ”Det blir en nationell revolution förenad med en social revolution. Genom åtgärder mot de tyska magnaterna öppnar sig vägen mot radikala ingrepp och sociala förändringar både i Böhmen-Mähren och i Slovakien”. Inte heller de problem som rörde de framtida maktorganen och Slovakiens ställning i republiken visade sig olösliga, även om de var föremål för allvarliga tvister och partiets moskvaledning måste utsätta de slovakiska kommunisternas federalistiska föreställningar för ett hårt tryck.

Redan vid förhandlingarna i Moskva 1943 och i början av 1945 strävade de ickekommunistiska parterna i stort endast efter en korrigerig av de kommunistiska ståndpunkterna, och denna roll fick de behålla även i framtiden. Resultaten av förhandlingarna manifesterades i en regeringsbildning, där av de 25 medlemmarna 8 var kommunister, 3 folksocialister, 3 socialdemokrater, 3 katolska folkpartister, 4 slovakiska demokrater och 4 ministrar utan partitillhörighet. I spetsen för regeringen stod den prosovjetiske och pro-

kommunistiske socialdemokraten Zdeněk Fierlinger. Det gemensamma programdokumentet kallat "Tjeckiska och slovakiska nationella frontens regeringsprogram, avfattat i Kosice", var ett mer nationellt och demokratiskt än ett socialistiskt program.

Sedan krigsoperationerna avslutats på Tjeckoslovakiens territorium och sedan regeringen i maj 1945 kommit till Prag, bekräftades det att den övervägande majoriteten av Tjeckoslovakiens befolkning accepterade denna regering och dess program. Även det begränsade antalet politiska partier i den "styrda demokratins" system tillfredsställde majoriteten, som varit negativt inställd till partiernas vildvuxenhet under förkrigssystemet. Inom kommunistpartiets ledning framträdde på våren 1945 endast två övergående missnöjesyttringar. Vissa företrädare för partiets hemmaorganisation, som hade lett och överlevt den illegala kampen mot ockupanterna eller som hade återvänt från fängelse, ansåg sig inte i tillräcklig utsträckning representerade i partiets ledande organ, vilka kontrollerades av den grupp som återvänt från Moskva. En viss del av partiets unga medlemmar, som vuxit upp under ockupationen, menade sig se möjligheter till ett radikalare socialiseringsprogram än "Kosiceprogrammet". Det kom dock inte till några häftigare inre stridigheter.

Resultatet av det andra världskriget, under vilket sovjetiska trupper hade befriat Mellan- och Sydeuropas länder, de segrande stormakternas avtal om uppdelningen av stormaktsdominansen i Efterkrigseuropa samt den inrikespolitiska situationen i landet, hade förutbestämt att tjeckoslovakiska kommunistpartiet skulle bli inte bara den viktigaste, utan t. o. m. den avgörande politiska kraften i det nya Tjeckoslovakien. Endast oförmåga att sakligt bedöma det nyskapade internationella systemet och den inre sociala och politiska situationen kunde väcka andra föreställningar och illusioner. Kommunisterna kunde visserligen försvåra eller underlätta förverkligandet av denna förutbestämning, men under alla omständigheter och utan hänsyn till deras skicklighet eller oskicklighet skulle Moskva i framtiden ha tillräckliga medel till förfogande för att i lämpligt ögonblick fullända installationen av det kommunistiska partiet som det totalt allenarådande. Det var således helt naturligt att tjeckoslovakiska kommunistpartiet uppnådde denna ställning i landets politiska utveckling. Förutsättningarna för detta var dessutom bättre än i något annat kommunistiskt land – med undantag av Jugoslavien – i det framtida sovjetiska blocket.

Det största partiet i efterkrigs-Tjeckoslovakien

Redan under de första dagarna av Tjeckoslovakiens befrielse utvecklade kommunistpartiet en politisk och organisatorisk aktivitet som vida överträffade vad de övriga partierna i Nationella fronten presterade. Trots att endast 28.000 av dess förkrigsmedlemmar överlevt den nazistiska ockupationen, byggde det förvånande snabbt ut sitt organisatoriska nät, och på våren 1946 hade det redan en million medlemmar i Böhmen-Mähren och 200.000 i Slovakien. De övriga fyra ickekommunistiska partierna i Nationella fronten hade vid denna tid tillsammans 1.670.000 medlemmar. Kommunistpartiets kvantitativa ökning uttryckte tydligt det allmänna politiska klimatet i Tjeckoslovakien efter kriget. Någon direkt sovjetisk inblandning eller tillämpning av våldsmetoder vid värvning till partiet förekom inte vid denna tid.

Tack vare sitt organisatoriska försprång fick kommunistpartiet förutom de nyckelpositioner det erövrade vid regeringsbildningen och vid konstituerandet av armén och säkerhetsapparaten även en överväldigande dominans i de anställdas företagsråd, i den förenade fackföreningsorganisationens och i den lokala administrationens organ, de s. k. nationalkommittéerna. Dessa skulle skapas med lika representation från partierna, men på grund av de ickekommunistiska partiernas organisatoriska svaghet, fick kommunistpartiet 37 To av alla ledamöter i Böhmen-Mähren, och i Slovakien, där det fanns endast två partier, det kommunistiska och demokratiska, hade kommunisterna trots sin relativa svaghet majoriteten i 43 distrikt.

I kommunistpartiet hade främst den aktiva delen av arbetarklassen förenats; var fjärde arbetare i Tjeckoslovakien var vid denna tid medlem i partiet. Den kommunistiske jordbruksministrernas regional- och jordfördelningspolitik vann även ett så avsevärt antal bönder till partiet, att inget parti förenade så många bönder som det kommunistiska. Svagast var partiets ställning bland intelligentsian: endast var åttonde representant för denna socialgrupp var medlem.

Resultaten av de första efterkrigsvalen till parlamentet i maj 1946 infriade inte helt kommunisternas förhoppningar: i Böhmen-Mähren fick kommunistpartiet 40,1 procent och i Slovakien endast 30,4 procent av rösterna. Som representant för det starkaste partiet blev emellertid Klement Gottwald ordförande i regeringen, där kommunisterna hade 9, folk-socialisterna 4, socialdemokraterna 3, de slovakiska demokraterna 4 och de katolska folkpartisterna även de 4 ministrar. I parlamentet kunde kommunistpartiet i alla grundläggande frågor räkna med de socialdemokratiska deputerades stöd, med vilka kommunisterna skapade en 51-procentig socialistisk majoritet. I de rekonstruerade nationalkommittéerna fanns 70.000 kommunister av ett totalt antal deputerade på 154.000. Kommunistpartiets avgörande inflytande för framtiden var mer än säkrat. Den s. k. ”tvååriga förnyelseplanen” för 1947 och 1948, som var Gottwalds regeringsprogram, hade stöd hos alla partier i Nationella fronten och i större delen av det tjeckoslovakiska samhället.

Av de 1.500.000 tjeckoslovakiska medborgare som från slutet av 1946 blev medlemmar i kommunistpartiet, hade endast ett fåtal inträtt på grund av partiets ursprungliga program för en radikal och revolutionär förändring, syftande till en samhällsordning av sovjetisk modell. Utan att uttryckligen distansera sig från detta program betonade kommunistpartiet i huvudsak endast ”folkdemokratis” nationella och demokratiska program med en modererad socialisering och framhävda sociala reformer bland sina punkter. Det gick så långt, att man från kommunistiskt håll praktiskt taget slutade att tala om socialism och att kommunistpartiet t. o. m. avlog några radikalare socialiseringsförslag från socialdemokraterna. Det tresektors-system för hushållningen som skapats med en förstatligad, en kooperativ och en privatkapitalistisk sektor (andelen i den uppnådda nationalprodukten var 50,3 % för den förstatligade och kooperativa sektorn, 24,7 % för den kapitalistiska och 25 % för småföretagar-sektorn), styrning av ekonomin genom en kombination av kristidsreglering och marknads-mekanismerna, den konfliktfria pluralistiska representationen i Nationella fronten, fackföreningarnas stora oberoende och inflytande, de anställdas medbestämmande i fabriksråden, den för bönderna gynnsamma regional- och jordfördelningspolitiken, de väl tilltagna medborgerliga friheterna och den då rådande konfliktfriheten i den sovjetiska inflytelsesfären utan främmande trupper på tjeckoslovakiskt territorium – allt detta närmade den dåvarande kommunistiska politiken till vad som allmänt uppfattades som folkets intressen.

I Tjeckoslovakien rörde det sig under 1945-47 utan tvekan om en samhällelig och ekonomisk formation som under vissa förutsättningar hade kunnat utveckla sig som en icke-sovjetisk och demokratisk typ av det socialistiska systemet. Kommunistpartiets ledning och dess ideologer undvek emellertid fram till 1946 varje mera bindande klassifikation av den skapade samhällssituationen och dess utvecklingsmöjligheter. Så snart det uppstod svårigheter med representanterna för de övriga partierna i Nationella fronten, visade det sig, att ett enpartisystem under ”proletariatets diktatur” ändå hade förblivit många kommunistiska funktionärers hemliga dröm. Först då Stalin på sommaren 1946 i ett samtal med dåvarande generalsekreteraren för det brittiska Labour Party öppet uttalade åsikten att ”dagens situation gör det i vissa länder möjligt att gå fredliga, ickesovjetiska vägar till socialismen”, övertogs denna tes även av ledningen för det tjeckoslovakiska kommunistpartiet. På partiets centralkommittémöte i september 1946 proklamerade Gottwald: ”Vi går vår egen specifika väg (till socialismen).

Därigenom bevisas endast i praktiken, vad marxismens klassiker förutsagt i teorin, nämligen att det finns andra vägar till socialismen än via den sovjetiska statsordningen”.

Trots att Gottwald redan då var föremål för en karismatisk dyrkan, framträdde vissa sekteristiska protestyttringar mot denna ”specifika väg”, och det var givetvis inte många ickesocialister som var villiga att acceptera vilken väg som helst till socialismen. Regimen i Tjeckoslovakien 1945-47 var ingen modell fri från inre motsättningar. Den samhälleliga och maktpolitiska situationen var emellertid vid denna tid utan tvekan anmärkningsvärd. Detta samhälles starka ickekapitalistiska karaktär präglades inte bara av ägandeförhållandena i produktionen utan även av nationalinkomstens fördelning, av vilken 69 % utföll på löntagare, 16 på bönder, 9,5 på småföretagare och endast 5,8 på kapitalister. Det nya sociala block som uppstått ur den ”antifascistiska revolutionens” komplex bestod trots en viss differentiering och gav en möjlighet för en demokratisk övergång till socialismen. Med rätta riktades sextiotalets ”reformkommunisters” uppmärksamhet just mot denna period.

Under 1947 framgick det dock, att det trots allt inte fanns tillräckliga varken yttre eller inre förutsättningar för att bevara och utveckla detta system. Redan i januari 1947 proklamerade Klement Gottwald såsom kommunistpartiets valslogan – valen skulle äga rum på våren 1948 – ”vinnande av folkets majoritet”, och tillade inofficiellt ”så att vi kan klara av det på en gång”. Även om han vid det tillfället ännu inte torde ha haft en totalitär diktatur i åtanke, kunde slagordet inte annat än väcka nervositet bland de ickekommunistiska medlemmarna i Nationella fronten. De ekonomiska problemen hopade sig och bland arbetare och andra löntagare framträdde protestyttringar över levnadsstandardens alltför långsamma tillväxttakt. Kapitalister och småföretagare fann kryphål undan den statliga kontrollen. Inom de ickekommunistiska partierna började bildas högerflyglar, som ville inskränka och undertrycka det socialiseringsdrag som var systemets eget. Kommunistpartiet behöll alltså sin kraft och hade 1947 fler medlemmar än alla de övriga politiska partierna tillsammans. Men just med hänsyn till sin dominerande ställning måste det räkna inte bara med frukterna av uppnådda framgångar utan även med belastningen av svårigheterna och misslyckandena. Det var knappast möjligt att det kunde uppnå absolut majoritet i en demokratisk valkamp. Opinionsundersökningar tydde snarare på att valen skulle ge ungefär samma resultat som 1946 års val.

Kommunisterna försökte i denna situation göra en framstöt genom några populära och radikala förslag – ytterligare en jordreform, beskattning av miljonärer – vilka förelades, inte Nationella fronten och parlamentet, utan väljarna direkt. Därigenom kränktes givetvis den grundläggande koalitionsprincipen på vilken partiernas samarbete i Nationella fronten var uppbyggt. Kommunisterna försökte även att utnyttja sin farliga position i den statliga repressionsapparaten till att misskreditera sina regeringspartners. Sådana valkampsmetoder var givetvis oacceptabla för övriga partier och var förutbestämda att stärka de anti-kommunistiska tendenserna inom dessa. Nationella fronten som koalitionsplattform drabbades av en dubbelsidig förlamning, och kommunisterna kunde lätt bevisa att ”det inte längre går att regera i Tjeckoslovakien på det gamla sättet”.

Men det var utvecklingen av den internationella situationen som blev det avgörande skälet till att den ”specifika tjeckoslovakiska vägen till socialismen”, som kommunisterna slagit in på under efterkrigstiden, omöjliggjordes.

1946-47 övergick de segrande stormakternas samarbete oåterkalleligt till en konfrontation i det kalla kriget. Moskva blev alltmer intresserat av en inre homogenisering inom den erkända sfären för sitt stormaktsinflytande. Man ville därigenom förhindra uppkomsten av varje avvikelsetendens och omdana staterna i detta område till pålitliga bundsförvanter för att försäkra sig om ett gott stöd vid en eventuell sovjetisk-amerikansk konflikt. Även de

ickekommunistiska politikerna i Tjeckoslovakien förstod, att det av Moskva framtvungade avböjandet av deltagande i förhandlingar om Marshallplanen sommaren 1947 var en helt lagbunden början till en homogenisering och till ett framväxande sovjetiskt satellitblock. Och då dessa politiker, däribland president Beneš, var medveten om den ödesbundna oundvikligheten i denna process – även om de aldrig öppet deklarerade detta – så var deras försök att hejda denna i februari 1948 närmast av symbolisk karaktär. Det var dömt till ett förkrossande nederlag och endast underlättade kommunisternas väg till enpartidiktatur.

Tjeckoslovakiens kommunistparti förberedde sig under 1947 på en ”förenkling” av de politiska förhållandena. Det uppmanades härtill vid den s. k. Informbyråns konstituerande sammanträde i det polska Szklarska Poremba i september 1947, där det från Sovjetunionens och några andra östeuropeiska länders sida höjdes röster mot ”bristen på beslutsamhet hos tjeckoslovakiska kamrater”. På partiets centralkommittés novembersession proklamerades slagordet ”Nationella frontens pånyttfödelse”. Detta slagord dolde planer på en total valseger genom ett upplösande av Nationella fronten som koalition och av ett nedbrytande av de ickekommunistiska partierna inifrån. Det fördes preliminära underhandlingar om att kommunistpartiet skulle gå ut med en enhetslista, som skulle uppta även samarbetsvilliga representanter för andra partier och populära partilösa representanter från olika områden av det offentliga livet. På så sätt skulle det på den kommunistiska kandidatlistan dyka upp även en rad betydande ickekommunister, de andra partiernas väljare skulle bli förvirrade, och segern för en sådan kandidatlista var – med hänsyn till den ännu levande längtan efter nationell enhet – ingalunda utesluten.

Maktövertagandet 1948

Det faktum att de ickekommunistiska partierna demonstrerade i februari genom att låta sina ministrar avgå i den naiva förväntningen att president Beneš skulle kunna säkra ett påskyndande av valen och förmå kommunisterna till eftergifter främjade egentligen endast kommunistpartiets intressen. Denna demonstration gav möjlighet till ett blixtnabbt maktövertagande, som annars skulle ha krävt många ytterligare ansträngningar. Från de besegrades sida uttrycktes senare åsikter att kommunisterna hade framkallat februari-omvälvningen, då de fruktade valresultaten. Detta var en felaktig tolkning. På tröskeln till 1948 var det i den givna internationella situationen endast representanterna för de ickekommunistiska politiska krafterna i Tjeckoslovakien som hade något att frukta; undergången kunde ske på olika sätt, men från undergång kunde intet längre rädda dem.

Den politiska och organisatoriska skicklighet med vilken tillfället utnyttjades i februari 1948 var enastående i jämförelse med liknande omvälvningar i andra länder inom den sovjetiska sfären. Den svarade helt mot kommunistpartiets storlek och erfarenheter. Omvälvningen kunde genomföras utan något direkt sovjetiskt ingrepp, och det nederlag som de tidigare partierna i Nationella fronten led var totalt. En mindre del av deras representanter emigrerade omgående. De flesta av dem godkände maktlöst regeringens alla förslag, däribland republikens nya författning och medverkade sålunda till att legalisera de nya maktförhållandena. Den ”pånyttfödda Nationella frontens” nya regering, i vilken under Gottwalds ordförandeskap fanns 13 kommunister och 11 andra tämligen obetydliga och alltid samarbetsvilliga partirepresentanter och partilösa, godkändes av 230 av parlamentets 300 ledamöter. De icke-kommunistiska partierna hade med våld förvandlats till hjälplösa spillror, och valen i maj 1948, med en enhetslista sammanställd av kommunistpartiets organ, var en händelse av sekundär betydelse.

Rent teoretiskt fanns alltså möjligheten att kommunistpartiet med sin utomordentligt starka ställning i samhället och i enlighet med vissa av sina särdrag trots allt skulle försöka utnyttja de ”förenklade” maktförhållandena åtminstone delvis självständigt, och att det skulle söka

några alternativa ickesovjetiska socialistiska utvägar. Man kunde sträva efter att utarbeta ett rationellt socialistiskt uppbyggnadsprogram som motsvarade landets möjligheter och behov och som skulle bli en modell för ett okonventionellt politiskt system med stöd inte i de politiska partiernas pluralitet, utan i den pluralitet vars grund fanns i de stora intresseorganisationernas politiska roll och i det decentraliserade självstyrelsesystem, som efter 1945 grundats såväl på företagen som ute i landets territoriella enheter.

Att döma av vissa tecken under de första månaderna efter februari 1948 var faktiskt partiet medvetet om dessa möjligheter. Klement Gottwald uttalade i juni tanken att ”vi skulle behöva ett eller två – antalet är oviktigt – oppositionspartier vid sidan av regeringen”. Den politiska roll som spelades av fackföreningsorganisationerna och vissa andra massorganisationer samt av företagsråden inom industrin och bondekommissionerna inom jordbruket hade temporärt ökat i betydelse. Kommunistpartiets främste nationalekonomiske expert, Ludvík Frejka, vidareutvecklade sina föreställningar om den tjeckoslovakiska ekonomins utomordentliga möjligheter, då han ansåg att dess höga grad av industrialisering skapade förutsättningar för ett ”socialismens skyltfönster”, något som Sovjetunionen i sin efterblivenhet aldrig förmått skapa. För att pröva en alternativ socialistisk utväg skulle emellertid kommunistpartiet ha behövt en annan marxistisk ideologisk utrustning än den dess ledande kadrer disponerade över och framför allt en annan yttre situation än den som uppstått genom det kalla kriget i Europa. I Moskva blev allt specifikt misstänkt och senare t. o. m. ”kontrarevolutionärt”.

Partiideologen Václav Kopeckýs uttalande, när Klement Gottwald valts till republikens president i juni 1948, att ”nu är Prags Hradčany vårt lilla Kreml” signalerade den väg som kommunistpartiets politik syftade mot. I förvaltnings- och ekonomiapparaten, inom armén, säkerhetspolisen, kulturlivet och skolväsendet påbörjades en brutal utrensning, som berövade en betydande del av de aktiva ickekommunisterna deras position och ofta gjorde dem arbetslösa. Från förvaltnings- och ekonomiapparaten avskedades i den första omgången omkring 30.000 ickekommunister, från högskolorna 4.500 studenter och mer än 100 docenter och professorer. Samtidigt bedrevs under påtryckningar en så fantastisk värvning av nya medlemmar till partiet, att det stod klart att Gottwaldledningen ingalunda avsåg att göra sitt parti till en inspirerande och enande faktor utan till en samhällets ”universalförvaltare”. I mars 1948 upptogs 147.000, i april 188.000 och i maj 235.000 nya medlemmar i kommunistpartiet, bland vilka 140.000 var tidigare medlemmar i andra partier och 100.000 tjänstemän, som genom att inträda i partiet uppenbarligen sökte rädda sin utkomst. Genom en påtvingad partifusion överfördes i juni till partiet 113.000 socialdemokrater. Fram till augusti 1948 hade partiets medlemsantal i Böhmen-Mähren stigit till 2.267.688 och i Slovakien till 407.107. Kommunistpartiets medlemmar representerade ungefär en tredjedel av alla röstberättigade medborgare; i jämförelse med situationen före kriget hade medlemsantalet i Böhmen-Mähren ökat sjuttio och i Slovakien trettio gånger.

Under ”proletariatets diktatur”

Såväl utrensningarna ur statsapparaten och annat politiskt våld såsom medlemsvärvningen under påtryckningar förebådade kommunistpartiets pseudorevolutionära politik under de kommande månaderna och åren. I Tjeckoslovakien hade aldrig rått en så stor spänning mellan medborgarna och administrationen att dennas destruktion hade kunnat framtingas och rättfärdigas. Det var blott ett falskt eko av de ryska förhållandena 1917. Genom den gigantiska upptagningen av medlemmar i partiet avstod man redan från början från att söka naturliga länkar mellan partiet och samhället och stimulerade i stället en entydigt totalitär lösning. Samtidigt hade självfallet ett tillstånd skapats, där ett så onaturligt massparti med nödvändighet kom att återspegla konflikter i samhället. Denna sida av saken skulle dock bli helt uppenbar först efter femton långa år.

Den ogynnsamma utvecklingen påskyndades av Informbyråns välkända resolution om Jugoslavien i juni 1948. På sommaren fick Klement Gottwald på Krim inte endast beröm av Stalin för ”februari” utan fick också veta att han ovillkorligen måste skärpa partidiktaturen. Missnöjesyttringarna från medborgarnas sida sommaren 1948 då den tidigare presidenten Beneš begravdes och vid den s. k. Sokolfolkfesten fick den illavarslande tolkningen ”försök till kontrarevolution”. Från hösten 1948 växte i Tjeckoslovakien fram en atmosfär av ett skenbart inbördeskrig, vilken som ett grundläggande element i kommunisternas falska medvetande skulle sätta sin prägel på de fyra kommande åren. Vissa försök till desperat inre motstånd gjordes helt naturligt under denna tid av de besegrade och undertryckta. Även USA:s och andra västländers underrättelsecentraler sände ut sina agenter till Tjeckoslovakien. Men statistiken från 1948 bevisar att antalet katastrofer just detta år sjönk betydligt, och att sabotageverksamheten alltså uppförstorades omåttligt, såväl av dem som hade intresse av att den skulle ta fart, som av den kommunistiska propagandan. Ett tjeckoslovakiskt särdrag under dessa år blev kollisionen mellan en med våld transplanterad stalinistisk samhällsordning och ett industrialiserat och demokratiskt lands verklighet och ingalunda en konflikt mellan en verklig revolution och kontrarevolutionärt sabotage och diversion.

I en atmosfär av den lättvunna segrers eufori, av de subjektivistiska och naiva föreställningarna om att hur snabbt som helst kunna bygga om samhället och i en atmosfär påminnande om ett inbördeskrig byggde så tjeckoslovakiska kommunistpartiet under 1949-53 upp ett nytt ekonomiskt och politiskt system. På partiets nionde kongress i maj 1949 proklamerades den första tjeckoslovakiska femårsplanen, som innebar en brådstörtad industrialisering och en lika brådstörtad kollektivisering av jordbruket. I princip hade i Tjeckoslovakien genomförts en etatistisk och byråkratisk modell av ”proletariatets diktatur” sådan som Stalin hade utformat den i Sovjetunionen, även om vissa former till det yttre bevarade en kontinuitet med de institutionella former som funnits i landet före februari 1948.

Resultatet blev givetvis inte arbetarklassens utan partiets och partiapparats diktatur och ett särpräglat styrelsesystem med en hög maktkoncentration i partiledningens händer och med partiledaren Klement Gottwald i en nästan autokratisk ställning. Den kända stalinistiska ”pyramiden” hade skapats, i vilken de ickekommunistiska partiernas kuvade och osjälvständiga spillror, de nyskapade samhällseliga monopolorganisationerna, de formellt valda representationsorganen, regerings-, ekonomi- och kulturorganen degraderats till ”överföringsmekanismer” för partidiktaturen, till verkställare av partiapparats vilja, till intet annat än en pseudo-demokratisk fasad. Sammansmältningen mellan den politiska och ekonomiska makten liksom mellan den lagstiftande, exekutiva och dömande makten var nästan fullständig. Även skapandet av lagen och framtvängandet av respekt för den blev uteslutande en angelägenhet för partiledningen och partiapparaten, och statens repressiva organ – polisen, åklagarväsendet och domstolarna – var endast partiets förlängda arm. Den inre lagbundenheten i ett sådant system ledde till att främst den hemliga polisen tillskansade sig rättigheter, som snart gick vida utöver vad dess ställning som ”transmissionsorgan” borde ha tillåtit. Den demokratiska kontrollen av makten och skyddet av de medborgerliga fri- och rättigheterna sjönk till ett minimum. Valen omvandlades till innehållslösa plebisciter.

Socialiseringen av produktionsmedlen slutfördes genom ett skyndsamt förstatligande av industrin, kommunikationsmedlen, penningväsendet, distributionen och servicesektorn. 1951 utgjorde den redan förstatligade sektorn 99 procent av landets industrikapacitet. Förstatligandet var ofunktionellt allomfattande och uppfattades inte som ett medel till socialiseringen utan som dess mål och slutgiltiga form.

Övergången till stordrift inom jordbruket förverkligades genom en lika brådstörtad kollektivisering. Under dess första våg inrättades fram till 1953 6.679 produktionskollektiv som odlade 36 procent av jordbruksarealen, och under den andra vågen, mot slutet av

femtioalet, odlade kollektiven och de statliga godsens 88 procent av hela arealen. Då industrin inte var tillräckligt inriktad på att förse jordbruket med mekaniska och kemiska hjälpmedel och då de statliga investeringarna främst orienterades mot industrialiseringen, uppvisade jordbrukskollektiven under de första åren av sin existens endast magra resultat, och produktionen hade 1953 uppnått endast något mer än 80 procent av förkrigsnivån. Böndernas motstånd mot kollektiviseringen bröts ner genom ett starkt administrativt och polisiärt tryck, varför de skapade enheterna till stor del endast var pseudokooperativ.

Den ekonomiska utvecklingen underordnades en extensiv industrialisering, som i sin s. k. ”stålkonception” undertryckte de flesta naturliga tillväxttendenserna i den tjeckoslovakiska ekonomin. Särskilt från 1951 hämmades denna utveckling av omåttliga rustningsuppdrag, som drevs hårt av Moskva i den dåvarande internationella situationen – efter Korea-krigets utbrott. En stelbent byråkratisk och centralistisk planering och ledning slog ekonomin i bojor. Man uppnådde visserligen en snabb utveckling av vissa produktionskrafter – under den första tjeckoslovakiska femårsplanen 1948-53 steg industrins bruttoproduktion med 93 procent – och full sysselsättning men detta till priset av grova disproportjoner, som ledde till en långsam tillväxt av nationalinkomsten, låg förräntning av de enorma investeringarna, otillräcklig produktion för marknaden, till teknisk och teknologisk efterblivenhet och till en växande inflation. Under den första femårsplanen hade nationalinkomsten visserligen ökat nominellt med 58 procent, men en jämförelse med 1948, med avseende på hur den använts, gav vid handen att den del som utgjordes av befolkningens privata konsumtion vuxit endast med 19 procent, medan den allmänna sektorns förbrukning stigit med 119, investeringarna med 113 och försvaret t. o. m. med 700 procent. Inflationen antog sådana proportioner, att den på våren 1953 måste stoppas genom en drastisk penningreform, som hårt drabbade småspararna.

Förskjutningen av makten mellan klasserna förverkligades inte genom att förbättra eller att utforma kvalitativt nya mekanismer för arbetarklassens och övriga arbetandes delaktighet i styret, utan genom att överföra arbetarna från produktionen till maktapparaten samt genom att låta denna apparat växa. De instrument för de arbetandes demokratiska medbestämmande som skapats före februari 1948 avskaffades successivt; de anställdas företagsråd upplöstes liksom bondekommissionerna och böndernas intresseorganisation, och nationalkommittéernas självstyrande funktioner nedskars till ett minimum. Under parollen ”stärkande av proletariats diktatur” överfördes under 1948-53 hundratusentals arbetare till maktapparaten: partistatistiken från denna tid ger besked om att ca 300.000 arbetarmedlemmar i kommunistpartiet upphörde att vara anställda i produktionen och blev tjänstemän. Dittillsvarande tjänstemän, enkla administrativa krafter inräknade, blev å andra sidan tvingade ut i produktionen. Resultatet av dessa åtgärder blev inte bara ett maktlöst missnöje hos tiotusentals tjänstemän, som ingalunda var några klassfiender, utan även ett ödeläggande av arbetarklassen i fabrikena och många misslyckanden hos f. d. arbetare med arbetsuppgifter, för vilka de hade endast otillräcklig eller alls ingen skolning eller erfarenhet. I alla styrelse- och besluts

30instanser steg visserligen andelen tidigare arbetare markant, men samtidigt försvann de verkliga arbetarna från produktionen. I det parlament som valdes 1954 var av 294 ledamöter 105 f. d. arbetare, dock ingen arbetare från produktionen. Av dessa 294 var 252 funktionärer i makt- och ekonomiorganen. Byråkratin blev en organisationsform och de f. d. arbetarnas delaktighet i apparaten hade från klassmaktens synpunkt en helt kortvarig och svag verkan. I längden bidrog den endast till att arbetarinflytandet i systemet gick förlorat. Detta handlingssätt utmärktes också av ett starkt sekteristiskt förhållande till intelligenen, och det ”antiintellektuella komplexet” var i Tjeckoslovakien starkare än i övriga länder i sovjetblocket.

Med alla till buds stående medel försökte man genomföra en forcerad och total ideologisk homogenisering av samhället. Genast efter februari 1948 lade kommunistpartiet beslag på informationsmonopolet inte endast genom en sträng censur och kaderförändringar i massmedia utan även genom att tillintetgöra de ickekommunistiska partiernas och de oavhängiga gruppernas tidningar och förlag. Förverkligandet av en långtgående skolreform ledde visserligen till några positiva resultat vad gällde utbildningens demokratisering, och även en rad andra åtgärder bidrog till att i viss mån göra de kulturella värdena tillgängliga för folket, men i stort ledde "kulturrevolutionen" baserad på sanningsmonopolet till en betydande destruktion av de nationella kulturvärdena och till en förlamande didaktisering och instrumentalisering av vetenskapen och konsten. En lång rad ickekommunistiska kulturarbetare tystades, och den marxistiska ideologin, som nu hade förstärkts, gjordes vulgär och ofruktbar.

När kommunistpartiet lämnade den nationella och demokratiska orientering som det haft före februari 1948 och som då gav det stöd från en betydande del av den tjeckoslovakiska allmänheten, sökte det uppnå ett annat nödvändigt stöd. Detta skedde inte endast genom en politik för full sysselsättning och för förbättring av de tidigare sämst lottade arbetargruppernas ställning utan även genom en primitiv jämlikhetspolitik, som genom sina nivelleringsresultat vad gäller fördelning av förmåner och löner häftigt sänkte initiativets, prestationens, kvalifikationens och erfarenhetens prestige. Denna politik avsåg att vinna stöd hos den utbildningsmässigt okvalificerade och eftersatta delen av befolkningen och drabbade särskilt de kvalificerade arbetarna och intelligentian hårt. Den gav visserligen också en rad viktiga och positiva reformer, som avskaffandet av vissa obefogade privilegier och ökad jämlikhet i samhället, men i sitt praktiska genomförande ledde den till en svår och hämmande deformation av det socialistiska jämlikhetskravet. Samtidigt deformerades detta krav genom tillkomsten av privilegier för det nya kommunistiska byråkratiskiktet.

Politisk terror

För att vidmakthålla den pseudorevolutionära atmosfären av ett icke existerande inbördeskrig, för att leda uppmärksamheten från de verkliga orsakerna till de rikligt uppträdande besvären och krisfenomenen, för att injaga skräck hos en potentiell opposition och för att öka beroendet av Moskva utvecklades i Tjeckoslovakien 1949-54 en omfattande polisiär, administrativ och rättslig terror. Den drabbade först kommunisternas tidigare politiska motståndare; under de första arresteringsvågorna och politiska skådeprocesserna berördes tidigare funktionärer i ickekommunistiska partier och organisationer och dignitärer i katolska kyrkan. Mycket tidigt – redan 1949 – riktades terrorn även mot kommunistpartiets egna led. Den hemliga statliga polisen, som hade blivit en okontrollerbar makt och som arbetade under direkt ledning av rådgivare från Berijas sovjetiska statssäkerhetsministerium, använde metoder som provokationer, falska beskyllningar och tortyr. Rättsskipningen hade förvandlats till en kabinetsfråga, som sköttes av speciella grupper i parti- och säkerhetsbyråkratin. Om skuldfrågan och straffutmätningen beslöts som regel redan före rättegången inom dessa grupper eller direkt i partiorganen. Enligt ofullständiga uppgifter blev under dessa år i Böhmen-Mähren 100-150.000 och i Slovakien 30.000 medborgare anklagade för statsfientlig verksamhet. Enligt tjeckoslovakiska inrikesministeriets hemliga statistik från 1951 var under detta år 41 procent av de dömda "politiska förbrytarna" arbetare, 21 procent andra arbetstagare, 32 procent bönder och 15 procent tidigare företagare. Fängelsestraff på livstid eller 20 år var helt vanliga; det avkunnades 233 dödsdomar, varav 178 verkställdes. Till tvångsarbete i koncentrationsläger sändes utan rättegång ytterligare 30.000 medborgare, och några tiotal tusen inordnades i tvångsarbetskårer inom armén. Hundratusentals medborgare drabbades genom andra ickekommunistiska – s. k. administrativa – repressiva åtgärder som förlust av anställning, tvångsförflyttning, studieförbud för barn m. m. Terrorn, som inte till någon del

kunde motiveras med en verklig förbittring i klasskampen eller med en verklig aktivitet hos regimens motståndare och den meningslösa tillämpningen av principen ”klassregress och klasspreferens”, drabbade en så stor del av befolkningen att det snart stod klart, vilka djupa spår denna förvända politik skulle kvarlämna i ett samhälle med djupt rotade rätts- och rättvisetraditioner. Tyngden i Gramscis konstaterande, att ”de värsta intrycken göres av övergrepp i rättskipningen”, skulle tjeckoslovakiska kommunistpartiet senare få erfaras.

De konstruerade terroristiska processerna mot kommunister fick katastrofala följder för relationerna inom partiet. Det hysteriska letandet efter ”fiender inom partiet” motiverades logiskt av Stalins tes om ”skärpning av klasskampen under det socialistiska uppbyggnadsarbetet” och initierades och leddes från Moskva. Huvudmålet med de terroristiska ingreppen mot partiets ledande kadrer var att bryta de inhemska kommunisternas självförtroende och göra dem till än fogsammare redskap för Moskva. Hysterin drabbade som bekant alla länder i sovjetblocket men var i Tjeckoslovakien mest omfattande, och där var också dess verkliga mål mest genomskinliga. Trots den skenbara slumpmässigheten i val av offer angrep man just i Tjeckoslovakien i ”förrädarnas och avfällningarnas” personer allt, på vilket en nationell revolutionär tradition kunde byggas. Repressionen inom kommunistiska partiet började redan på våren 1949 med den s. k. ”Karlsbad-affären” och ledde över den s. k. ”Brno-affären” 1950 fram till ”avslöjandet av de slovakiska borgerliga nationalisterna” och ”Rudolf Slánskýs fientliga centrum” 1951 och 1952. Arresteringen av partiets generalsekreterare Rudolf Slánský skedde på Stalins direkta order, vilken Anastas Mikojan personligen förmedlade till Gottwald. Den sista av de falskt anklagade avrättades så sent som 1954, dvs. ett år efter Stalins död då Berija och hans underordnade redan hade avlägsnats från den sovjetiska stats säkerhetstjänsten. I samband med ”sökandet efter fiender inom partiet” uteslöts 27 medlemmar ur partiets centralkommitté, av vilka 15 ställdes inför rätta och 11 avrättades. Man vet inte, hur många partimedlemmar som i detta sammanhang arresterades, dömdes, förlorade sin ställning eller uteslöts ur partiet, men bland de 130.000 som uteslöts mellan partiets 9:e och 10:e kongress fanns en väldig andel av just sådana fall.

Fiendesökningshysterin skapade i Tjeckoslovakien en situation, i vilken varje bedömning av verkligheten i samhället eller i partiet ställdes på huvudet. Inom partiet rådde skräck, misstänksamhet och apati. Kritik blev otänkbar, och hierarkiseringen av makten absolut. Med obetydliga undantag fanns det ingen som skulle ha vågat protestera. I en rabiatt och samtidigt beräknande samtyckeskampanj gjordes alla moraliskt medansvariga. Degraderingen av ett millionparti till en underkuvad ”enhet”, vars uppgift var att ge sitt samtycke till ett brott, bar givetvis i sig en enorm laddning av protest och differentiering i det ögonblick då det inte längre var möjligt att för historien bedrägligt hemlighålla brott förenade med ett otroligt missbruk av den socialistiska ideologin, partidisciplinen och av hängivenheten gentemot rörelsen.

Satelliseringen

I samband med institutionaliseringen av det sovjetiska stormaktsblocket i SEV och Warszawapakten stabiliserades under 1949-55 Tjeckoslovaikiens djupgående satellisering, vilken gick så långt, att Moskva måste konsulteras i varje viktigare inrikespolitisk fråga och att man måste underordna sig de sovjetiska rådgivarnas och sovjetiska pragambassadens självtagna överhöghet. Tjeckoslovaikiens suveränitet var givetvis begränsad redan tidigare, men efter 1949 blev metoderna för den sovjetiska inblandningen så brutala, att N. S. Chrusjtjov 1956 såg sig föranlåten att konstatera: ”Att ha hemliga underåttelsetjänster i broderpartierna, att bedriva spioneri mot dessa partier och mot deras ledare är den svåraste av normöverträdelser i relationerna till broderpartierna och broderländerna!” Den ekonomiska blockad som de kapitalistiska staterna då inledde mot länderna i det framväxande blocket, den

framtvungade omorienteringen av Tjeckoslovakiens ekonomi mot SEV-marknaden och det faktum att den ekonomiska utvecklingen underordnades de sovjetiska stormaktsintressena skadade Tjeckoslovakien mer än något annat land i blocket, då dess ekonomiska struktur krävde andra utländska handelspartners för att effektivt kunna utnyttja sina möjligheter. Ett förbund med uteslutande ekonomiskt utvecklade länder begränsade starkt dessa möjligheter. Krigsatmosfären, som skärpts efter Korea-krigets utbrott, tyngde Tjeckoslovakien inte endast med krävande rustningsuppgifter utan även med en hög grad av allmän militarisering, vars företrädare blev dåvarande försvarsministern och Klement Gottwalds svärson. Alexej Öpicka. Till ekonomin, förvaltningen och kulturen transplanterades, föga ändamålsenligt och i en atmosfär av fruktan för ”nationalistiska” avvikelser, detaljlösningar ”efter sovjetiska erfarenheter”. Under 1952-53 uttryckte Gottwald upprepade gånger åsikten att denna tendens aldrig kunde bli tillräckligt stark, och att det var nödvändigt att snabbare och mera fullständigt ”anpassa sig till Sovjetunionen inte bara till innehållet utan även till formen”. I december 1952 antogs i denna anda även nya stadgar för kommunistpartiet, vilka var en nästan ordagrann kopia av sovjetiska kommunistpartiets stadgar. Den servila glorifieringen av allt sovjetiskt drevs så långt att den sårade den egna nationella stoltheten och födde en folklig antisovjetism som tidigare varit okänd i Tjeckoslovakien. Därigenom var givetvis förutbestämt att varje framtida emancipationsrörelse i Tjeckoslovakien lagbundet skulle komma att bära drag av en nationell befrielseströrelse.

Partiet som maktelit

Under femtiotalets lopp förvandlades tjeckoslovakiska kommunistpartiet till en särpräglad maktelit. Det förlorade karaktären av ett politiskt parti i traditionell mening och genomgick en etatiseringsprocess, som omvandlade det till en integrerad och direkt beståndsdel i maktmekanismen. Även detta förutsåg Gramsci då han skrev, att ”i länder där det existerar ett enda och totalitärt härskande parti ... är dettas funktion inte längre rent politisk, utan uteslutande teknisk, propagandistisk, polisiär, och en våldets och det kollektiva behärskandets funktion”. Då det i denna process ingick en snabb förändring av den demokratiska centralismen till en byråkratisk centralism, då makten i partiet snabbt koncentrerades till en allt trängre oligarkisk krets, ja t. o. m. till partiets autokratiska ledare, och då partiapparaten övertog all beslutsfattning även på lägre nivåer, var medbestämmandet och ansvaret för partiets politik högst ojämnt fördelat. I det byråkratiska beslutssystemet var hundratusentals partimedlemmar – liksom millioner partilösa medborgare – dömda till passivitet och halvmilitär lydnad. Genom utrensningar och stopp för intagning av nya medlemmar sjönk medlemsantalet till 11:e partikongressen 1958 till 1.422.192. Partiet hade byråkratiserats även genom ”proletariseringen” av sin apparat, hur paradoxalt detta än i förstone kan verka. Det inflytande som arbetarna i produktionen hade i partiet sjönk inte endast genom att partiapparaten övertog de valda organens fullmakter utan även genom att arbetarna från produktionen trängdes ut av dem som tidigare varit arbetare och numera var tjänstemän i dessa organ. I partiets centralkommittéapparat var t. ex. 1951 av 252 tjänstemän 186 f. d. arbetare, men bland delegaterna på partiets regionala konferenser 1954 fanns bara knappt 12 procent arbetare från verkstadsgolvet. Via en funktion i partiet förde vägen till en kontorsbefattning och till en beslutsställning, och en väg tillbaka var endast tänkbar som straff om man fallit i onåd. Så skapades det sociala skikt i den nya strukturen vars existens var beroende av det framväxande systemets stabilitet, och som därför var ett stöd för den nya konservatismen av pseudosocialistisk härkomst. ”Proletariatets diktatur” var bara en tom slogan: bland de verkliga innehavarna av inflytande och makt fanns endast en försvinnande liten procent arbetare från produktionen.

Den våldsamma destruktionsen av den dittillsvarande samhällsstrukturen, vågorna av laglöshet och byråkratiskt godtycke och levnadsstandardens långsamma tillväxt framkallade självfallet

inte bara missnöje bland bönderna och städernas mellanskikt utan även bland mindre gynnade löntagargrupper inklusive en viss del av arbetarklassen. Men regimen repressiva metoder var under första hälften av femtioalet brutala och hindrade öppna missnöjesyttringar. Det revolutionära patos som fötts ur ”övervinnandet av hinder vid uppbyggandet av det nya samhället” var dessutom fortfarande accepterat av en betydande del av arbetarklassen och en icke föraktlig del av ungdomen. Även de möjligheter till socialt avancemang som erbjöds de tidigare mest förtryckta grupperna gav upphov till ett samtycke även med en regim som representerade en deformerad ”proletariatets diktatur”. Allt detta resulterade i att under den första perioden inga mera betydelsefulla och öppna konflikter uppstod, inte heller inom partiet. Den första vågen av öppet missnöje bröt fram först på våren 1953, då livsvillkoren kraftigt förvärrades till följd av en drastisk penningreform riktad mot inflationen. Arbetare och tjänstemän reagerade med demonstrationer och strejker, och partiledningen kunde med förvåning utläsa ur polisrapporterna att inte endast arbetarna reagerade ”statsfientligt”, utan att missnöjesyttringarna härrörde från både ickekommunister och partimedlemmar.

Kort dessförinnan, i mars 1953, hade Klement Gottwald – omedelbart efter sin återkomst från Stalins begravning – avlidit, och till ny president valdes den gamle fackföreningsledaren och Šmeralanhängaren Antonín Zápotocký. På hans tillskyndan valde man från september 1953 en något mildare politisk kurs, särskilt gentemot bönderna och stadsbefolkningens mellanskikt, och behovet av investeringar i jordbruket och konsumtionsvaruindustrin erkändes. De svåra ekonomiska disproportionerna som uppstått till följd av den extensiva industrialiseringspolitiken under den första femårsplanen försökte regeringen med ringa framgång undanröja genom kortfristiga årsplaner under 1954 och 1955, och för den andra femårsplanen 1956-60 uppställdes något måttfullare industrialiseringsmål. Genom en sänkning av detaljhandelspriserna uppnåddes en markant ökning av den privata konsumtionen, men Tjeckoslovariens levnadsstandard var i jämförelse med de kapitalistiska grannländerna alltså mycket låg. Investeringen i den tunga industrin fortsatte att bromsa den lätta industrin och utvecklingen av servicesektorn och låste oproportionerligt mycket arbetskraft, material och övrig kapacitet; den ekonomiska effektiviteten försämrades kraftigt.

I stats- och partiledningen, som efter Gottwalds död hade bildats av det som var kvar av det genom processerna decimerade Gottwald-garnityret, var det inte Antonín Zápotocký utan Antonín Novotný som blev ledaren. Novotný var en ”menig”, oansenlig, föga bildad men absolut hängiven funktionär i partiet. Fram till 1951 hade han varit partisekreterare i Prag och fyllt sin uppgift som en samvetsgrann organisatör. Den verkliga politiken i Prag bedrevs nämligen av partiets centrala ledning. Om någon på denna tid skulle ha förutsagt att just Novotný en gång skulle bli partiets ledare, skulle detta ha uppfattats som ett pinsamt skämt. Som en representant för ”de små trogna funktionärerna” togs han av Gottwald in i partiledningen när Rudolf Slánský avlägsnades, och som den trogne tjänare han var visade han sig genast hålla måttet vid förberedandet av de stora politiska processerna. Inte utan anledning kunde 1952 den dåvarande stats säkerhetsministern Bacílek offentligt tacka honom för ”en enastående insats vid avslöjandet och krossandet av Slánský-bandet”. Snart visade emellertid Novotný att han inte endast kunde tjäna utan även bygga upp en egen maktställning. Efter Gottwalds död blev han som 1:e partisekreterare i den dåvarande ”kollektiva ledningen” den i praktiken starkaste, och efter Zápotockýs död 1957 innehade han samtidigt de båda funktionerna som förste partisekreterare och republikens president. Med en skicklighet som förvånade hans vänner och ovänner byggde han upp en autokratisk makt åt sig. Han lät småborgerlig familiaritet och folklighet omväxla med en diktators hårda slag. Han var med hänsyn till typen av sin karriär, sina personliga egenskaper, sin bildningsnivå och sina metoder en nästan klassisk personifikation av partiets politik under senare hälften av

femtioalet och första hälften av sextioalet. Han var ett adekvat uttryck för denna politik, samtidigt som han präglade den själv.

Novotnýs grundprincip var att inte tillåta ”störningar i politikens eller kadrernas kontinuitet” och att vidta åtgärder och omläggningar så halvhjärtat och sent som möjligt. Den växande samhällskrisen i Tjeckoslovakien blev därför permanent under hans ledning, även om landet utåt gjorde ett konsoliderat intryck. Novotnýs partiledning visade total brist på förmåga och vilja att analysera orsakerna till krisen under de relativt gynnsamma förhållanden, som förelåg efter Stalins detronisering vid det sovjetiska kommunistpartiets 20:e kongress i februari 1956. Det lyckades honom att i Tjeckoslovakien väsentligen mildra explosionskraften i Stalins avslöjade brott och han kunde – till skillnad från sina polska och ungerska grannar – inhösta beröm från Nikita Chrusjtjov, som hade tänkt sig att avslöjandena skulle utfalla just så, som de gjorde i Tjeckoslovakien. Förbättringarna av det sönderfallande politiska och ekonomiska systemet liksom gottgörandet av begångna brott och oförrätter hade i Tjeckoslovakien varit obetydliga fram till början av sextioalet.

Systemets kris

Den trots allt svagt demokratiserade atmosfären under 1956 bröts av en hårdnande kurs i samband med den självrådiga tolkningen av händelserna i Polen och Ungern på hösten och med den nya försämringen av de sovjetisk-jugoslaviska relationerna. 1957 och 1958 ägnades i Tjeckoslovakien helt åt ”kampen mot revisionismen”, som fördes inte bara med ideologiska medel utan också med hårda ingrepp mot dem som under 1956 hade vågat höja en kritisk röst. Tusentals förment ”opålitliga” intellektuella och tjänstemän sändes 1958 vid den s. k. ”klasskontrollen” åter ut i produktionen. 1960 fanns i tjeckoslovakiska fångelser alltså 8.708 politiska fångar. Även avsättandet och fångslandet av vice regeringschefen Rudolf Barák så sent som 1962 var en typisk stalinistisk lösning på den politiska och personliga konflikten mellan Barák och Novotný.

I styrningen av ekonomin bevarades fram till 1958 en stram byråkratisk centralisering. Sedan antog emellertid partiets centralkommitté ett decentraliseringsprojekt. Detta var dock blott till hälften genomtänkt, stötte på hårt motstånd från byråkratin inom partiet och ekonomin och strandade under den svåra ekonomiska krisen i början av sextioalet. Styrningen centraliserades åter.

Den tjeckoslovakiska republiken utropades genom den nya författningen 1960 till en socialistisk stat, och ett år senare lovade Novotný vid sovjetiska kommunistpartiets 22:a kongress att det i Tjeckoslovakien ”skulle göras allt för att redan dagens generation skulle leva under kommunismen”. Chrusjtjovs linje att ”hinna ifatt och förbi den kapitalistiska världen” följde han genom att proklamera ett helt orealistiskt program för utjämning mellan industrin och jordbruket fram till 1970 och genom att starta en ny, helt felaktig och katastrofal industrialiseringsvåg. Resultatet blev ett totalt sönderfall av den tredje femårsplanen 1961-65 och stagnation i produktionens och nationalinkomstens tillväxt under 1962 och 1963. Under dessa år sjönk produktiviteten, produktionsfondernas effektivitet och nationalinkomsten. Den tekniska och teknologiska efterblivenheten fördjupades, produktionens ineffektivitet förstärktes och materialförbrukningen växte. Prisnivån inom landet var dubbelt så hög som på världsmarknaden. Skuldsättningen hos de kapitalistiska länderna växte och leveransförpliktelse gentemot de socialistiska länderna uppfylldes inte. Blott hälften av nationalinkomsten anslogs till befolkningens förbrukning.

Även det politiska systemet visade på tröskeln till sextioalet sin orörlighet och slitenhet. I republikens nya författning hade man upphöjt ”kommunistpartiets ledande roll i staten” till lag, men det politiska livet i landet var dött. De enskilda intresseorganisationerna hade förlamats av unifiering och byråkratisering. De valda representationsorganen var helt utslagna

ur beslutsprocessen, och parlamentet var endast en trist fasad, som utan intresse röstade igenom i partiapparaten godkända lagförslag och förordningar. Pseudohändelserna och pseudoaktionerna gjorde slut på resterna av mobiliseringskraften inom partiet, så att även partimedlemmarnas formella deltagande vid partisammanskomsterna sjönk till 30-40 procent. För valen till nationalkommittéerna 1960 och 1964 kunde man endast med största svårighet uppställa kandidater, och dessa kommittéer, som ursprungligen varit ”de arbetandes revolutionära råd”, hade nu blivit en domän för de pensionärer och hemmafruar som inte kunde stå emot påtryckningarna och antog kandidaturen.

Den allmänna inre situationen i Tjeckoslovakien i början av sextioalet var nedslående. Inte därför att medborgarnas existentiella situation skulle ha varit outhärdlig eller katastrofal utan därför att man allmänt började inse, vilka möjligheter som hade försuttits, vilken väldig materiell potential och vilka mänskliga krafter som hade mobiliserats till ingen nytta. Den lättande isoleringen möjliggjorde obehagliga jämförelser med de resultat som uppnåts i de kapitalistiska grannländerna. Även inom kommunistpartiets led började man komma till insikt om att partiet 1948-53 under trycket från Moskva och i socialismens namn löst alltför många felaktiga problem med felaktiga metoder, och att det en gång skapade tillståndet i grunden endast konserverats mitt bland alla innehållslösa omorganisationer. Efter det försummade och omintetgjorda tillfället 1956 tycktes det som om kommunistpartiet verkade endast som en konserverande och retarderande faktor, och att även Tjeckoslovakien hotades av den orörlighet som många fruktar, då de inser det omöjliga i att bilda en stark och integrerande opposition vid sidan av kommunistpartiet. Men det visade sig att detta resonemang byggde på felaktiga förutsättningar hämtade från andra historiska situationer och andra strukturer.

Utvecklingstrenden i partiets medlemsbas under femtioalet och i början av sextioalet visade ett sjunkande antal arbetarmedlemmar, ett ökande antal tjänstemän och ett åldrande parti. Trots att största delen av intelligentian i partiet utgjordes av anställda i stats- och ekonomiapparaten, hade även ett relativt stort antal medlemmar från den skapande intelligentian, från vetenskapens, konstens och undervisningens fält hållit sig kvar i partiet. Bland de ledande inom ekonomin var 70-80 procent partimedlemmar, bland funktionärerna i organisationer utanför partiet var andelen 80-90 procent, bland tjänstemännen vid centrala institutioner 85-90 procent, bland konstnärer och journalister 70 procent, bland grundskole- och gymnasie- rektorer 50-55 procent, bland högskolelärare 60 procent, bland tekniker inom industri och jordbruk 30-40 procent och bland anställda inom forskningen 40-45 procent. Antalet kommunistpartimedlemmar i den skapande intelligentians och skolintelligentians institutioner rörde sig alltid mellan 50 och 80 procent av alla anställda. Från 1958 upptogs nya medlemmar i partiet, och detta uppnådde 1966 ett medlemsantal på 1.698.002 personer. Inemot en halv million nya medlemmar hade inträtt i partiet under andra förhållanden än de som var karaktäristiska för åren efter 1948. Medan samhället under första hälften av femtioalet vad gäller andel i makten var markant strukturerat efter partiet, dvs. medlemskap i partiet var en förutsättning för att bli delaktig i makten, så visade sig från och med andra hälften av femtioalet en annan, först parallell och sedan förhärskande tendens. Partiet började fyllas ut alltefter samhällets beskaffenhet: människor i en viss social position eller med ambitioner att uppnå en sådan position och sedan befästa denna, inträdde med denna motivering i partiet. På detta sätt integrerade kommunistpartiet i sig de nya socialgruppernas ståndpunkt och intresse och blev gradvis skådeplats för en dold kamp mellan dessa intressen. Trots den höga graden av byråkratisk degeneration förnyade denna process partiet till en levande beståndsdel i samhällsstrukturen.

Och framför allt började det från 1956 inom partiet höras enskilda och grupper som var utpräglat kritiska. De gjorde sig hörda vid tjeckoslovakiska författarförbundets 2:a kongress på våren 1956. Deras åsikter framfördes av 235 partiorganisationer, som på våren samma år

krävde en urtima partikongress. De framträdde i de inflytelserika kulturpolitiska veckotidskrifterna "Literární noviny" i Böhmen-Mähren och "Kulturny život" i Slovakien. 1956/58 kom det till talrika sammandrabbningar mellan Novotný-etablissemangen och "revisionisterna" vid en rad högskolor. Trots den hårda censuren publicerades anmärkningsvärda artiklar och vetenskapliga arbeten, som vände sig mot de ideologiska förvrängningarna av marxismen. Novotný-apparaten anordnade flera konferenser mot "revisionismen" och gjorde hårda ingrepp. Många intellektuella från vetenskapliga institutioner och skolor fick åter gå ut som hantlangare i fabriker. Trots att försöken härtill inte uteblev, kunde dock Novotný inte längre utöva en så verksam terror att han helt tystade kritiken. Grunderna för den tjeckoslovakiska "reformkommunismen" uppstod just under dessa år. Fronten i den djupa samhällskonflikten löpte inte mellan kommunistpartiet och övriga medborgare utan rakt genom hela samhället och även genom kommunistpartiet självt. Då det under de givna sociala, maktpolitiska och internationella förhållandena inte fanns andra vägar, kunde och måste konflikten förr eller senare ta sig uttryck i en förbittrad kamp inom partiet.

Det tjeckoslovakiska samhället

Under 50-talet hade den ekonomiska, sociala, politiska och kulturella strukturen i det tjeckoslovakiska samhället genom hårda revolutionära och psuedorevolutionära angrepp blivit oorganiskt omvandlad. Därigenom uppstod en av orsakerna till samhällskrisen. Men även ur degeln för denna oorganiska och våldsbetonade omvandling framträdde ett tillstånd utan kapitalistiskt ägande och utan gamla klasskillnader och klassprivilegier, och därför hade det nya samhället föga gemensamt med det förgångnas struktur, hur starkt präglad det än var av dennas omvandling.

Hurdant var då sextiotalets tjeckoslovakiska samhälle, i vilken den framtida frigörelsekampen skulle utspelas?

Samhällets etniska struktur hade alltid varit en viktig och konfliktladdad komponent i den tjeckoslovakiska situationen, då Tjeckoslovakien hade uppstått och utvecklats som mångnationell stat. De nationella problemen skärptes därigenom att den andra statsbärande nationen, slovakerna, först i den med tjeckerna bildade staten fått en mogen nations konturer och att de nationella minoriteternas områden gränsade till respektive folks stater. Den etniska situationens utveckling åskådliggöres av tabellen nedan med uppgifter i tusental och procent:

	1930		1950		1961		1971		Förändring
	%		%		%		%		1961-71
									%
Tjecker	7 426	53	8 384	67	9 070	66	9 372	64,9	3,3
Slovakier	2 295	16,4	3 240	26,3	3 836	27,9	4 240	29,4	10,5
Ukrainare	118	0,8	68	0,6	55	0,4	59	0,4	7,3
Polacker	100	0,7	72	0,6	68	0,5	67	0,5	-1,5
Ungrare	597	4,3	368	3	534	3,9	578	4	8,2
Tyskar	3 306	26,6	165	1,3	140	1	82	0,6	-41,4
Övriga	156	1,2	41	0,3	43	0,3	38	0,2	-11,6
Totalt	13 998	100	12 338	100	13 746	100	14 436	100	5

Problemet med de nationella minoriteterna, framför allt problemet med den stora och nationellt militanta tyska minoriteten, hade som bekant under 1945 och 1946 med våld förenklats i och med att över två miljoner tjeckoslovakiska tyskar utdrivits till de senare två tyska staterna. Denna lösning skulle komma att präglade verkligheten efter kriget, inte bara genom att komplicerade tysk-tjeckoslovakiska relationer uppstod utan också genom de sociala

följderna av den sentida tjeckiska och slovakiska koloniseringen av gränsområdena, vilken ännu på sextiotalet inte var helt lyckligt genomförd. Det s. k. Karpatoukraina med rutensk och ukrainsk befolkning avträdde till Sovjetunionen, och även ca 200.000 ungrare avfördes från Tjeckoslovakien. I den tjeckiska delen av republiken förenklades den etniska situationen ytterligare dels genom assimilering och dels genom utflyttning, som i viss utsträckning tilläts. Minoritetsproblemet förblev emellertid brännande i Slovakien, där över en halv miljon ungrare och 50.000 ukrainare alltså utgjorde nästan 15 procent av befolkningen. Då de nationella minoriteterna i efterkrigs-Tjeckoslovakien gavs endast begränsad rätt till en självständig nationell utveckling – tyskarna hade inte ens de ringaste rättigheter i detta avseende – var även dessa minoriteters ställning en faktor i samhällskrisen.

En viktig komponent i denna kris blev emellertid frågan om Slovakiens ställning i staten. Konflikten mellan den unga slovakiska nationalismen, som strävade mot nationellt självbestämmande och den ”tjeckoslovakiserande” pragcentralismen hade redan en gång bidragit till att Tjeckoslovakien krossats under 1938 och 1939. Återuppväckandet av idén om tjeckernas och slovakernas gemensamma stat var inte lätt. Först 1944, mitt under upproret mot den pronazistiska regimen, blev tanken på ett förnyat Tjeckoslovakien fullt accepterad även i Slovakien. De upproriska slovakiska kommunisterna och deras bundsförvanter i de andra antifascistiska grupperingarna drev givetvis kravet på en federativ förening mellan den tjeckiska och slovakiska delen av republiken. Men Beneš’ exilregering önskade inte en sådan lösning, och Gottwald gick Beneš till mötes däri att han lugnade de slovakiska kommunisterna med löftet att federaliseringen skulle genomföras, ”så snart kommunisterna inte längre behöver ta hänsyn till sina partners” i den då framväxande Nationella fronten. Man gav en autonom ställning åt Slovakien, där de nationella slovakiska organen ursprungligen hade betydande befogenheter. Då emellertid kommunisterna inte uppnådde en tillräckligt stark ställning i dessa organ, var det de slovakiska kommunisterna själva som genomdrev en gradvis kringräddning av dessa befogenheter till förmån för centralt med större kommunistisk övervikt. Och efter februari 1948, då kommunisterna skulle ha kunnat uppfylla sitt löfte om federalisering, var partiledningen och de i den representerade slovakiska kommunisterna själva så besatta av centralismen som ett medel till koncentration av den politiska makten, att de tvärtom ytterligare inskränkte de slovakiska organens befogenheter. Det slovakiska kommunistpartiet, som dittills trots allt hade haft en avsevärd självständighet, blev från hösten 1948 åter enbart en autonom del i tjeckoslovakiska partiet. I samband med det terroristiska förintandet av de egna kadren i vägen av falska processer mot kommunister fick dessutom de slovakiska kommunisterna ett slag, som till skillnad mot vad fallet var i Böhmen-Mähren hade direkt nationella dimensioner.

För att uppnå en ekonomisk och social utjämning mellan det relativt efterblivna Slovakien och det mera utvecklade Böhmen-Mähren genomfördes under femtio- och sextiotalet en omfattande industrialisering av Slovakien. Man lyckades höja dess andel i statens industriproduktion från 7 procent 1937 till 22,7 procent 1967. Men den centralt genomförda industrialiseringen ledde inte till ett effektivt utnyttjande av de specifika slovakiska möjligheterna och förhindrade inte ens att ett allt större antal slovakier måste flytta till Böhmen-Mähren för att få arbete. Även nationalproduktens tillväxttakt per capita förblev väsentligen högre i Böhmen-Mähren än i Slovakien – 1965 var förhållandet 100: 71 till Slovakiens nackdel. Även på sextiotalet fortsatte Böhmen-Mähren och Slovakien att vara två i socialt och kulturellt avseende relativt olika områden. Republikens nya författning från 1960, som utarbetats under inflytande av Chrusjtjovs tes om ”sammansmältning av de socialistiska folken”, begränsade de nationella slovakiska organens befogenheter till ett minimum. Lama försök 1964 och 1967 att göra några oväsentliga ändringar i detta tillstånd av bristande nationellt likaberättigande, gjorde ingenting till det faktum, att slovakerna kände sig

diskriminerade och nationellt missnöjda och att en stor majoritet av de slovakiska kommunisterna delade denna inställning. Det slovakiska problemet växte till en akut krishärd, och kravet på en nyordning av de statsrättsliga förhållandena framfördes ständigt trots alla möjliga undertryckningsmetoder och beskyllningar för ”borgerlig nationalism”.

Det tjeckiska samhället stod på sextioalet i stort rådlöst inför de slovakiska kraven på självbestämmande. Från och med tillkomsten av den tjeckoslovakiska staten hade det tjeckiska folkets eget Statstänkande skett utifrån dess hegemoniställning inom republiken. Det tjeckiska samhället var i denna situation inte bara oförmöget att formulera sitt nationella program utan kunde inte ens i tid inventera sina nationella intressen som ett underlag för diskussion om sitt nya statstänkande i en eventuell federation. I stället överväldigades det plötsligt av alla motsättningar som hade hopat sig även i Böhmen-Mähren genom den ojämnt och central-byråkratiskt styrda utvecklingen i de enskilda områdena. Den centralt styrda utvecklingen ledde till att specifika möjligheter och behov blev eftersatta, till att vissa traditionella centra – särskilt Mähren och Brno – kom efter i utvecklingen, till att städerna i icke industrialiserade områden förföll och till besvärande disproportioner i prefererade områden, där de industriella investeringarna inte åtföljts av en tillräcklig infrastrukturell utveckling. De ogenomtänkta administrativa reformerna från 1949 och 1960 skapade allvarliga missnöjeskällor. Avskaffandet av de självstyrda funktionerna hos de territoriella förvaltningsorganen på lägre nivåer bar de försummade tillfällenas bittra frukter, och intresset från tjeckisk sida riktades snarare mot dessa problem än mot en utjämning i statsrättsligt avseende med Slovakien.

Klassförändring

Det tjeckoslovakiska samhällets klass- och socialstruktur hade i grunden ändrats genom förstatligandet av produktionsmedlen, kollektiviseringen av jordbruket och den extensiva industrialiseringen. Strukturens utveckling åskådliggöres av omstående tabell i tusental och procent:

	1930		1950		1961		1971		Förändring 61-71
		%		%		%		%	%
Arbetare	8 023	57,3	6 950	56,4	7 738	56,3	8 394	58,1	8,5
Övriga löntagare	954	6,8	2 028	16,4	3 834	27,9	4 336	30	13,1
Kooperativbönder	–		2		1 466	10,7	1 188	8,2	–19
Övriga i kooperativ	–		–		164	1,2	174	1,2	3,5
Självägande bönder	3 100	22,2	2 510	20,3	484	3,5	281	2	–41,5
Småföretagare	1 153	8,2	470	3,8	51	0,3	51	0,4	
Kapitalister	774	5,5	378	3,1	–		–		
Fria yrken	–		–		9	0,1	13	0,1	44,4

(Siffrorna innefattar även familjemedlemmar. Kategorin ”fria yrken”, som anges från och med 1961 – självständiga konstnärer, journalister o. l. – fördes tidigare till kategorin ”småföretagare”.)

Kapitalistklassen försvann från det tjeckoslovakiska samhället redan efter 1950, och vid slutet av sextioalet hade även småföretagare och självägande bönder reducerats till blott en tolfedel av antalet 1930. De som hörde till dessa klasser hade under tryck förts till arbetarnas, övriga löntagares, kooperativböndernas socialgrupper eller till gruppen ”övriga i kooperativ”. Enligt beräkningar i slutet av sextioalet levde då ännu ca 300.000 f. d. kapitalister och mera välbeställda småföretagare inklusive deras familjemedlemmar. De flesta var inte längre i produktiv ålder. När småföretagare tvingades in i andra socialgrupper sjönk fram till 1966

antalet hantverkare med 49 – inklusive lärlingar t. o. m. med 73 – procent med alla de komplikationer inom servicesektorn som detta medförde. Med kollektiviseringen uppstod den nya socialgruppen ”kooperativbönder”, vilken bildades under en samtidigt pågående kraftig reduktion av arbetskrafterna inom jordbruket. Antalet in

Detta samhälle, vilken endast var en maktens adressat utan starkaste tillväxten uppvisade gruppen ”övriga löntagare”, dvs. övervägande tjänstemän och intelligentia. Antalet ekonomiskt aktiva växte endast obetydligt. Tillväxten och innovationen säkrades främst genom att man fick ut kvinnorna på arbetsmarknaden. Antalet förvärvsarbete kvinnor uppgick 1966 till 45,2 procent av samtliga förvärvsarbete och 46 procent av samtliga kvinnor i produktiv ålder. Då bostadsbyggandet, utvecklingen av affärsnätet och tjänsterna för hushållen samt inrättandet av barndaghem inte på långt när svarade mot det ökande antalet förvärvsarbete kvinnor, fick särskilt kvinnor med barn en rad problem i sitt dagliga liv. Graden av befrielse för kvinnorna visade sig inte alls motsvara vad kommunisterna hade hoppats av denna process. Antalet kvinnor i det offentliga och politiska livet visade t. o. m. en sjunkande tendens, då yrkes- och familjeplikter nästan inte gav kvinnorna någon ledig tid.

Formandet av det ickekapitalistiska samhällets socialgrupper genomfördes med maximal vertikal och horisontell mobilitet och under den politiska diktaturens tryck. Man fick tillgripa talrika tvångsåtgärder, såsom allmän arbetsplikt, centraliserad och monopoliserad statlig styrning av arbetsmarknaden, förbud eller tvång att byta arbete och bostadsort, tvångsarbete samt polisiär och administrativ terror. Rätten till arbete och den därigenom skapade sociala tryggheten fick snarast drag av en reglementerad arbetsplikt, och många åtgärder påminde starkt om förkapitalistiska tvångsmetoder.

Innovationen av industriarbetarna stödde sig på nytillskott främst från de tidigare böndernas, småföretagarnas, hantverkarnas och hemmafruarnas led. Omplacering till fabriksarbete användes som ett straff för andra skikt, i synnerhet för intelligentian. Inte ens ungdomen strömmade frivilligt till, utan barn från ”klassmässigt och politiskt opålitliga” familjer sattes med tvång i lära. Ännu 1967 konstaterades vid en undersökning i Slovakien att över 48 procent av arbetarna inte ursprungligen var arbetare. Samtidigt överfördes, som tidigare nämnts, hundratusentals arbetare från produktionen till parti-, stats- och ekonomiapparaten. Detta betydde en omåttlig ökning av just inskolade eller helt okvalificerade arbetare i fabriken. Ännu under första hälften av sextioalet utgjorde denna grupp i genomsnitt 60 procent och bland kvinnor i metallindustrin t. o. m. 90 procent. Genom lönenivelleringen gynnades det okvalificerade arbetet: år 1965 var de kvalificerade och erfarna arbetarnas löner bara 20 procent högre än en genomsnittlig arbetarlön. Den arbetarklass som formats av de kapitalistiska produktionsförhållandena hade utsatts för ödeläggelse, och den socialgrupp som utgjordes av de nya industriarbetarna hade föga gemensamt med denna klass.

Den inre strukturen hos den nya gruppen ”kooperativbönder” var lika mångfacetterad. Enligt statistik från Slovakien hade där på sextioalet nästan femtio procent av alla medlemmar i jordbrukskooperativen inte jordbrukarbakgrund. Då kollektiven uppstod under starkt administrativt tryck, betraktades de av sina medlemmar snarare som statliga än som kooperativa företag, och detta även därför att deras funktionärer dessutom inte var valda utan utnämnda uppifrån. 1966 betraktade sig hela 50 procent av kooperativmedlemmarna i Slovakien som arbetare och inte som delägare av ett kooperativ. Vid arbetskraftens övergång från jordbruket till industrin engagerades främst yngre manlig arbetskraft, varför antalet jordbrukare i ickeproduktiv ålder steg omåttligt – två tredjedelar av kooperativmedlemmarna på sextioalet var äldre än femtio år, och antalet kvinnor översteg 52 procent av alla kooperativmedlemmar. Bönderna uppfattades även efter kollektiviseringen som ett opålitligt samhällsskikt och fick efter 1951 inte ens ha sin egen intresseorganisation. På sextioalet kom det emellertid till en ganska avsevärd uppgång i jordbruksproduktionen – år 1966 hade

förkrigsproduktionen uppnåts – och därigenom även till en höjning av böndernas levnadsstandard. Trots att de diskriminerades och fråntagits sin självbestämmanderätt och trots att de i början haft stora produktionssvårigheter och sociala problem, visade sig vid denna tid inte längre några tendenser bland bönderna att vilja återinföra den gamla ordningen.

Den mest expansiva socialgruppen, ”övriga löntagare”, var en brokig kategori representanter för ickemanuella yrken inom ekonomin, förvaltningen, service- och kultursektorn. Den kunde inte utan vidare identifieras med begreppet intelligentia, även om intelligentian utgjorde dess väsentliga del. Under femtiotalet växte denna grupp kraftigt, vilket sammanhängde med den allmänna byråkratiseringen, men undergick också en kvalifikationsmässig försämring. Detta berodde på att hundratusentals erfarna människor avskedades som ”politiskt opålitliga” samt på att ett ännu större antal oerfarna arbetare och hemmafruar anställdes i stället. Inemot 60 procent av alla direktörer vid industriföretag och 85 procent av verkmästarna var på denna tid utan kvalifikationer och hade mindre än fem års praktik. Samtidigt pågick en intensiv utveckling av undervisningsväsendet med en allt större produktion av kadrer med gymnasie- och högskoleutbildning. Medan 1948 64.000 personer studerade vid 22 tjeckoslovakiska högskolor, studerade 1966 142.000 personer vid 35 högskolor. I och med att tillträdet till utbildningen underlättades var man redan 1961 i den situationen, att det i landet fanns 657.000 specialister med gymnasie- och högskoleutbildning, av vilka mer än hälften avslutat sina studier efter 1950 och således representerade den ”nya socialistiska intelligentian”. Dock innehade bara 11 procent av dem någon ledande funktion som svarade mot deras kvalifikationer. Från mitten av femtiotalet var det nämligen förenat med betydande svårigheter att avancera inom administrationen, vilket sammanhängde med en ”generationspropp” och ledde till spänningar. Från mitten av sextiotalet märktes dock en snabb förbättring av kvalifikationsstrukturen, åtminstone om man dömer efter utbildningskriterier. Ett allt större antal ledande platser tillsattes efter jämförelse av de sökandes meriter. Från det egenartade byråkratiska managementsystemet utträngdes successivt de okvalificerade byråkraterna av kvalificerade teknokrater och kulturokrater. Man kunde också notera en mycket stark tillväxt av arbetskraft inom forskning och vetenskap. Inom den vetenskapliga forskningen arbetade 1968 140.000 personer, bland vilka fanns 92.000 specialister med höga kvalifikationer. Spänningarna inom hela socialgruppen och i dennas förhållande till systemet förstärktes av lönenivelleringspolitikens resultat, som drabbade intelligentian hårdast. Först som fyrtioåring uppnådde en forskare en genomsnittlig arbetarlön inom maskinindustrin, en läkare gjorde det som femtioåring och en lärare aldrig. En effektiv och stimulerande lönedifferentieringsprocess började slå igenom först under andra hälften av sextiotalet.

Den nya strukturen och dess motsättningar

Vid första anblicken svarade det nya samhällets struktur mot Stalins schema med arbetarklassen som den ”ledande”, med kooperativbönderna som en ”bundsförvant” och med intelligentian som en ”servicekategori”. En sådan karaktäristik hade dock inget berättigande. Sedan de arbetare som dragits in i administrationen byråkratiskt förbrukats, hade arbetarna inga makt- eller andra privilegier i samhället, som kunde ge stöd åt karaktäristiken ”härskande”. Det var omöjligt att förbise det faktum att intelligentians och de icke manuellt arbetandes roll markant översteg Stalins karaktäristik av ”servicefunktion”. Att beteckna de nya socialgrupperna som klasser förklarade ingenting: 97 procent av samhället – arbetare, övriga löntagare, bönder – hade samma relation till produktionsmedlen, och denna relation, som är den avgörande för klasstratifikationen, differentierade dem inte. I sextiotalets sociala verklighet i Tjeckoslovakien utgjorde inte arbetare, bönder och intelligentia någon binär opposition, som skulle ha avgränsat dem som klasser i traditionell mening. Genom att applicera Stalins formel framkallade man endast återfall i det antiintellektuella komplexet.

Livet gav emellertid ständigt nya bevis på att även detta samhälle var differentierat och stratifierat, fyllt av konflikter, spänningar och en bunden inre dynamik. Konfliktförhållandet visade sig tydligast mellan den byråkratiska maktens grupp, som med stöd av tesen ”samhällets enda intresse” tillvällade sig en okontrollerbar makt över hela samhället och mellan en väldig majoritet av detta samhälle, vilken endast var en maktens adressat utan möjlighet att ge uttryck för och genomdriva sina egentliga intressen. Motsättningen mellan makten och maktlösheten, vilken kommunisterna menade sig ha undanröjt genom krossandet av den kapitalistiska strukturen, reproducerade sig på den nya samhällsnivån.

1967 kunde i Tjeckoslovakien en grupp marxistiska sociologer och statistiker genomföra den mest omfattande undersökning av den sociala differentieringen och mobiliteten som någonsin gjorts i de europeiska socialistländerna. Då materialet bearbetats och man skulle uttrycka förhållandet mellan konstaterande fakta och de historiska typerna av samhällelig stratifiering, måste man framför allt konstatera att man i Tjeckoslovakien hade att göra med en utpräglad ickekapitalistisk samhällstyp. Som följd av det allomfattande statliga och samhälleliga ägandemonopolet av produktionsmedlen existerade i produktionen ingen differentierande funktion som grundade sig på ägandeförhållanden. Man kunde inte konstatera några kvarlevor av de tidigare kapitalistiska ägarnas och deras efterlevandes privilegier. Inte ens när man undersökte subjektiva attityder framkom några åsikter som prefererade ett kapitalistiskt ägande. På alla områden med undantag av den politiska makten kunde man konstatera mindre sociala spänningar än vad som är utmärkande även för ett ”reformerat” samhälle av kapitalistisk typ. Det tjeckoslovakiska samhället var emellertid inte något samhälle under ”proletariatets diktatur”. För arbetare, f. d. arbetare och deras barn hade man visserligen uppnått en väsentligen högre grad av jämlikhet i samhället än under kapitalismen, men man kunde inte konstatera några tecken på ”arbetarklassens herradöme”. Inte ens subjektivt ansåg sig de tjeckoslovakiska arbetarna vara i hegemoniställning. När det gällde att själv inplacera sig i en sexgradig hierarki, placerade sig 62 procent av arbetarna i ”stegens” fjärde och femte grupp och av dessa över 37 procent i den femte. Det ekonomiska systemets stelbenthet och brist på effektivitet och den därav följande långsamma tillväxttakten av nationalinkomsten, det sätt på vilket denna inkomst fördelades och de odemokratiska dragen i den politiska organisationen drabbade hela samhället – utom byråkratins toppskikt – och arbetarna, som samhällets talrikaste skikt, kvantitativt hårdast.

Man kunde konstatera, att en byråkratisk organisationstyp hade blivit typisk för det tjeckoslovakiska samhället. Mer än tre fjärdedelar av de vuxna medborgarna hade inget inflytande eller några befogenheter vare sig i sitt arbete eller i det offentliga livet. Det rigida sätt på vilket samhället styrdes stod i skarp motsättning till det faktum, att man i övriga samhälleliga relationer undanröjt grova brister på jämlikhet. ”Distributionen av makt och inflytande” genomfördes till byråkraternas och teknokraternas fördel och till arbetares och jordbrukares nackdel. Medlemskap i kommunistpartiet förblev ett maktens och inflytandets attribut, och eliten i den högsta ledningen utgjordes uteslutande av kommunister. Bland de högre organens och institutionernas ledare hade kommunisterna ett övertag med 56 procent, och på ledningens lägsta nivåer var de representerade med 40 procent, och detta trots att antalet partimedlemmar vid denna tid utgjorde c:a 15 procent av den vuxna populationen. Men kommunistpartiet fungerade inte som en helt sluten elitmekanism, och makten i partiet var lika ojämnt fördelad som i samhället i övrigt.

Vid sidan av den byråkratiska organisationstypen var i sextiotalets Tjeckoslovakien även den teknokratiska typen framträdande. Man kunde konstatera att om det i ett system utan demokratiska mekanismer slår igenom en tendens att uppskatta kvalifikationer och utbildning – och denna tendens hade börjat vinna terräng under andra hälften av sextiotalet – leder det till en omstrukturering av den ledande byråkratiska eliten till förmån för en teknokratisk elit.

Trots att detta samhälle utmärktes av en väsentligen högre grad av social jämlikhet än det kapitalistiska samhället, hade det ingenting gemensamt med den romantiska föreställningen om de ”jämbördigas och likas” samhälle. Det var tvärtom skarpt differentierat och stratifierat. ”Platsen däruppe” tillhörde den politiska maktens elit och de högt kvalificerade specialisterna. I ”mitten” befann sig tjänstemän, andra personer med icke-manuella yrken samt högkvalificerade arbetare. Mellan ”mitten” och ”där nere” fanns en stor grupp kvalificerade och utbildade arbetare. ”Där nere” fanns en lika stor grupp okvalificerade arbetare, kooperativjordbrukare, kvarblivna självständiga bönder och hantverkare. Den alltför otillräckligt utvecklade industrin, nationalproduktens långsamma tillväxttakt och orättvisor i dess fördelning fick till följd att det i samhället fortfarande fanns en tämligen stor grupp mycket fattiga och maktlösa, särskilt bland de ekonomiskt icke aktiva. Pensionärerna, den utslagna delen av befolkningen och en del av de sämst betalda löntagarna levde kvar på gränsen till existensminimum. Av samma orsaker fanns en betydande ojämnhet även på det horisontella planet: mellan industrin och jordbruket, mellan Böhmen-Mähren och Slovakien, mellan invånare i gynnade och eftersatta områden, mellan ekonomiskt aktiva och icke aktiva, mellan män och kvinnor, mellan de etablerade generationerna och ungdomen.

Detta samhälle utmärktes av motsättningen mellan två, av varandra relativt oberoende typer av differentiering. Å ena sidan den kulturellt-sociala differentieringen, i vars skikt fanns en betydande överensstämmelse i arbete, utbildning och livsstil och som kan karaktäriseras som en socialistisk differentiering. Å andra sidan den maktpolitiska differentieringen med en skarp skillnad i maktdelaktighet och med större delen av samhället utan något som helst inflytande, dvs. en differentiering, som knappast har något med socialism att göra. Och främst ur denna motsättning mellan makt och maktlöshet bildades i 60-talets Tjeckoslovakien ett block av nya sociala krafter, som var intresserat av en ändring, antingen i en begränsad teknokratisk eller i en mera konsekvent demokratisk variant. Initiativkraften i detta block låg hos intelligentian, vilket är naturligt med hänsyn till den betydelse den har i varje samhälle som närmar sig ett industrisamhälles nivå och till dess särskilda möjligheter i ett slutet politiskt system. Ingen av det nya samhällets viktiga grupper orienterade sig mot en förnyelse av kapitalismen och ej heller mot ett katastrofalt nedrivande av det existerande sociala systemet. Ingen av dessa grupper – och allra minst arbetarna – strävade efter en ny revolution, om man inte uppfattar demokratisering och modernisering av systemet som en ”institutionell revolution”. Alla viktiga grupper i det nya samhället enades genom kravet på garanterade sociala förbättringar genom en gynnsammare fördelning av nationalinkomsten i ett bättre fungerande ekonomiskt system. De förenades av kravet på en demokratisering av det politiska systemet, vilken skulle göra det möjligt att uppenbara och genomdriva deras verkliga sociala intressen och förverkliga de arbetandes medbestämmande och förnya de grundläggande medborgerliga fri- och rättigheterna. Realsocialismen, som inte bara skulle vara en illusion hos de styrande utan som på nytt skulle vinna stöd och väcka aktivitet hos samhällets avgörande krafter, kunde i Tjeckoslovakien utvecklas endast med strukturella reformer och såsom en icke-kapitalistisk variant av det industriella prestationssamhället och genom skapandet av en ny demokratisk politisk modell. Detta konstaterande in jagade skräck inte bara i konservativa stalinister utan även i andra dogmatiska marxister, som hade glömt Marx’ och Engels’ ord om att ”idéerna alltid har kommit på skam, så snart de råkat i konflikt med verkliga sociala intressen.”

Reformer och opposition

”Människor som har berömt sig av att ha gjort revolution har alltid strax därefter upptäckt, att de inte vetat vad de gjort och att den genomförda revolutionen alls inte motsvarar den som de hade velat göra.” Engels

Prag utan Stalinstaty – Reformen blev inte kätteri – Rehabilitering av terrorns offer – Den ekonomiska reformen – ”Den vetenskapligt-tekniska revolutionen” – Förändringen i det allmänna medvetandet – Oppositionen mot Novotný: de fyrtioårigas generation, intelligentian, slovakerna, de rehabiliterade – ”De konservativa och progressiva” inom partiet – Alexander Dubček efter Antonín Novotný – Partiets Aktionsprogram – Dubčeks parti- och statsledning

Till följd av att utvecklingen i Tjeckoslovakien 1968-69 var så dramatisk, var de flesta observatörer oförmögna att se sambandet mellan dessa stormiga händelser och den utveckling som påbörjats långt tidigare. Härtill bidrog även det faktum att de började intressera sig för Tjeckoslovakien först då det i den pånyttfödda fria opinionen även framkom många extrema strävanden och ståndpunkter. I den häftiga politiska striden 1968 blev dessutom halv-mesyryrna, svagheter och misslyckandena under den omedelbart föregående perioden helt naturligt föremål för kritik, och kontinuiteten i den process som kulminerade – men långtifrån började – 1968 framhölls inte. Sextioalet framstod snarare i ljuset av det som inte hade fullbordats än av det, som under denna period hade förberetts och grundats. Men försöket till en strukturell demokratisk reform av systemet i Tjeckoslovakien kan studeras och förstås endast mot bakgrund av kontinuiteten i en utveckling som går mycket längre tillbaka än det stormiga året 1968.

Prag utan Stalinstaty

Den nya perioden i Tjeckoslovariens och tjeckoslovakiska kommunistpartiets historia hade i själva verket inletts på kommunistpartiets 12:e kongress i december 1962. Denna föregicks symboliskt av att man rev ner den monstruösa Stalinstatyn som höjde sig över Prag. På denna kongress fälldes ord och fattades beslut om behovet av att revidera femtioalets politiska processer, om att den extensiva industrialiseringens möjligheter blivit uttömda, om behovet att söka nya vägar för att effektivisera den tjeckoslovakiska ekonomin och om omvandlingen av ”proletariatets diktatur till en folkets stat” i en situation, ”då klasskampen upphört att vara huvudkraften i samhällsutvecklingen”. Allt detta uttalades givetvis i skuggan av Chrusjtjovs prognos om att ”uppnå kommunismen inom tjugo år” och medan kommunistpartiets diktatoriska roll i samhället ytterligare förstärktes. Mycket av detta hade man egentligen kunnat höra redan tidigare i samband med utarbetandet och antagandet av republikens nya författning 1960, i vilken bl. a. även kommunistpartiets ledande roll hade befasts, men händelserna 1963 och 1964 bekräftade att det dock var partiets 12:e kongress som skapade den historiska cesur, efter vilken den komplicerade och konfliktfyllda utvecklingen av reformpolitiken i Tjeckoslovakien började. Från detta ögonblick klarnar alltmer gränserna inom partiet mellan dem som i konservativ anda bekände sig till ”fullkommande av det redan existerande” och mellan dem som i progressiv anda framhöll behovet av ”en ny politisk och ekonomisk modell”.

Orsakerna till att Novotnýs parti- och statsledning gjorde eftergifter och fattade beslut, genom vilka det politiska klimatet i landet kvalitativt började förändras, låg framförallt i trycket från tidigare misslyckanden och nederlag, utkristalliserade i den ekonomiska och politiska stagnationen i början av sextioalet. Orsakerna låg emellertid också i den nya situationen inom socialistblocket, vilken markant påverkats av Chrusjtjovs politik i Sovjetunionen. Reformförsök på ekonomins område hade upphört att vara kätteri. Det kom en ny avspänningsvåg mellan Moskva och Väst, något som Tjeckoslovakien alltid hade varit utomordentligt känsligt för. Det inträdde ytterligare en genomgripande försvagning av Moskvans monocentrism i samband med skärpningen av den olösliga tvisten mellan Sovjetunionen och Kina. I den internationella kommuniströrelsen märktes även i Europa nya anmärkningsvärda ståndpunkter, vilka uttrycktes särskilt i det s. k. ”Togliatti-testamentet” från 1964 och i många

officiella ställningstaganden av de italienska och franska kommunistpartierna mellan 1962 och 1964. Även Antonín Novotný kunde tillåta sig att via reformer söka en utväg ur den svåra krisen. Han anade naturligtvis inte att utvecklingen i Tjeckoslovakien slutligen helt lagbundet vida måste överskrida de gränser som fanns i hans föreställningar om ”oundvikliga eftergifter åt den tid vi lever i”. Från våren 1963 uppstod gradvis i Tjeckoslovakien en politisk atmosfär, som ibland karaktäriserats som ”repressiv tolerans” under den etatistiskt-socialistiska regimens villkor.

Redan från augusti 1962 arbetade en specialkommission under ledning av D. Kolder, som hade till uppgift att på nytt bedöma de politiska processerna mot kommunister under femtiotalet. 1963 överlämnade utskottet en utredningsrapport till centralkommittén. Rapporten publicerades aldrig i Tjeckoslovakien, och denna försiktighetsåtgärd från Novotný-ledningens sida var befogad: trots den återhållsamhet som låg i tiden avslöjade den nämligen hela bestialiteten i polis- och domstolsterrorn under femtiotalet och även de sovjetiska rådgivarnas avgörande roll. Allmänheten fick veta att rapporten varit uppe till behandling först i augusti 1963, då det offentliggjordes ett beslut att rehabilitera offren i den s. k. Slánský-processen 1952 och även en rad offer för liknande processer under 1952-1954. Mer än 400 f. d. kommunistiska funktionärer i framskjuten ställning rehabiliterades. En motbjudande kuriositet var att för en rad av de postumt rehabiliterade s. k. partistraf ”förklarades gälla fortfarande, och att centralkommittén överhuvudtaget inte befattade sig med lika oskyldigt dömda ickekommunister. Under 1963 arbetade dessutom en annan specialkommission – efter sin arbetsplats i ett tidigare barnabiterkloster kallad ”barnabiterkommissionen” – som undersökte de dömda s. k. ”slovakiska borgerliga nationalisternas” fall. I detta arbete deltog framstående tjeckoslovakiska historiker, som nu för första gången fick tillgång till det hemligaste partimaterialet från femtiotalet. Resultatet av arbetet blev att dessa processer avslöjades i all sin monstruositet och att deras offer – särskilt Gustáv Husák och Laco Novomeský – rehabiliterades. I samband med att delaktigheten i terrorutövningen avslöjades, blev de framstående medlemmarna i Novotný-ledningen V. Široký, K. Bacílek och Bruno Köhler berövades sina funktioner i partiet och staten, och de redan tidigare avlägsnade A. Čepicka och L. Kopřiva blev t. o. m. uteslutna ur partiet. Från den högsta ledningen försvann definitivt Gottwaldgarnityrets personligheter V. Široký, L. Jankovcová och J. Duris; regeringschef blev den teknokratiskt orienterade J. Lenárt och utbildningsminister blev Č. Čísar, som t. o. m. kunde betecknas som liberal. Efter K. Bacílek blev Alexander Dubček sekreterare i slovakiska kommunistpartiets centralkommitté. Antonín Novotný lyckades emellertid uppnå att ”något” trots allt häftade vid alla rehabiliterade. Större delen av de mindre kända offren för de falska processerna släpptes ur fängelserna efter att ha benådats men utan rehabilitering. Trots att någon undersökning av lagligheten i processerna mot ickekommunister inte följde, hade beslutet om rehabiliteringar en oerhörd betydelse för förändringen av det politiska klimatet i landet. Genom detta beslut öppnades nämligen vägen för diskussioner om hela den politik som partiet hade fört efter 1948 och om ansvaret för dess resultat. Det förflutna var inte lika tabubelagt som tidigare, även om det ännu låg stora hinder i vägen för en fullständig utvärdering. Då man även vidtog vissa åtgärder inom säkerhetsapparaten. åklagarväsendet och domstolarna, som skulle ”rena” dem från det fruktansvärda arvet från femtiotalet, kringkars åtminstone delvis repressionsapparaten tidigare okontrollerbara makt. Olagligheter förekom visserligen fortfarande, men snarare som undantag än som regel. De två anförda resultaten av rehabiliteringarna var således av vittomfattande betydelse.

Reformerna och det förändrade medvetandet

Den viktigaste faktorn i förändringen blev emellertid beslutet att förbereda en omfattande ekonomisk reform. Utkastet till denna reform förbereddes av en stor vetenskaplig arbetsgrupp under ledning av professor Ota Šik och godkändes av kommunistpartiets centralkommitté i

januari 1965. Till i januari 1967 hade principerna för det reformerade systemet testats på utvalda företag och från början av 1967 införts som lag i hela ekonomin som det s. k. ”nya systemet för styrning av folkhushållningen”.

Reformens innehåll var en markant decentralisering av ekonomins styrning, en förnyelse av marknadens funktioner inom planekonomins system, en omfattande självständighet för företagen, dessas materiella intresse i produktionsresultaten, lönedifferentiering samt ekonomins successiva frigörelse från de politiska maktorganens direktiv. Reformens grundtendenser överensstämde med tendenserna i de reformer som diskuterats och förberetts i övriga socialistiska länder, bland dem Sovjetunionen, men de nya tendenserna var mera utpräglade i det tjeckoslovakiska projektet. I sin ursprungliga gestaltning stimulerade denna reform givetvis snarare teknokratiska än demokratiska resultat, men särskilt två av dess aspekter var revolutionerande. Genom att sträva efter lönedifferentiering riktade det sig mot den primitiva nivelleringen, som hade varit en av grundpelarna i partiets socialpolitik under hela perioden efter 1948. Det faktum att man nu frångick denna politik skapade en ny social kvalitet. Den ekonomiska sfärens frigörelse från centralismens bojar och den politiska maktens hårdstyrning syftade ännu djupare. Den syftade till att förhindra den politiska och ekonomiska maktens sammanväxande. Detta sammanväxande kunde motiveras som oundvikligt för en kort period vid en revolutionär förändring av ett ekonomiskt system, men under en längre utveckling gjorde det inte bara systemet ineffektivt utan framtvingade också åtgärder som påminde om förkapitalistiska tvångsmetoder. Dessutom gjorde sammanväxandet av den ekonomiska och politiska makten varje demokratisering av systemet åtminstone osannolik och i varje fall ytterligt besvärlig och var till sin natur en oundviklig källa till byråkratisering. Endast ett försvagande och undanröjande av detta sammanväxande kunde skapa förutsättningar för en historiskt ny pluralism. I sextiotalets Tjeckoslovakien visade det sig snart finns kommunister och ickekommunister som helt förstod detta.

Efter kommunistpartiets 12:e kongress accepterade även partiets ledning parollen om ”den vetenskapligt-tekniska revolutionen” som en utväg ur den ideologiska nöden. I och för sig var denna paroll inte särskilt aktuell, då – som tidigare sagts – det tjeckoslovakiska samhället ännu inte stod på tröskeln till den postindustriella utvecklingen. Den hade emellertid en annan progressiv funktion: den liberaliserade utvecklingsmöjligheterna för forskningen, konsten och undervisningen och stärkte intelligentians inflytande i samhället. De nya lagarna om grund- och högskolan från 1960 och 1966 innebar en väsentlig modernisering och demokratisering av skolförhållandena. Den nya lagen om tjeckoslovakiska vetenskapsakademien ledde till samma resultat på de vetenskapliga arbetsplatserna utanför skolvärlden. Den uppluckrade censuren av vetenskapliga och populärvetenskapliga publikationer ledde till utgivandet av massupplagor av sådana böcker som Karel Kosíks *Det konkretas dialektik*, Ota Šiks *Ekonomi, intressen, politik*, Radoslav Seluckys *Ekonomi, moral, liv*, Zdeněk Mlynářs *Staten och människan* och Radovan Richtas och hans kollektivs *Civilisation vid vägskäl*. Nya, icke konformistiska synpunkter från ekonomer, filosofer, politologer och futurologer gjordes tillgängliga för allmänheten. Sociologin och politologin utvecklades kraftigt, och man gjorde de första vetenskapliga sonderingarna av tillståndet i samhället och maktmekanismen. Tjeckoslovakiska historiker fick möjlighet att utarbeta och publicera en rad objektiva arbeten om tidigare tabubelagda perioder i landets och partiets historia. Flera samhällsvetenskapliga arbetscentra och team bildades, av vilka professor Ota Šiks redan nämnda team vid tjeckoslovakiska vetenskapsakademins ekonomiska institution hade en utomordentlig, inte bara vetenskaplig utan även politisk betydelse. Detsamma gällde Radovan Richtas team vid vetenskapsakademins filosofiska institution, som studerade frågor i samband med den vetenskapliga och tekniska revolutionen och dennas samhälleliga förutsättningar och följder

samt Zdeněk Mlynářs team vid samma akademis institution för statskunskap, som studerade temat ”Demokratins och det politiska systemets utveckling i det socialistiska samhället”.

Den kulturella isoleringen bröts och i Tjeckoslovakien började man inte bara läsa utan även utge böcker av marxistiska och icke-marxistiska västeuropeiska och amerikanska författare. Tjeckoslovakiska intellektuella fick stifta bekantskap med polska och jugoslaviska marxisters nonkonformistiska ståndpunkter. En särskild plats i den ideologiska befrielseprocessen intog den internationella konferensen i Liblice 1963 om Franz Kafkas verk. Trots segslitna konflikter hade fram till denna tid utvecklats ett tidigare icke skådat konstnärligt skapande, och sextioalet blev en ny ”gyllene tidsålder” för den tjeckoslovakiska teatern, filmen och litteraturen – och detta kanske just därför att konstnärerna trots allt var tvungna att bryta det byråkratiska motstånd som gav deras verk karaktären av en inte bara konstnärlig utan även politisk akt. Stalinismens ”ideologiska tumskruv” hade lossats.

Även bland Novotný-etablissemanget blev det modernt att vid utformandet av förslag till partibeslut bjuda in topparna i partiintelligentian och vetenskapliga representanter till konsultationer. Mestadels stannade det emellertid bara vid en manifestation av vetenskaplighet, då de framlagda förslagen och analyserna sedan deformerades eller avslogs av partibyråkratin. Detta visade sig särskilt vid förberedandet av 13:e partikongressen 1966. Vid denna kongress kunde man redan konstatera en viss förbättring av den ekonomiska situationen i jämförelse med början av sextioalet. Genom formuleringar om ”den begynnande eran av vetenskapligt-teknisk revolution” och genom att på nytt bekräfta det bindande i den ekonomiska reformen skärpte kongressen motsättningen mellan den deklarerade reformlinjen och den bromsande praxis, som den ännu mäktiga Novotný-byråkratin utövade.

Från mitten av sextioalet fattades även en rad beslut, som skulle leda till en effektivisering och i någon mån även till en demokratisering av det politiska systemet. På hösten 1965 fattade partiets centralkommitté beslut om representationsorganens, regeringens och statsapparatus arbete, men detta ledde inte till mer än obetydliga administrativa förbättringar och till personalflyttningar. Det antogs lagar om inrättande av organ för statlig kontroll och om den administrativa ordningen. 1964 och sedan åter 1967 fattades beslut som i viss mån utvidgade de slovakiska nationella organens befogenheter. Dessa åtgärder kunde emellertid inte tillfredsställa de slovakiska kraven, vilka den slovakiske historikern M. Gosiorovský 1963 till Novotnýs stora vrede återigen formulerade som ett krav på en federativ statsrättslig ordning. Man antog talrika resolutioner om att förbättra arbetet i partiet, Nationella fronten, fackföreningarna och ungdomsorganisationen. 1965 framfördes på ett centralkommittémöte även tesen, att man framdeles inte fick identifiera kommunistpartiet med staten, och att en ”arbetsfördelning” var oundviklig. Man vidtog vissa åtgärder som liberaliserade kaderpolitiken, och från mitten av sextioalet tillsattes ledande platser på en hel rad områden under öppen konkurrens. Men på ett centralkommittémöte i januari 1967 markerades åter det oantastliga i partiets diktatoriska ställning i dess rent stalinistiska mening. I detta sammanhang gjordes på detta möte en rad kritiska uttalanden – bl. a. av O. Černík – vilka visserligen genast desavuerades av Novotný men ändå varslade om att det drog ihop sig till storm i partiets högsta organ. Vad Nationella fronten beträffar, förekom i resolutionen från detta möte för första gången formuleringen om ”intresserepresentation” vilket antydde, att man börjat inse det föråldrade i begreppet ”överföringsmekanismer”. I Böhmen-Mähren fick de icke-kommunistiska partierna t. o. m. lov att uppta ett begränsat antal nya medlemmar, så att de utökade sitt medlemsantal med ca 10 procent, och i en centralkommittéresolution från september 1967 talades det t. o. m. om ”partnerskap” i Nationella fronten. Längst gick man när det gällde förberedandet av den nya lagen om nationalkommittéerna och om det nya valsystemet. Lagen om nationalkommittéerna förnyade vissa beståndsdelar i den territoriella självstyrelsen. Den nya vallagen införde flermandatakretsar med minst 50 procent fler

kandidater än platser, varigenom en åtminstone begränsad urvalsprincip skulle återinföras. Båda lagarna trädde dock i kraft först från början av 1968 och förlorade sin betydelse i den nya situationen.

Under hela perioden efter 1962 hade det framträtt allt starkare tecken på ett ändrat medvetande i samhället och på allt skarpare konflikter med maktmekanismen, som så långsamt som möjligt anpassade sig till reformsituationen. Novotnýadministrationen gjorde alltid nervösa repressiva ingrepp, då den trodde att kritiken eller kraven var riktade mot det politiska systemets grundval, mot partiets diktatoriska ställning eller mot Novotný och hans närmaste medarbetare personligen. Så var fallet med Arnošt Kolmans kritiska framträdande vid författarmötet 1962, med studentdemonstrationerna i Prag 1963 och 1965, vid konflikterna med de inflytelserika kulturpolitiska tidskrifterna *Kulturný život* i Slovakien 1963 och 1964 och *Literární noviny* i Böhmen-Mähren 1965 och 1966, med filosofen Ivan Sviták 1964 och 1965, med processen mot Jindra och Puš 1965, med studentledarna J. Holeček och J. Müller 1965 och 1966, med konflikten med tjeckoslovakiska författarförbundets ledning i samband med protesten mot Sinjavskijs och Daniels domar i Sovjetunionen på våren 1966 – och senare särskilt i samband med händelserna på tjeckoslovakiska författarförbundets 4:e kongress i juni 1967 och pragstudenternas s. k. ”strahovdemonstration” i oktober 1967. Vid författarförbundets 4:e kongress uppstod en våldsamt konflikt med partidelegationen, som leddes av J. Hendrych. De framträdanden som gjordes av L. Vaculík, A. J. Liehm, M. Kundera, P. Kohout, I. Klíma, J. Procházka och flera andra innebar nämligen den skarpaste kritik som dittills uttalats i Tjeckoslovakien, inte bara av kulturpolitiken utan även av den allmänna situationen i samhället. Novotný iscensatte sin sista politiska process mot den emigrerade Pavel Tigrid och författaren Jan Beneš. Genom kravet att till diskussion ta upp problemet med systemets och kommunistpartiets demokratisering uppstod de hårdaste sammandrabbningar, som t. ex. Ota Šiks konflikt med Novotný efter den förres framträdande på kommunistpartiets 13:e kongress. Šik hade där endast antytt, att en ekonomisk reform inte helt kunde förverkligas utan en demokratisering av det politiska systemet.

Skärpningen av situationen i partiet och radikaliseringsen av ståndpunkterna i samhället hade under andra hälften av sextiotalet inte sin grund i det akuta ekonomiska förfallet, om än stagnationen i den ekonomiska utvecklingen från 1962 och 1963 alltså påverkade det allmänna medvetandet. Den tjeckoslovakiska ekonomin kunde åter uppvisa en svagt uppåtgående tendens. Särskilt inom jordbruket förbättrades situationen avsevärt. 1967 kunde regimen införa en rad viktiga sociala förbättringar, bl. a. femdagars arbetsvecka. Vissa ansatser till intensifiering av industriproduktionen, utveckling av servicesektorn samt lönedifferentiering förstärktes. Principen att ta hänsyn till utbildning och duglighet vann successivt terräng, och därmed förbättrades också parti- och statsapparatusens kvalifikationsstruktur. Genom benådning eller amnesti frigavs de flesta politiska fångarna, och även utan fullständig rehabilitering fann en stor del av de tidigare förföljda på ett eller annat sätt en plats i samhället.

Tjeckoslovakien var under dessa år tveklöst det land inom sovjetblocket som hade de friaste förhållandena. Men Antonín Novotný och den konservativa delen av etablissemangen blev 1967 alltför oroliga då de stod inför de i grunden ännu ganska moderata oppositionsytringarna och felbedömde situationen inom partiet. Antonín Novotný gick till motattack dels genom att tvinga J. Hendrych att lösa konflikten med författarna och intelligentian med hänsynslös hårdhet, dels genom sitt arroganta beteende mot de slovakiska kommunisterna och vidare genom en rad hotfulla uttalanden mot sina kritiker. Härigenom undergrävde han trovärdigheten i sin inställning till reformen som helhet, och den vid

66det laget starka oppositionen, som trängt in även i partiets centralkommitté förstod, att Novotný förr eller senare skulle försöka krossa reformkrafterna – om han inte i tid berövades

sin makt. Novotný förlorade den chans som erbjöds i ett samgående med förespråkarna för teknokratiska och ”upplyst” etatistiska lösningar. Genom ett sådant samgående skulle han sannolikt ha kunnat möta de allt starkare kraven på en demokratisk lösning.

Opposition

Man började beteckna de mot varandra riktade krafter som bildades inom partiet som ”konservativa” och ”progressiva”. Det konservativa och bromsande Novotný-etablissemanget representerades av den ”mättade” delen av stats-, parti- och den ekonomiska byråkratin, dvs. de krafter som var inte bara maktmässigt utan även socialt beroende av stabiliteten i samhällets relationer. Dessa krafter hade blivit en maktelit huvudsakligen redan under femtiotalet. De var därför starkt komprometterade genom sin delaktighet i tidigare misslyckanden och deformationer och kände sig hotade av varje steg i riktning mot en demokratisering och av tendensen att tillämpa principen ”efter duglighet och utbildning”, då de till största delen inte uppfyllde dessa krav. Vid mitten av sextiotalet gjordes en anmärkningsvärd överflyttning av många människor från parti- till stats- och ekonomiapparaten. De militanta skikten i denna grupp fanns huvudsakligen i statens repressionsapparat, i militärens, säkerhetspolisens och rättväsendets byråkrati. Det högsta skiktet i denna grupp – och även det högsta skiktet i den på frammarsch stadda teknokratiska eliten – stod i tacksamhetsskuld till Novotný: dessa personer hade honom att tacka inte bara för en politisk stabilitet, utan också för att ha placerats i funktioner, som i detta skikt utdelades så gott som uteslutande på hans initiativ och under hans kontroll och även för betydande och mångåriga mutor. Den s. k. ”paketaffären”, som uppdagades på våren 1968, visade, att de som hörde till den högsta gruppen i makteliten förutom höga löner och en rad materiella förmåner knutna till deras privilegierade ställning även fått stora penningssummor från Novotnýs speciella president- och partichefskonto. Den senare utvecklingen visade givetvis att man inte kunde identifiera den byråkratiska apparaten som helhet med de konservativa och bromsande tendenserna. Föreställningarna om ett helt monolitiskt intresse och totalt eniga ståndpunkter hos byråkratin som socialgrupp bekräftades inte av sextiotalets erfarenheter. Under händelsernas gång uppstod i undervisnings- och kulturapparaten, i parti-, administrations- och ekonomiapparaten och t. o. in. inom försvaret – särskilt bland de högst utbildade, som ägnade sig åt politik och underrättelseverksamhet – en kraftig differentiering, som i första hand var beroende av kvalifikations- och utbildningsnivån.

Ett annat stöd för Novotný-konservatismen utgjordes av åtskilliga f. d. arbetare, som när de gått över till byråkratin korrupperats genom höjd social status, samt en liten del av de aktiva arbetarna som gynnas med parti- eller fackföreningsuppdrag. Hit hörde också medlemmar i den s. k. Folkmilisen, som fick olika materiella förmåner för sin medverkan i dessa väpnade kårer. Ett verkligt eller potentiellt stöd för konservatismen utgjordes i princip av alla de delar i den nya sociala strukturen som av olika anledningar, främst på grund av otillräckliga kvalifikationer och en gynnad ställning i det nivellerade lönesystemet, hade ett socialt intresse i oförändrade sociala och maktpolitiska förhållanden.

Det mindre markanta deltagande som partiets arbetar- och bondemedlemmar visade i de första faserna av striden avspeglade inte någon konservativ och reformfientlig inställning hos dessa socialgrupper. Som ett resultat av partiets mångåriga politik hade dessa grupper blivit politiskt mindre aktiva. I skuggan av parollen ”arbetarpolitik” hade under föregående år de aktiva arbetarna i partiet och fackföreningsorganisationerna ute i produktionen decimerats mycket kraftigt. Under en tid framträdde i produktionen överhuvudtaget inga engagerade representanter och talesmän för arbetare och jordbrukare. I tjugo långa år hade bönderna tvingats inta en andrarangsställning inom politik och samhälle; de hade inte ens fått ha sin egen intresseorganisation. Arbetare och jordbrukare hade systematiskt och avsiktligt avpolitiserats av den byråkratiska diktaturregimen. Först under 1968 började situationen radikalt förändras.

Territoriellt var de konservativa krafternas position mest markerad i vissa tjeckiska organisationer, varvid Prag utgjorde platsen för den skarpaste polariseringen. Det är svårt att uppskatta den konservativa och reformfientliga partigrupperingens numerär. Resultaten av vissa undersökningar som sammanfattades av partiets centralkommitté sommaren 1968, ger stöd åt uppskattningen att det rörde sig om en icke föraktlig kraft, som utgjorde ca 10 procent av alla aktiva medlemmar. Man bör då hålla i minnet, att nästan hälften av partiets medlemmar i praktiken inte kunde orientera sig och inte engagerade sig inom partiet före 1968.

Oppositionen mot Novotný framväxte under loppet av sextioalet ur tvisterna om reformpolitikens innehåll, omfattning och prioriteringar och ur tvisterna om relationen till det förflutna och då särskilt till femtioalets partipolitik. Ett karaktäristiskt drag i denna process var, att oppositionen inte bildades kring ett helt program utan kring vissa avgränsade strategiska mål. De oppositionella krafterna arbetade i huvudsak för taktiska delreformer och betonade särskilt de sidor i dessa reformer och reformförslag som Novotný och hans anhängare ville undertrycka eller försvaga. Oppositionens enskilda formationer och strömningar möttes i sin legala verksamhet inom systemet och inte utanför detta. Om man som grundval tar professor G. Skillings schema, så utvecklade sig oppositionen i Tjeckoslovakien nästan klassiskt som en ”lojal” och ”specifik” opposition och senare även som en ”fraktions-” och ”basopposition”. Den skapade inget gemensamt centrum och ännu mindre någon fraktionsdisciplin. Dessa drag gav den ett betydande skydd mot repressiva ingrepp. Men samtidigt var hindren för ömsesidig samverkan mellan de olika strömningarna utomordentligt lättöverstigligen, och ett spontant gemensamt uppträdande åstadkoms med ovanlig lätthet. Detta var en följd bl. a. av den generationsmässiga och professionella frändskapen mellan deras representanter och av de möjligheter som följde av att verksamheten bedrevs under legala former och med legala medel. Förnyelsen av kadreerna, vid vilken man följde principen ”efter duglighet och utbildning” och som försiggick i stort sett överallt utom i maktens kärnelit, skapade möjlighet att förankra de oppositionella krafterna inte bara i betydelsefulla institutioner och organisationer utanför partiet samt i massmedia utan även inom partiets olika organ. Från andra hälften av sextioalet använde oppositionen ofta de informella påtryckningsgruppernas metodik. De oppositionella krafternas medverkande i institutioner utanför partiet ledde redan under 1967 till att vissa institutioner upphörde att vara lydiga beståndsdelar i ”stalinpyramiden” och blev självständiga politiska faktorer.

I generationsmässigt hänseende blev de fyrtioårigas generation grundvalen för oppositionen och bärare av ”reformkommunismen”. Anledningarna till att de starkast engagerade i denna generation så småningom tog avstånd från de stalinistiska konceptionerna och Novotnýs praxis är utomordentligt komplicerade. Denna generation hade inträtt i partiet och aktiverat sig politiskt dels – detta gällde en minoritet – redan under tiden för den antifascistiska kampen och – vilket gällde majoriteten – under den period före 1948 då partiet följde en nationell, demokratisk och till sociala reformer syftande kurs. Detta faktum hade avsatt sina spår, även om en stor del av dessa unga partimedlemmar och medlemmar i ungdomsförbundet med djup övertygelse och en hänförelse värdig en bättre sak hade accepterat och genomdrivit en våldsbetonad samhällelig förändring enligt stalinistiska schabloner som den lättaste vägen till det messianistiskt uppfattade socialistiska idealet. Den senare insikten om att idealet inte var uppnått och att man hamnat på avvägar blev en aktiverande och brännande faktor i deras reformsträvanden. Många människor i denna generation fick på femtioalet möjlighet till utbildning och socialt avancemang, men många drabbades också av den av maktens kärnelit åstadkomna ”generationsproppen” och av den horribelt slösaktiga kaderpolitiken med meningslösa tillämpningar av ”klassprinciper” vid fördelning av tjänster. Det rörde sig emellertid inte om någon förskjuten generation: i sextioalets etablissemang fanns även fyrtioåriga makthavare vid sidan av femtio- och sextioåriga. Det var helt följdriktigt, att

många av dem som tillhörde partiets fyrtioårs-generation under reformperioden visade endast en ytlig radikalism påkallad av ett yttre och inre rehabiliteringsbehov och en karriärisk anpassningsmentalitet. Det låg också i sakens natur att dessa processer drev enskilda personer så långt att de förlorade sin politiska identitet.

Intelligentian i spetsen

I socialt hänseende blev det intelligentian som kom att utgöra grunden för oppositionen. Dess ståndpunkt framväxte ur den allt starkare konflikten mellan intelligentians tilltagande roll i ett samhälle närmande sig den industriella nivån och kvarlevorna av antiintellektualismen och Novotnýs ständigt på nytt praktiserade falska ”arbetarpolitik” och lönenivelleringar. Den oppositionella attityd som intelligentian intog berodde givetvis också på att denna lättare hade tillgång till information, lättare kunde övervinna sin isolering och därmed kunde se Tjeckoslovakien i dess europeiska och världspolitiska sammanhang.

Som redan påpekats kunde Novotný-regimen inte förhindra att skapande, och därför även kritiska, representanter för intelligentian successivt fick kontroll över viktiga vetenskapliga institutioner och kulturella organisationer, skolor, massmedia och många betydande ekonomiska och administrativa enheter. Denna process tog sin början i mitten av sextioalet i samband med propagandan för den ”vetenskapligt-tekniska revolutionen”. Men ett verkligt inflytande på de politiska besluten förunnades dem givetvis ännu inte. Härifrån emanerade kravet – senare tydligt uttryckt i den 14:e partikongressens teser – att ”man omedelbart måste lösa problemet, hur en så kvalificerad minoritet som partiintelligentian organiskt skall integreras i partimekanismen”.

I den oppositionella och kritiska intelligentians led kunde man från början urskilja två strömningar. En väsentlig del av den främst ekonomiska, administrativa och tekniska intelligentian motiverade sin kritiska inställning med en längtan efter att avskaffa den primitiva nivelleringspolitiken och de okvalificerade ingreppen i ledningen, efter att säkra en självständig beslutsfattning för fackmännen och efter att uppnå stabilitet och framgång på det ekonomiska och administrativa planet. Av detta skäl drogs de snarare till den ”upplysta teknokratiska etatismens” reformkonception och lade inte så mycket vikt vid behovet av djupare demokratiska reformer av det politiska systemet. Genom ett samgående med dessa krafter skulle Novotný ännu på hösten 1967 väsentligen ha kunnat försvaga och splittra oppositionsfronten; han var dock oförmögen till sådana överväganden. De teknokratiska ståndpunkterna framträdde senare tydligt i diskussionerna om företagsrådets roll. Under 1968 trädde dessa tendenser och deras företrädare tillbaka, men om den fria utvecklingen hade fått fortsätta, kan man inte utesluta att det uppstått konflikter mellan dem och bärarna av de radikala demokratiska idéerna.

Den andra strömningen, som representerades av vetenskaps-, konstnär- och skolintelligentians stora flertal, utmärktes av en allt mer markerad antibyråkratisk, antietatistisk och demokratisk hållning, av kravet på en radikal humanisering av systemet och av ett tydligt avståndstagande från den sterila officiella tolkningen av marxismen-leninismen. Den sökte en väg tillbaka till den autentiska och skapande marxismen, inspirerades av Antonio Gramsci och andra västeuropeiska marxister och slutade att frukta ”revisionismen”, vilken under långa årtionden fått tjänstgöra som slagträ vid krossandet av varje ansats till skapande tänkande.

Aktionsmöjligheterna för denna strömning förstörades av att man verkade på svårkontrollerbara områden med stort inflytande på den allmänna opinionen. På vetenskapliga arbetsplatser, på redaktioner och i skolor utplånades också mycket snabbt den konstlade gränsen mellan den partianslutna och icke partianslutna intelligentian. Viktiga centra för dessa krafter uppstod redan under första hälften av sextioalet i organisationen för upplysnings- och populärvetenskaplig verksamhet ”Sällskapet för spridande av politiska och vetenskapliga

kunskaper” (senare omdöpt till ”Socialistiska akademien”) och i redaktionerna för författarförbundets inflytelserika kulturpolitiska veckotidskrifter *Literární noviny* och *Kulturvý život*. Under andra hälften av sextioalet förflyttades aktiviteten direkt till författarförbundets ledning och till andra förbund för den skapande intelligen, till de tjeckoslovakiska och slovakiska vetenskapsakademierna, högskolorna, tidningsredaktionerna och tjeckoslovakiska radion och televisionen. Efter januari 1968 inrättade de mest framträdande representanterna för denna strömning även ”hjärntruster” av progressiva medlemmar ur parti- och statsledningen och besatte viktiga platser på partiets olika nivåer. Från dessa positioner utövade de påtryckningar för en radikalare tolkning av reformprogrammet. Den ”normaliserade” propagandan efter augusti 1968 talade om ”de intellektuellas stora kontrarevolutionära koalition”. Inte ens i de mest radikala verksamhet fanns givetvis något kontrarevolutionärt; ett överväldigande flertal av dem var övertygade marxister, som hade fått sin utbildning och gjort sina erfarenheter under de nya samhällsförhållandena efter 1945 och 1948. Nästan hälften av dem hade arbetar- och bondebakgrund. Deras starka politiska engagemang var dock inte utan problem. Många av dem var inte redo att respektera den järnhårda lagbundenheten hos politiken som det möjliga konst, och utslag av en föga funktionell maximalism försvårade ofta den så komplicerade och explosiva situationen.

På sextioalet skedde något inom kommunistpartiet som var ett upprepande av ett för den moderna tjeckoslovakiska historien karaktäristiskt drag. Under kris- och svaghetsperioder har den svaga politiska representationen supplerats särskilt av den tjeckiska kulturen och dess skapare och därigenom fått ett radikalare ansikte. Därvid har – som Gramsci konstaterade – ”de politiska frågorna ... ofta antagit kulturella former och då blivit olösliga”. Från 1967 stod det emellertid helt klart i Tjeckoslovakien, att de intellektuella i sin otillfredsställdhet representerade alla övriga väsentliga sociala gruppers missnöje.

Mot Prag-centralismen

I regionalt hänseende utgjordes grunden för oppositionen mot Novotný av de aktiva partimedlemmarna i de delar av republiken vilkas intressen och aspirationer undertrycktes av Prag-centralismen. Det gällde främst slovakiska kommunister, bland dem en avgjord majoritet av partiets ledning i Bratislava med Alexander Dubček och Vasil Bilak i spetsen. Missnöjet med åsidosättandet av principen om Slovakiens likaberättigande i den nya författningen från 1960 och avslöjandet av den falska konstruktionen med ”den slovakiska borgerliga nationalismen” från femtioalet gjorde den slovakiska frågan till en sprängladdning, vars verkan man inte lyckades mildra med vissa eftergifter 1964 och 1967. Novotný ökade tvärtom dess explosivitet genom sin okänslighet för den nationella problematiken. Den slovakiska oppositionens nationella motivation medförde givetvis vissa avvikelser från de tjeckiska strömningarna. Dessa avvikelser var i stort sett irrelevanta fram till det ögonblick Novotný framtogs sin personliga makt, men sedan tog de sig uttryck i en väsentlig skillnad i utvecklingen. Mycket förenklat kan man säga, att problemen med det federativa reglerandet av förhållandet mellan tjecker och slovakier i en gemensam stat i viss mån överskuggade och försvagade andra sidor av demokratiseringsprojektet i Slovakien.

Efter 1966 råkade även partiorganen och partiorganisationerna i de båda mähriska distrikten i oppositionsställning till Novotný. Området i Sydmähren, där man huvudsakligen levde av jordbruk, hade drabbats hårt i sin utveckling då det åsidosattes vid industrialiseringen. Mährens tidigare huvudstad Brno hade kraftigt sjunkit i betydelse från 1948, då den degraderades till provinscentrum och sedan stagnerade. I början av femtioalet hade de sydmähriska partikadrerna åsamkats svåra skador genom förföljelser och utrensningar i samband med arresteringen och avrättningen av partisekreteraren Ota Šling. Redan under

första hälften av sextioalet uppstod där en väsentligen liberalare och mera kritisk atmosfär än i andra provinser av republikens tjeckiska del.

Den Novotný-fientliga orienteringen hos de aktiva medlemmarna i partiets provinscentrum i Ostrava var till en början betingad av inflytandet från Novotný-motståndarna Černík och Kolder, vilka ursprungligen kom från denna stad. Senare radikaliserades snabbt partiorganisationerna i den nordmähriska provinsen under trycket från de svåra ekonomiska och sociala problemen i det industriellt hänsynslöst exploaterade området. Trots att den var relativt fåtalig, tilltvingade sig partiintelligentian i Ostrava och Olomouc efter januari 1968 inflytande över politikens utformning, och även de stora fabrikernas partiorganisationer blev bastioner för ”reformkommunismen”.

Även de partimedlemmar som hade uteslutits ur partiet och trakasserats av polis och domstolar i processer eller i samband med processerna mot kommunister under femtioalet blev en betydande faktor vid bildandet av en oppositionell front. De som hade överlevt återvände till partiet eller till partiets närhet såsom icke fullt rehabiliterade. Mellan dem och ledargarnityret rådde en stark spänning, då en betydande del av detta garnityr fullbordat sin partikarriär just vid tiden för de politiska processerna och bar det direkta ansvaret för att man då förintat kadreerna och för att man försenat rehabiliteringarna och frisläppandet ur fängelserna. Spänningen förstärktes dessutom av de talrika fall av diskriminering som Novotný fortfarande utsatte dessa människor för vid tilldelande av funktioner inom partiet och annan offentlig verksamhet samt när de överhuvudtaget sökte arbete. Alla hade betydande politiska erfarenheter, och vissa av dem hade även viktiga internationella kontakter, särskilt med västeuropeiska kommunister. De kunde lätt etablera kontakter och finna ett gemensamt språk med folk som uteslutits ur partiet under andra hälften av femtioalet och första hälften av sextioalet. Många av dem spelade efter januari 1968 en betydande roll genom att engagera den breda allmänheten i den politiska kampen på ”reformkommunisternas” sida och vissa blev framstående medlemmar i parti- och statsledningen – som Josef Smrkovský, Gustáv Husák, Josef Pavel, Leopold Hofman och andra – eller representanter för emanciperade samhällsorganisationer – som Eduard Goldstücker, Vlado Kašpar med flera. I Slovakien spelade de rehabiliterade kommunisterna en mindre betydande roll, trots att man hade kunnat vänta motsatsen. Med undantag av Husák och några få andra kände de sig förbrukade och engagerade sig inte nämnvärt.

Det ska framhållas att vissa prominenta och icke förföljda personer, som varit partifunktionärer redan före kriget, snart kom att ingå i den framväxande oppositionen mot Novotný. Tidigare har nämnts Amok Kolman, som framträdde i början av sextioalet, liksom Karel Kreibich, en annan funktionär i Komintern. Senare framträdde också den tidigare medlemmen i Gottwald-ledningen Julius Duris med kritik, och mot slutet av sextioalet även partiets gamle ideolog och historiker från trettioalet, Pavel Reiman.

Den oppositionella fronten, som under senare hälften av sextioalet utkristalliserades från alla dessa källor, var givetvis mycket brokigt sammansatt. Den omfattade krafter som var orienterade blott mot en palatskupp mot Novotný och villiga att tillåta endast smärre förändringar i regimen. Den omfattade teknokratiskt och kulturokratiskt orienterade krafter och slutligen även sådana som förberedde ett angrepp för en strukturell demokratisk reform. Det var helt naturligt, att det snabbt uppstod en ny differentiering från det ögonblick denna heterogena grupp började få det avgörande ordet i partiet och i landet i övrigt.

Alexander Dubček efter Novotný

Under perioden mellan oktober 1967 och mars 1968 led Antonin Novotný, hans garnityr och hans politik sitt nederlag. Som följd av den autokratiska och oligarkiska maktfördelningen inom partiet kunde det komma till en öppen sammanstötning först i det ögonblick då

differentieringen hade trängt in i centralkommittén och dess presidium. Det har redan sagts, att Novotnýs position starkt försvagades av hans moraliska nederlag i konflikterna med intelligentian, som inte längre kapitulerade inför hans repressiva åtgärder. Han kunde visserligen fortfarande utesluta de revolterande författarna ur partiet men fick inte författarförbundet att böja sig för hans order och välja ordförande efter instruktion. Detta var mer än något annat karaktäristiskt för det söndervittrande beroendet inom systemet. När polisen senare – i slutet av oktober 1967 – genom ett brutalt ingripande slog ned de studenter som protesterade mot dåliga bostadsförhållanden, kritiserades detta inte bara av allmänheten utan också av en rad politiker. Det blev uppenbart att repressionsapparatens makt var försvagad och att den allmänna opinionen började göra sig öppet hörd. Novotný försvagade sin ställning även genom en irrationell konflikt med de slovakiska kommunisterna, vilka blev synnerligen uppbragta av hans antislovakiska utfall vid ett besök i Martin. Hans ställning försvagades också därigenom att anhängarna av den ekonomiska reformen lyckades vända missnöjet över vissa impopulära resultat – särskilt vad beträffar priserna – mot Novotný som en representant för en bromsande tendens.

Novotný drev sina kritiker inom centralkommittén och presidiet till större beslutsamhet genom antydningar om att han skulle försöka lösa spänningen genom intriger och med hjälp av repressionsapparaten. Man märkte tydligt hans avsikt att manövrera ut Oldrich Černík och Drahomír Kolder från deras ledande positioner i samband med en planerad omorganisering av regeringen. Allt detta påminde hans opponenter om att det värsta kunde hända om de inte genast skred till verket.

Den öppna konflikten utbröt på ett centralkommittésammanträde i oktober 1967, vid vilket tillståndet i partiet var uppe till behandling. Man hade samlat mycket material som bevisade partimaskineriets ineffektivitet och stagnation. Redan vid förberedandet av resolutionsförslag i presidiet undertryckte Novotný de kritiska formuleringarna och fortsatte med detta även vid förhandlingarna i centralkommittén. Krav på radikala förändringar i partiets arbete ställdes särskilt av Alexander Dubček, František Kriegel, František Vodsloň, Oldrich Voleník och andra. I den polemik som uppstod angrep Novotný främst Dubček och hela den slovakiska ledningen, som han anklagade för ”nationell trångsynthet”. Härigenom slöt slovakerna sina led ännu mera. Deras talesman blev förutom Dubček Vasil Bilak. Centralkommitténs plenum splittrades nu för första gången i ett läger för och ett mot Novotný

Omedelbart efter detta sammanträde avreste Novotný till Moskva för firandet av revolutionsjubiléet. Tvärtemot hans förhoppningar kunde mottagandet där inte tolkas så att Moskva entydigt stödde honom i den uppkomna konflikten. Leonid Brezjnevs kyliga förhållande till Novotný påverkade väsentligen konfliktens behandling i partipresidiet i november och december. Novotný anklagades då för att vara auktoritär och för att ha usurperat alltför mycket personlig makt. Man antydde för honom att han borde avstå från funktionen som förste partisekreterare och endast ägna sig åt den representativa funktionen som republikens president. Styrkeförhållandet i presidiet utvecklade sig dock mot ett dödläge, där fem personer stod mot fem. Mot Novotný stod J. Hendrych, J. Dolanský, O. Černík, D. Kolder och A. Dubček och på Novotnýs sida kvarstod J. Lenárt, M. Chudík, O. Šimunek och B. Laštovička.

I denna situation inbjöd Novotný utan presidiets medgivande Leonid Breznev till Prag. Det visade sig givetvis, att både gästen och värden hade missbedömt situationen katastrofalt. Breznev tog försiktigt del av båda sidors åsikter, varefter han förklarade: ”Lösningen av frågan är givetvis de tjeckoslovakiska kamraternas sak”! Han hade inte förlåtit Novotný att denne i oktober 1964 protesterat mot att Chrusjtjov avlägsnats och ej heller att Novotný från 1966 försiktigt men konsekvent avvisat förslag om ”stärkande av det tjeckoslovakiska försvaret” genom stationering av sovjetiska trupper på tjeckoslovakiskt territorium. Novotnýs öde var beseglats. Brezjnevs felbedömning bestod däri att han inte gjorde klart för sig, vilka

komplikationer för Moskvas intressen en fortsatt utveckling i Tjeckoslovakien kunde innebära. Om han hade anat dessa är det ingen tvekan om att han hellre hade stött Novotný.

Ännu på centralkommittésammanträdet i december 1967 hade man emellertid inte uppnått någon lösning. Det uttalades ett tydligt krav på att Novotný skulle avstå från sin ledande ställning i partiet, och kritiken av förhållandena i partiet och i staten skärptes, särskilt i O. Šiks, V. Bilaks, A. Indras och andras uttalanden. Centralkommittén enades om att tillsätta ett utskott, som till början av januari skulle föreslå en lösning. De båda lägren utvecklade sedan en febril verksamhet för att vinna stöd från inflytelserika grupper inom partiet. Novotný och hans anhängare orienterade sig mot armén och grupper inom säkerhetsapparaten; emellertid skulle ryktena om förberedandet av en militärkupp senare visa sig vara överdrivna. Åtgärder för att störta Novotný vidtogs särskilt av O. Šik, V. Prchlík, J. Smrkovský, F. Vodsoň, J. Borůvka men även av D. Kolder, L. Strougal och A. Indra.

Vid centralkommitténs session under de första dagarna i januari 1968 uppstod ytterligare en dramatisk diskussion, i vilken särskilt J. Smrkovskýs kritiska framträdande väckte uppmärksamhet. Till slut kapitulerade Novotný och frånträdde ”frivilligt” sin funktion som förste partisekreterare. Frågan om vem som skulle bli hans efterträdare var komplicerad. Den som efter alla år betraktade sig som tronföljare, dvs. ideologen J. Hendrych, hade i kampens slutfas visserligen uppträtt mot Novotný men var alltför komprometterad genom sin mångåriga lojalitet, särskilt vad beträffar ingreppen mot intelligentsian. Andra tänkbara kandidater från den tjeckiska sidan – Kolder, Černík, Smrkovský – befarade inbördes att någon av dem skulle få alltför stor makt, och det var dessutom osäkert, om de vid röstning skulle få kvalificerad majoritet. När J. Lenárt som en potentiell kandidat från Slovakien gjort sig omöjlig genom att stödja Novotný, var det alls ingen tillfällighet att valet föll på Alexander Dubček. Detta val hade en större inre logik än man vanligen tillmäter det.

För oppositionen mot Novotný framstod Dubček som den ende tänkbare kandidaten ur de egna leden. Medvetet eller omedvetet gjorde centralkommittémedlemmarna ett optimalt val. Dubček, som tillbringat sin ungdom i Sovjetunionen, genomgått sovjetiska kommunistpartiets högskola i Moskva och under hela efterkrigstiden innehaft partifunktioner, var som partiledare acceptabel både för Moskva och för det tjeckoslovakiska kommunistpartiets dåvarande aktiva medlemmar. Det ansågs dessutom att han med sina rent personliga egenskaper hade stora möjligheter att vinna allmänhetens gunst. Med sin tolerans och förståelse för det nya skulle han kunna dämpa de konflikter som man nödvändigtvis måste räkna med. Dubček själv kan inte på något vis lastas för att den politik han blev vald att representera kom att lida ett nederlag. Visserligen visade han sig, efter den sovjetiska invasionen, alltför svag och oerfaren för att kunna organisera en reträtt till nya positioner, utan att denna politik skulle leda till en total kapitulation. Men frågan är om någon politiker överhuvudtaget skulle kunnat bemästra denna uppgift.

De beslut som centralkommittén fattade förutom att avlägsna Novotný från hans ledande funktion i partiet var ytterst försiktiga och återhållsamma, även om man i diskussionerna redan hade uttalat vissa principer för en radikal reformpolitik. Resolutionen talade i stort endast om en ”förbättring av partiets arbete”, och inte ens denna resolution blev direkt publicerad, varför allmänheten inte fick några närmare informationer om vad som förevarit vid denna konfrontation. Partiorganisationerna informerades först i mars genom ett brev från presidiet. Vissa antydningar om en ny kurs hade man dock kunnat spåra redan i februari i ett tal som A. Dubček höll på lantbrukskooperativens kongress. Novotný gjorde i januari och februari några helt kraftlösa försök att fördröja sitt fall och vinna stöd för sig hos vissa arbetarorganisationer inom partiet; det visade sig emellertid att han förlorat sitt inflytande.

Den förändrade politiska atmosfären

Vid första anblicken tycktes det länge som om man bara hade genomfört en inte särskilt betydelsefull omplacering i ledningen, som sannolikt skulle medföra vissa förändringar i det politiska klimatet men knappast innebära någon historisk vändpunkt. Men atmosfären i partiets ledande organ var redan väsentligen förändrad. I december och januari tog sig centralkommittémedlemmarna rätten att – för första gången sedan 1948 – öppet uttala sina åsikter. Diskussionsprotokollet från dessa två sammanträden omfattade 801.500 tryckta sidor. Även det faktum, att det från början av februari publicerades regelbundna och omfattande kommunikéer om partipresidiets och regeringens förhandlingar bidrog till att skapa ett intryck av att man kunde kontrollera och kritisera de politiska besluten.

Snart skulle det visa sig att ”maktens tumskruv” hade försvunnit i och med Novotnýs fall, och att hela repressions- och kontrollapparaten stod rådvill och hjälplös. Presscensuren upphörde i praktiken att existera redan innan ett dekret från centralkommitténs presidium i början av mars förklarade, att den fick tillämpas endast inom lagstadgade gränser. De mest radikala representanterna för oppositionen mot Novotný satte genom sina framträdanden vid talrika offentliga sammankomster, i press, radio och television den allmänna opinionen i rörelse. Denna blev nu en av de viktigaste beståndsdelarna i den nya tjeckoslovakiska situationen. Kritiken och kraven blev tydligare och mera högljudda. Vid ett stort möte i Prag i mitten av mars krävdes t. ex.: en lag som avskaffade censuren, anpassning av föreningsrätten efter grundlagen, rätt att resa utomlands, avskaffande av författningsvidriga lagar samt inrättandet av en författningsdomstol. Man strävade alltså mot att förnya rättssamhällets principer men var inte fientligt inställd mot principerna för det socialistiska samhällsskicket.

Novotnýs kadrer krossades vid denna tid obönhörligt av diskussionen om femtiotalets terror. Diskussionen påskyndade partiledningens resolution om behovet att rehabilitera alla oskyldigt drabbade. Man avslöjade även senare inträffade affärer som den redan nämnda ”paketaffären”, då Novotný hade mutat sina medarbetare, och generalen Jan Šejnas flykt. Šejna var känd för sina goda kontakter med Novotný och hade avvikit till utlandet i slutet av februari. En del av Novotný-garnityret försvann från det offentliga livet genom att frånträda eller skiljas från sina funktioner. Trots att dessa människor börjat lämna sina verkställande funktioner, stannade de hårdnackat kvar som medlemmar i partiets centralkommitté och som parlamentsledamöter. I båda dessa organ utgjorde de ungefär en tredjedel av alla medlemmar, och med hänsyn till den andra vacklande tredjedelen innebar detta tillstånd ett permanent hot om en restaurationskupp och var sålunda en mycket neurotiserande faktor. Just denna omständighet bidrog till en betydande oro och sedan även till en föga funktionell radikalisering av den allmänna opinionen.

I början av februari tog partipresidiet, i vilket nu även de nyvalda medlemmarna J. Spaček, J. Borůvka, J. Piller och E. Rigo ingick, initiativet till arbetet med partiets s. k. Aktionsprogram. varigenom man ville bevisa att det i januari inte endast rört sig om utbyte av personer utan även om en ändring av den politiska kursen. D. Kolder, som anförtrötts arbetets ledning, gav fria händer åt ett brett arbetskollektiv bestående av intellektuella, särskilt ur Zdeněk Mlynářs och Radovan Richtas kretsar. Det ursprungliga förslaget, som var färdigt redan i slutet av februari, omarbetades under mars månad i partipresidiet under relativ enighet mellan Dubček-anhängare och överblivna Novotný-män till en form i vilken centralkommittén godkände det den 5 april. Den senare utvecklingen visade, att reformens inriktning och omfattning skulle ha fått större politisk klarhet, om programmet hade godkänts och offentliggjorts åtminstone en månad tidigare.

I mars och april ägde kommunistpartiets regionala konferenser rum. Situationen vid dessa möten präglades å ena sidan av en stark kritik mot den politik som bedrivits före januari och

mot dess företrädare. Atmosfären inom partiet hade undergått en genomgripande förändring: det fördes en rik och kritisk diskussion med en orientering mot statsomfattande problem, man genomförde hemliga val av partiorgan med alternativa kandidater, en rad lokala och regionala notabiliteter blev utan funktioner och mer än hälften av de nyvalda organen utgjordes av nya medlemmar. Å andra sidan visade partiaktivisterna betydande oro och rådlöshet inför manifestationerna av ett nytt medborgerligt självmedvetande utanför partiet, oförmåga att möta hårdare kritik mot partipolitiken i dess helhet och osäkerhet beträffande reformernas innehåll och det tempo i vilket dessa skulle genomföras. Radikala kretsar försökte redan vid denna tid få till stånd en urtima partikongress, men en analys av situationen inom partiet visade, att motståndarna till en sådan kongress förmodligen hade rätt. En kongress skulle förvisso redan på våren 1968 ha kunnat befria partiet från en stor del av de komprometterade personerna i centralkommittén. Men samma förnyelse hade vid denna tid knappast varit möjlig att uppnå på lägre nivåer, och de allmänna politiska resultaten av en sådan kongress hade endast kunnat bli begränsade i den då ännu omogna situationen. Det fanns markanta skillnader i de ståndpunkter som partiintelligentian och partimedlemmar från andra sociala skikt intog och även mellan folk inom och utanför partiet. Dessutom krävde förändringar rörande partiets förhållande till allmänheten ännu en viss mognadstid, även om det – med hänsyn till den senare utvecklingen – måste erkännas, att sammankallandet av en kongress i t. ex. juli skulle ha besparat Dubček-ledningen åtskilliga senare komplikationer och gjort utsikterna att undvika en konfrontation med Moskva något mer realistiska.

Dubčeks parti- och statsledning

I slutet av mars avgick Antonín Novotný under allmänhetens tryck även från posten som republikens president. När sedan partiets centralkommitté samlades den 28 mars för att behandla frågan om kandidaturen till presidentposten, personförändringar i partipresidiet och i regeringen samt partiets Aktionsprogram, var det obestridligt, att den tidigare oppositionen mot Novotný redan hade tagit makten över partiet. Även Novotný-männen, däribland Antonín Novotný själv, röstade i desperation såväl för Aktionsprogrammet som för kaderförändringar, som berövade dem de flesta positionerna i parti- och statsledningen. Till det nya partipresidiet valdes F. Barbírek, V. Bilak, O. Ůerník, A. Dubček, D. Kolder, F. Kriegel, J. Piller, E. Rigo, J. Smrkovský, J. Spacek, O. Svestka och – som suppleanter – A. Kapek, J. Lenárt och M. Vaculik. Dessa suppleanter utan rösträtt var de enda i den nya ledningen som i striden mot Novotný i december 1967 hade stått på dennes sida. Till centralkommitténs sekretariat valdes A. Dubček, C. Čisar, A. Indra, D. Kolder, J. Lenárt, Z. Mlynář, S. Sádovský, V. Slavík och O. Voleník.

Som den enda kandidaten till presidentposten föreslogs – och valdes senare den 29 mars av parlamentet – generalen Ludvík Svoboda. Till framtida regeringschef utsågs Oldřich Ůerník, till parlamentsordförande Josef Smrkovský, till ordförande i Nationella frontens centralkommitté František Kriegel och som sekreterare i slovakiska kommunistpartiets centralkommitté godkändes Vasil Bilak. Efter sex dagars förhandlingar godkändes även partiets föreslagna Aktionsprogram och tillsattes en specialkommission för att fullfölja partiets rehabiliteringar av offren för femtiotalets terror. Ett beslut från september 1967 om att straffa en grupp kommunistiska författare återkallades. Vidare beslöts att senarelägga valen till parlament och nationalkommittéer samt att rekommendera regering och parlament att utöka de nationella slovakiska organens befogenheter och att förbereda en lag om rehabilitering av tidigare dömda oskyldiga medborgare.

I ledande funktioner inom stat och parti framträdde nu de personer som skulle bli huvudaktörerna i den dramatiska och senare även tragiska tjeckoslovakiska utvecklingen under 1968-69.

Den pensionerade generalen Ludvík Svoboda, före kriget yrkesofficer, valdes bland de ursprungliga kandidaterna – man talade om J. Smrkovský, C. Císař och andra – med hänsyn till sitt förflutna som befälhavare för den tjeckoslovakiska armékåren i Sovjetunionen under andra världskriget och som försvarsminister efter 1945. Höga sovjetiska utmärkelser väckte förhoppningar om att han skulle respekteras i Moskva, trots att man just därifrån hade visat misstroende mot honom i början av femtiotalet. I ett brev från sovjetiska kommunistpartiets centralkommitté av den 8 april 1950 hade meddelats till Prag, att ”våra befattningshavare anser att general Svoboda inte förtjänar förtroende, varför det blir omöjligt att öppet delge honom Sovjetunionens militära hemligheter”. Redan i slutet av femtiotalet gav emellertid Chrusjtjov honom demonstrativ upprättelse. Trots att Svoboda aldrig varit politiker och det endast med svårighet låter sig bevisa när han egentligen blev medlem i kommunistpartiet, kom han efter sin pensionering att stå nära vissa representanter för oppositionen mot Novotný, särskilt J. Smrkovský. När han valdes, hoppades man att han även inrikespolitiskt skulle få åtnjuta tillräcklig respekt. Bland annat med hänsyn till hans höga ålder räknade ingen med att han skulle ingripa särskilt aktivt i de verkliga politiska striderna. Sakernas utveckling gav honom senare tyvärr en sådan roll, och denna översteg hans krafter.

Oldřich Černík, ursprungligen arbetare från Ostrava och senare ingenjör, hade varit anställd i parti- och statsapparaten sedan 1949. Från mitten av sextiotalet hade han som vice regeringschef ägnat sig åt ekonomisk planering. Hela hans karriär kännetecknades av en betydande politisk och organisatorisk skicklighet men även av en böjelse för opportunism. Han utvecklades till en speciell representant för det nya partiteknokratiska skiktet.

Josef Smrkovský, ursprungligen bageriarbetare, hade från början av trettiotalet hört till gruppen av professionella kommunistiska revolutionärer. Ständigt efterspanad av Gestapo överlevde han den nazistiska ockupationen och hörde till de främsta personligheterna i motståndsrörelsen och till organisatörerna av pragupproret i maj 1945. Detta förutbestämde hans öde i betydande grad: efter en period av olika funktioner i partiet och staten i skuggan av Gottwalds moskvagarnityr föll han 1951 offer för en falsk anklagelse. Han fängslades, och trots att han som en av de mycket få inte bröts ner av tortyren och avlade bekännelse, dömdes han till livstids fängelse. 1955 släpptes han efter att blivit benådad utan rehabilitering. Under första hälften av sextiotalet försökte Novotný vinna honom för sig. Han erbjöds att återvända till partiets centralkommitté och till några mindre viktiga statliga funktioner. Men Smrkovský var inte villig att acceptera de politiska villkoren, väntade tålmodigt på ett lämpligt tillfälle och blev 1967 snabbt en av ledarna för oppositionen. Efter januari 1968 visade han förmåga att omge sig med begåvade rådgivare och även att lyssna till deras råd. Han blev en representant för den mera sansade men omutligt demokratiseringsvänliga falangen inom Dubček-ledningen och var redan på våren 1968 föremål för Moskvas misstänksamhet.

František Kriegel, läkare och deltagare i spanska inbördeskriget och i kriget mot Japan i Kina, hade efter 1945 hört till Novotnýs nära medarbetare i ledningen för kommunistpartiets pragdistrikt. Under den antisemitiska vågen på femtiotalet blev han visserligen inte förföljd men måste ändå för en tid dra sig undan från politiken till läkaryrket. På sextiotalet blev han åter medlem i partiets centralkommitté och parlamentsledamot, och Novotný hade länge ingen aning om att Kriegel höll på att bli en av hans mest beslutsamma motståndare. Från januari 1968 hörde han till företrädarna för en radikal demokratisk reform, och hans judiska ursprung gjorde det lättare för Moskva att beteckna honom som ”sionisten” i Dubček-ledningen.

Vasil Bilak, ursprungligen skradderiarbetare av ukrainsk nationalitet från östra Slovakien, hade sedan 1950 arbetat i partiapparaten i Slovakien och blev från 1964 Dubčeks nära medarbetare och personlige vän. Han hade alltid varit urtypen för en partibyråkrat av arbetarursprung och under andra hälften av sextiotalet stödde han sig i hög grad på Petr Sjelests auktoritet i det närbelägna sovjetiska Ukraina. I det Novotnýfientliga lägret hamnade

han av nationellt slovakiska skäl. Dubček hade starkt inflytande över honom och förlorade detta först när han själv började orientera sig mot Gustáv Husák, som Bilak helt naturligt ansåg som sin farligaste konkurrent i Slovakien.

I O. Černíks nya regering fanns en rad markanta profiler. En av de vice regeringscheferna blev Gustáv Husák, som senare ägnat sig åt Tjeckoslovariens federalisering. Hans politiska profil kommer att behandlas i kapitlet om ”normaliseringen”. Den andre vice regeringschefen blev Ota Šik, som från en ekonomisk reformator snabbt utvecklade sig till en talesman för de radikalaste kretsarna inom partiet. Inrikesminister blev Josef Pavel, som deltagit i spanska inbördeskriget och på femtiotalet fängslats efter falska anklagelser. Utrikesminister blev Jiří Hájek, en framstående jurist och diplomat med ett förflutet som socialdemokrat på vänsterkanten. Alla personer i Dubčeks parti- och statsledning hade ett långt och rikt förflutet inom partiet. De flesta av dem hade aktivt och i viktiga funktioner deltagit i det kommunistiska maktövertagandet i februari 1948. Vad gällde deras trohet mot partiet rörde det sig inte i det ringaste avseende om ”främmande element, som trängt in utifrån”, vilket den sovjetiska propagandan senare gjorde gällande.

Parti- och statsledningen i Tjeckoslovakien kontrollerades alltså från början av april 1968 av den tidigare oppositionen mot Novotný, dvs. den del av denna opposition som av olika skäl grupperat sig främst i centralkommittén som valts av partiets 13:e kongress 1966. Kommunistpartiet fick samtidigt ett inte alltför precist formulerat reformprogram som syftade till en genomgripande demokratisering av det politiska systemet. Med en nyvaknad fri allmän opinion och med Moskvas ständigt växande misstänksamhet kunde man vid ett framtida förverkligande av detta program knappast undvika svåra komplikationer.

Kampen om ett nytt ansikte

”Det är intet märkligt i att en gnista flyger ur askan.” Balzac

Yttrande- och föreningsfrihet – De politiska klubbarna och försöket att förnya det socialdemokratiska partiet – De 2 000 ordens manifest – Den nya differentieringen inom partiet – Slovakiska särdrag – Sammankallandet av den 14:e partikongressen – Den enande effekten av trycket från Moskva – ”Rapport om den aktuella politiska situationen och om partiets arbetsvillkor” från augusti 1968. – Reformprojektets verkliga innehåll.

Den stabiliserande verkan som man väntat sig av partiets Aktionsprogram, av den nya Černík-regeringens program och av den nya utformningen av parti- och statsledningen från april 1968 dämpades betydligt av den misstro som radikala kretsar inom partiet och i samhället fortfarande visade. Denna misstro hade sin orsak främst i det otillfredsställande sätt på vilket man förnyade kadrerna i parti- och statsorganen och i de allt radikalare föreställningarna om omfattningen av de inrikespolitiska förändringarna och i vilket tempo dessa skulle genomföras. Detta utmynnade i ett krav på att skyndsamt sammankalla en urtima partikongress, vilket emellertid Dubček-ledningen motsatte sig fram till mitten av maj. Stabiliseringen försvagades också av att en betydande del av partimedlemmarna och befattningshavarna inom statsapparaten stod rådlös när de utsattes för en explosion av kritik och krav och när de bevittnade tillkomsten och institutionaliseringen av en mängd intresseföreningar och politiska grupperingar med ofta oklara mål och ambitioner.

Frihetens konsekvenser

I och med att kommunistpartiet avstod från den diktatoriska uppfattningen om sin ledande roll förnyades inte bara tryck- och yttrandefriheten utan även föreningsfriheten. Mellan mars och juli 1968 emanciperades främst alla de beståndsdelar i Nationella fronten som tidigare endast

tjänat som ”överföringsmekanismer”, och en rad nya organisationer uppstod, däribland även vissa av dem som likviderats efter 1948.

De båda tjeckiska ickekommunistiska partierna, Tjeckoslovakiska socialistpartiet och Tjeckoslovakiska folkpartiet, bytte ut sina ledningar i slutet av mars och gick i april och maj ut med nya programförklaringar och började uppta medlemmar. Den förenade fackföreningsorganisationen, ”Revolutionära fackföreningsrörelsen”, befriade sig snabbt från partiapparatens hårdstyrning och började med sitt nya program från juni uppträda självständigt på det fackliga och politiska planet. Inom dess ram uppstod en rad nya fackförbund, och även utanför denna struktur började vissa helt oavhängiga yrkessammanslutningar bildas, såsom Lokomotiv-brigadernas förbund, Vetenskapliga arbetares förbund, Tjeckoslovakiska flygarförbundet, Arbetsledarförbundet, Militära akademikerförbundet, Byggnadsingenjörsförbundet, Läkarförbundet och andra. Även s. k. ”skapande förbund”, särskilt Författarförbundet, Journalistförbundet, Film- och TV-arbetares förbund med flera, verkade nu som klart politiska faktorer, och i Prag, Bratislava och i vissa provinshuvudstäder byggde de upp sina koordineringskommittéer. Man förberedde bildandet av ett lantbrukarförbund. I den förenade ungdomsorganisationen, Tjeckoslovakiska ungdomsförbundet, uppstod snabbt en differentiering, varefter självständiga intresseorganisationer för ungdomen började bildas. Barnorganisationen Pionjären gjorde sig självständig och dessutom återupptogs verksamheten i den på scoutverksamhet inriktade organisationen Junák, som upplöstes på femtiotalet. Även den förenade idrotts- och sportorganisationen undergick en snabb desintegration, och föreningarna för de enskilda sportgrenarna gjorde sig självständiga. Kyrkorna och de religiösa samfundet krävde också rätt att fritt bedriva sin verksamhet. I Östslovakien återuppstod den grekisk-katolska kyrkan, som på femtiotalet tvingats uppgå i den ortodoxa kyrkan. I samband med att man förberedde en ny reglering av de olika nationaliteternas förhållanden, visade de ungerska, ukrainska och polska minoriteterna en påtaglig aktivitet, och man tog de första stegen till skapandet av en organisation för den tyska minoriteten. Det militanta Samfundet för Mähren och Schlesien framträdde med ett program för en ökad förbättring av Mährens ställning i staten. De första horisontella sammanslutningarna mellan socialistiska företag såsom Statsjordbrukens förbund, Tjeckoslovakiska industriförbundet, Förenade bostadskollektiv, Tjeckiska kommun- och stadsförbundet m. fl., påbörjade sin verksamhet. Inalles grundades – eller planerades – under denna period 82 organisationer, av vilka 20 redan hunnit ansöka om registrering hos inrikesministeriet.

Under samma period uppstod också några politiska klubbar, av vilka två var synnerligen konfliktskapande faktorer. Det gällde främst den s. k. ”Klubb 231”, som hämtat sitt namn från en lagparagraf tillkommen 1948, vilken tillämpades till skydd av republiken och med stöd av vilken man under de följande åren dömt personer för verkliga eller förmenta politiska försyndelser. I denna klubb förenades offren för femtiotalets politiska repression. Vissa representanter överskred i sin verksamhet de ursprungligen utstakade gränserna för klubbens uppgift – dvs. att utverka rehabilitering för alla orättvist drabbade – och man kunde i deras förflutna och i deras framträdanden spåra revanschlusta gentemot kommunisterna. Den andra klubben var den s. k. ”Engagerade partilösa klubb”, KAN, som framstod som det politiska språkröret för den icke partianslutna majoriteten av befolkningen och som kunde uppfattas som embryot till ett nytt politiskt parti.

Det svåraste problemet uppstod emellertid genom strävandena att återuppliva det socialdemokratiska partiet. Initiativtagarna var medvetna om det utomordentligt explosiva i detta företag och gick mycket försiktigt fram. Icke desto mindre utnyttjade de skickligt en benägenhet att se en garanti för maktkontroll i existensen av ett andra – oavhängigt och icke komprometterat – socialistiskt parti. För att motivera sitt försök utnyttjade de även det faktum, att socialdemokratiska partiet 1948 införlivats med kommunistpartiet utan att den egna partikongressen fattat

beslut härom, och att ett återupptagande av verksamheten alltså endast var att betrakta som en ogiltigförklaring av det tidigare illegala införlivandet. Kommunistpartiets Dubček-ledning var medveten om att tillkomsten av nya politiska partier – och i all synnerhet ett återuppståndet socialdemokratiskt parti – på detta stadium skulle hota den inrikespolitiska utvecklingen genom en alltför tidig desintegration av det politiska systemet och att Moskva dessutom väntade på en sådan utveckling som ett bevis för ”återgång till borgerligt demokratiska politiska förhållanden” och därigenom skulle få en förevändning att ingripa. Under ett sådant belägringstillstånd ansåg man, att uppkomsten av nya politiska partier måste förhindras. Dubček-ledningen ville dock inte skada förtroendet för sin demokratiska kurs genom maktpolitiska ingrepp, varför problemet alltför länge förblev olöst.

Även talrika spontana initiativ och påtryckningsaktioner från grupper och enskilda, åt vilka press, radio och television beredvilligt erbjöd sina tjänster, gav upphov till konflikter. Även om dessa initiativ till största delen var ett positivt uttryck för en nyvaknad fri opinion och hur nödvändigt detta tryck från opinionen än var, så överskreds ändå ofta gränsen för det meningsfulla med hänsyn till den givna situationens ömtålighet.

Sålunda tog t. ex. redan i slutet av mars filosofen Ivan Sviták initiativet att åter undersöka orsakerna till f. d. utrikesministern Jan Masaryks död omedelbart efter det kommunistiska maktövertagandet i februari 1948. Man hade då konstaterat, att det rörde sig om självmord, men vissa oklara omständigheter hade ständigt givit näring åt en diskussion om möjligheten av ett politiskt mord. Nu antydde också Sviták med flera, att det kunde ha rört sig om ett mord genomfört av den sovjetiska hemliga polisens organ. Det uppstod en allmän debatt, som inte kunde leda till några omedelbara lösningar, och Moskva irriterades just i ett skede, då det var som minst önskvärt.

I april utvecklades i Författarförbundets kulturpolitiska veckotidskrift ”Literární listy” en diskussion om behovet av ett öppet politiskt system och om nödvändigheten av en institutionaliserad opposition. I diskussionen framkom en rad värdefulla iakttagelser och den var ett klart uttryck för den radikala intelligentians långtgående emancipation. Den krävde emellertid lösning på ett problem som just då var olösligt i Tjeckoslovakien och gav dessutom inhemska konservativa kretsar och de styrande i Moskva en angreppspunkt på ”reformkommunismen”, som skulle kunna framställas som en väg till förnyande av ett borgerligt-demokratiskt politiskt system.

I slutet av juni framträdde en grupp kommunistiska och icke-kommunistiska intellektuella med det välbekanta ”De 2.000 ordens manifest”, vars text skrivits av författaren Ludvík Vaculík. En stor grupp kända och populära personligheter från de mest skilda samhällsskikt förmåddes underteckna manifestet. Det rörde sig om ett uppriktigt menat försök att uttrycka otålighet över demokratiseringens långsamma framåtskridande och farhågor för att den positiva utvecklingen skulle fortsätta att bromsas. Manifestet var också tänkt som ett försök till påtryckning för att påskynda förnyelsen av kadreerna – särskilt på lägre nivåer – genom utomparlamentariska metoder såsom demonstrationer, strejker och liknande. Det blev föremål för beundran hos de utländska observatörer som hade vaga begrepp om situationen i landet. Objektivt sett innebar det en svår komplikation att offentliggöra detta manifest strax före kommunistpartiets distriktskonferenser, då risken fanns att de talrika delegaterna – främst funktionärer på lägre nivåer – skulle inta en försvarsattityd, och detta i en stund, då det avgörande var att vinna dem eller åtminstone neutralisera dem. Hela den följande utvecklingen visade också, att varje omedelbar acceleration av den inrikespolitiska processen var inaktuell mot slutet av juni – några mera betydande reaktioner på manifestet blev det heller inte – då demokratiseringsprojektets försvarsfront nu gick mellan Prag och Moskva. Och just i Moskva användes som bekant ”De 2.000 ordens manifest” som ett bevis för att ”anarkistiska tendenser” hade fått övervikt i Tjeckoslovakien och att kommunistpartiet inte

längre var den ”ledande kraften”. Några antisocialistiska och anarkistiska tendenser kunde skönjas i manifestet endast vid en grov förvanskning av dess innehåll. Men även dess upphovsmän insåg snart att de gått oskickligt tillväga. Tvisterna och polemiken med de mest radikala elementen var under detta skede långt mer än ett uttryck för politisk konservatism: en splittring av reformkrafterna var en allvarlig politisk fara.

En ny differentiering

Från mars 1968 inträdde en ny differentiering inom kommunistpartiet. Den del av den tidigare oppositionen som uppfattat Novotnýs avlägsnande som ett slags palatskupp och som endast var beredd att med obetydliga förbättringar av regimen råda bot på några av de värsta följderna av den tidigare politiken, kände sig överrumplad av den nyväckta allmänna opinionen och ansåg sig förhindrad att njuta frukterna av sin seger. Här fanns även människor som ursprungligen verkat för ett begränsat demokratiskt reformprogram men som senare ändrat sig – ofta som resultat av alltför brutala personliga angrepp från radikalernas sida. Detta gällde t. ex. D. Kolder, O. Švestka och särskilt A. Indra, som på grund av sina framträdanden före januari 1968 och för sitt deltagande i aktionerna mot Novotný länge hade ansetts vara en relativt radikal företrädare för oppositionen. Men sedan råkade han i april i en häftig konflikt med journalisterna om tryckfrihet – varvid inte bara journalisterna hade rätt – och därefter var hans utveckling till en reformpolitikens motståndare bestämd. Inför lavinen av kritik och krav förändrades denna del av den tidigare oppositionen till ett nytt konservativt läger, på vars yttersta högerkant fanns krafter som före januari och april hade stött Novotný. I partiledningen representerades denna falang främst av D. Kolder, V. Bilak, A. Kapek, O. Švestka, A. Indra, M. Jakeš och andra. Ännu i april och maj hade den en betydande position inom partiet, och Moskva började också inrikta sitt intresse och stöd på den här falangen.

Den f. d. oppositionens andra falang, som i parti- och statsledningen efter april främst representerades av A. Dubček, J. Smrkovský, F. Kriegel, O. Černík, J. Špaček, Č. Císař, V. Slavík, Z. Mlynář och B. Šimon och som under vårmånaderna stöddes av de nyvalda och därefter av det förgångna mindre belastade partiaktivisterna, insåg det nödvändiga i en konsekvent tillämpning av partiets Aktionsprogram. Dessa personer utgjorde i ledningen och i hela partistrukturen ett läger, som kallades ”progressivt”, med en beteckning från före januari, och senare även ”reformkommunistiskt”. På dess vänsterkant fanns en gruppering av radikal partiintelligenta, som successivt etablerade sig särskilt i och omkring partiets lokal- och provinskommittéer i Prag, Bratislava, Ostrava och Brno.

De militanta grupperingarna på denna vänsterkant fanns i ledningarna för den skapande intelligentians förbund, i partiorganisationerna inom undervisning och forskning samt på tidnings- och förlagsredaktioner. Till deras mest framträdande talesmän hörde A. J. Liehm, J. Procházka, J. Hanzelka, J. Šabata, K. Kosík, F. Šamálík, R. Kalivoda, M. Havlíček, L. Sochor, P. Kohout, K. Bartošek, M. Jodl, K. Štefček, E. Löbl, J. Hykiš och andra. De ”progressivas” radikala flygel skiljde sig från de Dubček-anhängare som efter april etablerat sig i ledningen genom större krav på ett påskyndande av demokratiseringen, på ett öppet politiskt system samt genom kravet att inte göra eftergifter inför trycket från Moskva. Anmärkningsvärd var den nästan totala frånvaron av en vänsterradikalism besläktad med den ”nya vänsterns” västeuropeiska strömningar. Den s. k. ”Pragklubben” försökte visserligen etablera sig i april och juli men blev utan inflytande. Rudi Dutschke, som på våren 1968 besökte Prag, blev besviken. Några av den ”nya vänsterns” kännetecken kunde visserligen förmärkas hos vissa representanter för det studentförbund som höll på att bildas, men hos dem representerades radikalismen mest genom krav på ”obegränsad demokrati”.

En alldeles särskild differentiering av den tidigare oppositionen mot Novotný uppstod i Slovakien. Den tog sig ett yttre uttryck i en tvist om prioritering av ”demokratisering” eller

”federalisering”. Denna tvist utkristalliserades i redaktionen för författarförbundets tidskrift ”Kulturný život”. De framträdande kommunistiska intellektuella L. Novomeský, V. Mihálik och M. Válek lämnade redaktionen för denna tidskrift i april, och i maj startade de tillsammans med Gustáv Husák tidskriften ”Nové slovo”. Kring denna tidskrift koncentrerade de en nationellt orienterad grupp som en motvikt mot den radikala grupperingen kring ”Kulturný život”. Strävandena att åstadkomma en ny statsrättslig ställning för Slovakien i republiken förenade flertalet kommunister med den slovakiska partiledningen med V. Bilak i spetsen och dämpade konflikterna inom partiet. Oenigheten om graden av integration i den nya federativa staten drog också en skiljelinje mellan ”reformkommunisterna” i Böhmen-Mähren och i Slovakien. Förverkligandet av federationen ledde till att en känsla av nationell tillfredsställelse senare gjorde det lättare för Gustáv Husák att genomföra ”normaliseringen” i Slovakien än i Böhmen-Mähren.

Under de två första veckorna i maj uppstod en kritisk situation i kommunistpartiets ledning. Moskva bemötte de tjeckoslovakiska delegater som kommit att förhandla den 4 maj med en brutal kritik av den tjeckoslovakiska utvecklingen och med oförtäckta hotelser. Omkring den 10 maj noterades också de första avskräckande trupprörelserna mot den tjeckoslovakiska gränsen, och det polska kommunistpartiet informerades om möjligheterna av en intervention i Tjeckoslovakien – sannolikt i avsikt att detta skulle bli bekant i Prag. Av den nye inrikesministern förelades partiledningen en rapport, som inte hemlighöll en förhöjd aktivitet hos västlänternas underrättelsecentraler på tjeckoslovakiskt territorium. I sig självt betydde detta faktum inte något oroande men kunde lätt tolkas så. De omskakade ”progressiva” utsattes på partipresidiets sammanträde den 7 och 8 maj för ett våldsamt anfall från de ”nykonservativa” och var tvungna att erkänna, att det i landet förelåg en viss fara för en förhöjd antisocialistisk aktivitet.

Som en preventiv aktion mot ett eventuellt anfall från de ”ny-konservativa” förbereddes den 9 och 10 maj på initiativ av Č. Císař, B. Šimon, J. Špaček och med viss medverkan av F. Kriegel och J. Smrkovský ett förslag om att preliminärt bilda en tjeckisk nationell organisation av kommunistpartiet. Förslaget skulle genomdrivas av partiets stadskommitté i Prag och provinskommittéerna i Brno och Ostrava. Målet var att antingen uppnå ett påskyndat sammankallande av en partikongress eller att verkligen skapa en provisorisk tjeckisk organisation med egen ledning, vars existens markant skulle förändra maktförhållandena i partiet, även om utvecklingen i centralkommittén skulle bli ogynnsam. Vid partiets provins- och distriktssekreterares konferens den 12 och 13 maj tillät emellertid inte situationen att detta förslag genomdrevs. Det visade sig tydligt, att en stor del av de viktiga personerna på den politiska ledningens mellannivå fortfarande var oroad av sakernas utveckling och därför böjd att acceptera snarare bromsande än påskyndande beslut. I centralkommitténs presidium insåg särskilt V. Bilak de möjliga konsekvenserna av en tjeckisk organisation av partiet och desavouerade förslaget. Men målet hade ändå uppnåtts. Risken att partiet skulle splittras fick båda fraktionerna i presidiet att fatta beslut om att sammankalla en partikongress snarast möjligt.

Sammankallandet av den 14:e partikongressen

Vid partiets centralkommittémöte den 29 maj till den 1 juni genomdrev Alexander Dubček i stort de beslut som kunde bli – och inrikespolitiskt sett också blev – en faktor i den minimala konsolidering som var nödvändig för att institutionalisera den nya kursen och för att förnya kadern vid partiets 14:e kongress. För Moskva och de av farhågor ansatta partimedlemmarna poängterades att partiledningen avsåg att med politiska medel stävja de alltför splittrande tendenserna i samhället och anfallet från ”högern”. Aggressiviteten och självsäkerheten hos de konservativa i centralkommittén dämpades samtidigt genom

avslöjandet av för politiken före januari ytterst komprometterande fakta. Principen för de anställdas självstyrelse vid företagen, vilken blev föremål för diskussion i maj, accepterades såsom en viktig ingrediens i förnyelsen av systemet. Partikongressen sammankallades till den 9 september 1968.

Under loppet av juni och juli förelåg de första viktiga institutionaliseringarna och legaliseringarna av demokratiseringsprojektet. Man började förbereda lagar om republikens federalisering, man skapade Tjeckiska nationalrådet som en provisorisk tjeckisk nationell representation, stiftade en lag om rättslig rehabilitering av orättvist dömda personer och förberedde ett lagförslag om rehabilitering av offer för annan förföljelse och diskriminering. Vidare införde man förändringar i tryckfrihetslagen med totalt avskaffande av censuren, fattade regeringsbeslut om en förändring av planeringssystemet och om provisoriska organ för självstyrelse på företagen, avgav en viktig deklaration om Nationella fronten och fastställde fackföreningsorganisationernas nya ställning i det politiska systemet. Dessutom förberedde man en ny föreningslag, tillsatte en kommission som skulle förbereda en ny författning för republiken och genomförde en rad kaderförändringar till förmån för de ”progressiva” i statsapparaten, massmedia och kulturinstitutionerna.

Med förberedelserna för partikongressen – och då särskilt i samband med partiets urtima distrikts- och provinskonferenser i juni och början av juli – inträdde en aktivering av det inre partilivet, en överföring av den politiska aktiviteten till partiets egna domäner och ytterligare viktiga kaderförändringar på partistrukturens mellersta och lägre nivåer. Även om Dubček trots sina ansträngningar inte lyckades förmå centralkommitténs konservativa och komprometterade medlemmar att avgå, visade det sig ändå – särskilt vid centralkommitténs förhandlingar om de fem kommunistpartiernas brev från dessas konsultationer i Warszawa i mitten av juli – att dessa krafter mer eller mindre accepterade sitt nederlag och var oförmögna till någon allvarligare aktion. ”Warszawabrevet”, med vilket Moskva uppenbarligen avsett uppnå en ny splittring inom tjeckoslovakiska kommunistpartiet och förutsättningar för en inre omvälvning utan militär intervention, kom för sent. Det fick en helt motsatt effekt inom partiet och bland den tjeckoslovakiska allmänheten. Försvaret av rätten att själv finna en lösning på krisen som ett bevis på ett minimum av statlig suveränitet blev en enande faktor, och en omvälvning inom partiet var inte längre möjlig. Samma effekt hade också Warszawa-paktsländernas militära övningar på tjeckoslovakiskt territorium i juni. då fördröjningen av de sovjetiska truppernas uttåg starkt enerverade den tjeckoslovakiska allmänheten och stärkte de antisovjetiska stämningarna.

Den inrikespolitiska situationen från juni till augusti färgades av en allt starkare övervikt för Dubčeks ”progressiva mittfalang” och av ett fördjupat samgående med de radikala kretsar i partiet som bragts till moderation genom det allt starkare hotet om ett sovjetiskt ingrepp. Dubčekledningen fick – åtminstone fram till partikongressen – ett nytt politiskt förtroende inom partiet, och även partiet som helhet fick förnyat förtroende i samhället – dock inte utan vissa förbehåll. En kvalificerad opinionsundersökning från mitten av juli visade att 17 procent av de tillfrågade medborgarna hade totalt förtroende för partiet och dess nya politik. 40 procent hade förtroende, 12 procent hyste misstro, 4 procent hyste total misstro, medan 27 procent ännu inte visste vilken ståndpunkt de skulle inta. 89 procent uttalade sig för en fortsatt utveckling av de socialistiska förhållandena i samhället, medan endast 5 procent av de tillfrågade önskade en återgång till kapitalistiska förhållanden.

I sin strävan att visa god vilja och att genom en kompromiss mildra trycket från Moskva tillgrep Dubček-ledningen i juli några åtgärder, vilka av radikala kretsar betraktades som uttryck för överdriven eftergivenhet. Ett sådant intryck gjorde särskilt avskedandet av V. Prchlik från posten som avdelningschef i centralkommitténs sekretariat, sedan Moskva – t. o. m. genom en diplomatisk protest – angripit hans uttalanden om behovet att göra slut på den

sovjetiska hegemonin inom Warszawapaktens organ. Även avskiljandet av statssäkerhetssektionen från inrikesministern J. Pavels kompetensområde och utnämningen av den prosovjetiske V. Šalgovič som högste chef för denna farliga organisation framkallade protester. I en ganska nervös atmosfär i början av juli diskuterades utan A. Dubčeks vetskap i kretsarna kring partiets stadskommitté i Prag vissa åtgärder, som skulle förhindra ett eventuellt kupp försök, särskilt åtgärder för att snabbt kunna sammankalla en partikongress före utsatt tid samt åtgärder mot en eventuell ekonomisk blockad från Sovjetunionens sida. Då dessa diskussioner inte hölls hemliga, blev de senare föremål för olika spekulationer och påstods ha varit förberedelser för väpnat försvar i fall av en sovjetisk militär intervention. Detta var givetvis en helt felaktig tolkning. Inte ens i dessa kretsar trodde man på möjligheten av en intervention, och i den mån man trots allt räknade med en sådan möjlighet, ansågs det självklart att det inte fanns något effektivt försvar.

Resultaten av förhandlingarna med den sovjetiska ledningen i Čierna pri Čope och med representanterna för de fem Warszawapaktsländerna i Bratislava, vilka ägde rum i början av augusti och vilka skall behandlas i kapitlet ”Konfrontation med Moskva”. bedömdes från tjeckoslovakisk sida som en åtminstone preliminär framgång, som gav hopp om en viss tidsfrist till förberedande och avhållande av partikongressen. Under juli och augusti arbetade man också febrilt med sådana förberedelser. Endast Moskva och sensationshungriga journalister kunde se några betydande uttryck för politisk oro i de smärre demonstrationer som ibland kunde observeras i Prag. Partiets ledning distanserade sig från alla mera extrema uttalanden, som kunde tjäna Moskva som förevändning att öka påtryckningarna. Så fördömdes i mitten av augusti en meningslös och till missbruk lockande kampanj mot Folkmilisen och alltför aggressiva missnöjesyttringar med anledning av att en grupp anställda vid fabriken Českomoravská-Kolben-Danék till Sovjetunionen avsänt ett brev, som i Moskva missbrukades som ett ”bevis på den tjeckoslovakiska arbetarklassens missnöje” med de inrikespolitiska förhållandena.

Trots den allvarliga inre krisen förlorade kommunistpartiet inte sina medlemmar. Under det första halvåret 1968 inträdde tvärtom 18.282 nya medlemmar, av vilka över 70 procent var under 30 år, och i juli hade partiet 1.687.665 medlemmar, varav 307.568 i Slovakien. På valmötena före kongressen i juni deltog omkring 60 procent av medlemmarna, och denna siffra kan anses avspegla det verkliga antalet aktiva kommunister vid denna tid. ”Reformkommunisterna” behärskade då partiorganisationerna vid nästan alla viktigare industriföretag, och i partipolitiken framträdde en talrik grupp nya funktionärer, nämligen arbetare från produktionen. Ett viktigt vittnesbörd om tillståndet i partiet gav resultatet av en enkät, som i slutet av juni riktats till alla delegater vid de urtima distriktskonferenserna, dvs. till praktiskt taget alla då aktiva partifunktionärer. Det visade sig framför allt, att 90 procent av dem önskade en snar partikongress för att få till stånd ytterligare kaderförändringar i centralkommittén och för att ”det äntligen skulle uttalas klara och bindande riktlinjer för partipolitiken”. 75 procent av de tillfrågade ställde sig bakom reformprojektet att avskilja företagssektorn från parti- och statsstyrningen. 66 procent instämde i behovet av politisk pluralism och av medbestämmanderätt för ickekommunistiska partier. Endast 52 procent var emellertid övertygade om att partiet hade tillräckliga krafter och möjligheter att genomföra hela sitt reformprogram, och endast 30 procent sade sig vara säkra på att partiet förberett sina medlemmar för en politik under nya förhållanden. I svaren på en annan enkät från augusti uttalade fortfarande 33 procent av de tillfrågade kommunisterna kravet att vidmakthålla kommunistpartiets ledande roll i sin dittillsvarande form. Valet av delegater till 14:e partikongressen i början av juli visade en påtaglig stärkning av den yngre partigenerationens och partiintelligentiernas positioner. Av de valda hade nästan 80 procent gymnasie- eller högskoleutbildning, och endast 11 procent av deltagarna var över 50 år. Enligt deras

uttalanden och röstning kunde man göra bedömningen att partiets konservativa flygel utgjorde ca 10 procent av delegaterna. Då en senare opinionsundersökning i september gav vid handen att ungefär 10 procent av partimedlemmarna samtyckte till den sovjetiska militära interventionen, skulle alltså de konservativa krafterna ha varit helt proportionellt representerade vid kongressen. En ungefär lika stor andel av delegaterna – dvs. omkring 10 procent – utgjordes av representanter för den radikala flygeln, medan omkring 80 procent av delegaterna tycktes stödja Dubčeks ”reformvänliga mittfalang”. Att döma av mer än 700 preliminära förslag på kandidater till partiets centralkommitté – för första gången tillämpades ordningen att förslagen inlämnades från basorganisationerna – skulle minst fyra femtedelar av centralkommitténs dittillsvarande medlemmar inte bli omvalda, utan endast framträdande representanter för reformpolitiken skulle väljas. Förnyelsen av ledningen skulle således bli mycket djupgående.

”Rapport om den politiska situationen ...”

Sådana valresultat förutspåddes även i dokumentet ”Rapport om den aktuella politiska situationen i dagens Tjeckoslovakien och om tjeckoslovakiska kommunistpartiets verksamhetsvillkor”, som i augusti 1968 hade utarbetats av centralkommitténs informationsavdelning och behandlats av partipresidiet dagen före den militära interventionen den 20 augusti. Den situation, i vilken denna rapport dryftades, skall behandlas i ett annat sammanhang. Den omständigheten att dessa förhandlingar skulle missbrukas till ett angrepp mot Dubček och till ett kupp försök inom partiet, gjorde att hela deras innehåll senare ansågs som otillförlitligt. Detta dokument är emellertid en viktig källa till kunskap om situationen i partiet vid denna tidpunkt.

Vad gällde den ekonomiska och sociala situationen, konstaterades i ”Rapporten” att de åtgärder som redan vidtagits inom ramen för den ekonomiska reformen ännu inte medfört någon avgörande förbättring. Endast situationen inom jordbruket karaktäriserades som tillfredsställande. Förutom det ihållande inflationstrycket konstaterades en viss social osäkerhet i samband med decentraliseringsförändringar, nedläggning av ineffektiva produktionsenheter och arbetskraftsbesparingar som syftade till höjd effektivitet. Det framhölls, att regeringen visat otillräcklig aktivitet vid ledningen av reformen i dess olika faser, och vidare framhävdes faran av att självstyrelseorganen skulle tvingas överta många företag i en från finansiell, produktionsmässig och kommersiell synpunkt ogynnsam situation. Möjligheterna att erhålla nödvändig utlandskredit bedömdes som små, såväl från Sovjetunionen, som vägrade av politiska skäl som från de kapitalistiska länderna, där man alltjämt hyste tvivel om att lånen skulle kunna återbetalas. Som det främsta skälet till problemen anfördes att ekonomins omorganisering ännu inte slutförts och att läget var sådant att de nya ekonomiska principerna ännu inte tagit överhanden och de gamla redan upphört att gälla. Som ett positivt drag konstaterades att de arbetande visade större initiativkraft och offervilja.

Vad de utrikespolitiska problemen beträffar, framhöll ”Rapporten” som den främsta komplikationen att ”vi kämpar för en fördjupning av den demokratiska grunden för socialismen som en del av den socialistiska gemenskapen och som ett medlemsland i Warszawapakten”, varvid ”i de socialistiska grannländerna kvardröjer stelnade åsikter om relationen mellan det allmänna och det specifika vid byggandet av socialismen”. Stödet från de västeuropeiska kommunistpartierna hade, sades det vidare, närmast moralisk betydelse. Vad gällde USA:s regering och dess västeuropeiska bundsförvanter, accepterade dessa de fastställda intressesfärerna och engagerade sig inte – och skulle heller inte komma att göra det – i någon tvist mellan Tjeckoslovakien och dess bundsförvanter. De slitningar i den kommunistiska rörelsen som sammanhängde med Kinas och Albanien politik komplicerade endast situationen för Tjeckoslovakien.

Beträffande den inrikespolitiska situationen konstaterade ”Rapporten” en tydlig dämpning av oron i och med att större delen av befolkningen stödde partiets nya politik. Men en stor del av detta stöd hade utrikespolitiska aspekter och var avsett att noteras utanför republiken. I den händelse att det yttre trycket skulle avta, måste man räkna med en ny differentiering, då den grundläggande faktorn i enigheten visserligen var kravet på det socialistiska samhällets renässans under specifikt tjeckoslovakiska förhållanden, men de konkreta föreställningarna om hur detta mål skulle förverkligas divergerade betydligt.

Vissa nervösa reaktioner hos majoriteten gentemot minoriteten kunde förmärkas, och alltså fanns skiljaktiga föreställningar om partiets plats i det politiska systemet, om valens funktion, om den framtida federaliseringen av staten och om många andra aspekter av den ekonomiska, sociala och politiska utvecklingen. Ett karaktäristiskt drag i situationen var emellertid ett starkt tilltagande politiskt engagemang.

”Rapporten” bidrog med viktiga uppgifter om styrkan och tendenserna hos organisationerna såväl inom som utanför Nationella fronten. Tjeckoslovakiska socialistpartiet hade från januari till juli 1968 ökat sitt medlemsantal från 10.715 till 18.400 och antagit ett nytt program som bekände sig till socialismen, dock med vissa drag lånade från det nationellt socialistiska parti som funnits före februari 1948. Det katolska folkpartiet hade under samma period ökat sitt medlemsantal från 20.642 till 46.028 och antagit ett nytt program, som stod den kristna socialismen nära. I båda partierna hade det skett förändringar i ledningen. Deras samarbete i Nationella fronten hade förlöpt utan störningar. Man kunde dock förnimma tendenser hos dessa partier att bilda basorganisationer och samordningsorgan för Nationella fronten vid företagen, vilket kunde resultera i partipolitiska komplikationer inom de framväxande organen för självstyrelse. I Slovakien var de ickekommunistiska partiernas aktivitet fortfarande minimal. Förnyelsepartiet hade alltså endast 364 och Frihetspartiet blott 248 medlemmar. Hos ”Klubb 231” och ”Engagerade partilösa klubb” konstaterade ”Rapporten” en avmattad aktivitet som en följd av bristande erfarenhet att organisera en övergång från proklamationer till mera permanenta verksamhetsformer. Om förberedelserna för en förnyelse av det socialdemokratiska partiet nämndes det att man på ungefär 150 platser i landet hade gjort ansträngningar i detta syfte, och att uppskattningsvis 1.700 personer hade visat ett mera påtagligt intresse av att inträda i detta parti. Det förutsattes, att ansträngningarna att återuppta verksamheten skulle kunna intensifieras efter 14:e partikongressen. ”Rapporten” konstaterade en ny konsolidering inom fackföreningsrörelsen, där det förhärskande målet var att bevara enigheten trots att de enskilda fackförbunden hade stor självständighet. Det noterades, att den tidigare förenade ungdomsorganisationen hade sönderfallit och att olika intresseorganisationer för barn och ungdom hade uppstått. Bland dessa avböjde studentförbundet medlemskap i Nationella fronten. I de nationella minoriteternas områden iaktogs intensiva strävanden att uppnå en likaberättigad ställning för minoriteterna och att skapa en kulturpolitisk representation för dessa.

Enligt ”Rapportens” uppskattningar skulle ungefär 5 procent av den vuxna befolkningen – i första hand ännu levande offer för expropriationspolitiken – ha intresse av att återinföra kapitalistiska förhållanden i landet, men endast en obetydlig del av dessa människor vara beredd att aktivt arbeta för en sådan utveckling. Novotný-etablissemangets ultrakonservativa krafter betraktades av ”Rapporten” som helt diskrediterade och oförmögna till någon självständig aktion. De av dem som fortfarande innehade några funktioner hade inga utsikter att få behålla dem efter de kommande valen. I partiapparaten och i statsapparaten inflytelserika skikt fanns emellertid bromsande krafter. Vidare konstaterades en betydande förvirring i förvaltningsorganen, där många funktionärer inte längre kunde sköta sina uppgifter. Som en viss fara betraktade ”Rapporten” förekomsten av extrema romantiska strömningar, ”maximalister”, som var oförmögna att hålla sig inom de givna utrikes- och

inrikespolitiska gränserna och som hade ett visst inflytande på den unga intelligentian i Prag, Brno och Bratislava. Det framhölls att dessa krafter kunde aktiveras under hösten 1968, när studenterna återvänt till universitetsstäderna.

Beträffande situationen inom partiet påtalades i "Rapporten" en kvardröjande osäkerhet om det komplexa programmet för partipolitiken, vissa generations- och gruppomsättningar och en bristande förmåga till öppet handlande gentemot nya partners. Vidare framhölls risken av att en alltför stor brist på kontinuitet i kadrerna kunde uppstå efter kongressen. Partiet sadades otillräckligt inflytande på massmedias verksamhet. "Rapporten" konstaterade, att "partiet som helhet ännu inte har övervunnit följderna av krisutvecklingen, inte byggt upp helt stabila organ" och "att det kan lösa dessa problem först efter kongressen. Det måste förutsättas att partiets konsolidering kommer att vara minst till slutet av 1968". "Rapporten" var i vissa av sina bedömningar och slutsatser tämligen skeptisk och kunde missbrukas mot Dubček. Den skepticism den uttryckte var i många hänseenden övervunnen redan i det ögonblick rapporten togs upp till behandling. Senare statistiska uppgifter visade en väsentlig bättre ekonomisk utveckling under den första hälften av 1968. Produktionsverksamhetens värde steg inom industrin med 8,7 procent medan kostnaderna stigit endast med 7,9 procent; en kraftig försämring inträdde först efter augusti till följd av den militära interventionen. Inte heller försvagningen av de valda förvaltningsorganen bekräftades av senare konstateranden: av mer än 200.000 ledamöter i nationalkommittéerna hade under 1968 endast 4.470 lämnat sina funktioner, vilket motsvarade den naturliga avgången under vilket annat år som helst under valperioden, och av dessa 4.470 hade i Böhmen-Mähren blott 300 och i Slovakien 74 ledamöter avgått av politiska skäl. Inom försvaret inträdde ingen upplösning, och polisväsendet och domstolarna fungerade som under tidigare år. Den hemliga statliga polisens apparat var visserligen satt ur funktion, men den utrensning och reorganisation som den genomgick var ett av de omedelbara målen för reformen. "Rapporten" hade visserligen nämnt en rad splittringstendenser som innebar ett hot mot en lugn utveckling av reformprojektet, men dessa nya grupperingar räknade få medlemmar. Trots en organisationsfrihet som varat flera månader, utgjorde de tillsammans inte mer än en tiondel av kommunistpartiets medlemsantal. Kommunistpartiets maktpositioner hade endast oväsentligt försvagats, och kommunisterna behöll sitt inflytande i alla både gamla och nyskapade organ och institutioner, även om ickekommunisternas representation hade ökat betydligt. Så var t. ex. i det nybildade Tjeckiska nationalrådet av 150 ledamöter 85 kommunister, i fackföreningsrörelsens centrala organ var alltså 5580 procent kommunister, och av 26.000 fackföreningskommittéer vid fabrikerna var endast 500 utan kommunister. Likaledes var i de arbetandes nyvalda företagsråd kommunisterna företrädare mer än nödvändigt: i Škoda-Plzeňs företagsråd var av 27 medlemmar 17 kommunister, och hos Slovnaft-Bratislava var de t. o. m. 12 av 15. Efter hemliga förhandlingar med kommunistpartiets ledning upphörde i mitten av augusti såväl "Klubb 231" som "Engagerade partilösa klubb" frivilligt med sin verksamhet, och även upphovsmännen till försöket att förnya det socialdemokratiska partiet insåg tillsvidare det orealistiska i sitt företag och dämpade också de sin verksamhet.

Kommunistpartiets aktivister var fortfarande obestriddligen omskakade av den brutala kritiken mot den tidigare partipolitiken. och då de inte hade erfarenhet av arbete under den fria allmänna opinionens villkor, var det endast med svårighet som de återhållsamt och gradvis kunde lösa de problem som hopat sig. Fortfarande hade de att övervinna en besvärande misstro mot partipolitikens nya orientering, i all synnerhet som de ännu inte fullständigt utåt manifesterat sitt avståndstagande från representanterna för tidigare avarter och misstag. Perioden fram till parlamentsvalen och de lokala valen skulle säkerligen ha varit ytterligt komplicerad för kommunistpartiet, och ingen hyste illusioner om något annat. Men den inrikespolitiska situationen i Tjeckoslovakien under andra hälften av augusti 1968 präglades

inte av upplösning utan tvärtom av de första tydliga tecknen på den nya konsolidering som den till början av september förberedda 14:e partikongressen skulle stärka och befästa.

Reformprogrammet år 1968

Det dramatiska och svåröverskådliga förloppet – och sedan undertryckandet med våld – av reformprocessen i Tjeckoslovakien 1968 resulterade i att de dominerande och utmärkande dragen i det avsedda framtida konsolideringsprogrammet gick många observatörer förbi.

Förvirringen blev under senare år ännu större genom den omfattande ideologiska ”instrumentalisering” som den tjeckoslovakiska verkligheten underkastades, varvid man närmade sig denna verklighet utifrån olika förutfattade ståndpunkter.

Om emellertid den 14:e partikongressen kunnat hållas som planerat i september 1968 skulle det tydligt ha visat sig, att ingen av de i och för sig intressanta men alltför extrema publicistiska ståndpunkter som den fria tjeckoslovakiska pressen gav spridning åt, var utmärkande för 1968 års program; i detta dominerade i stället det minimala och återhållsamma program som i grova drag redan fanns upptaget i Aktionsprogrammet från april 1968. Det material som förberetts för kongressen och de diskussioner som fördes inför denna visade att det inte inträffat något av vikt som överskridit ramen för detta program. Helt naturligt kritiserades programmets knapphet utifrån olika ståndpunkter. Men den för alla påtagliga risken av en förintande konflikt med Moskva och kommunistpartiets alltjämt stora numerära och maktmässiga övertag skapade förutsättningar att förverkliga just denna och ingen annan konception av en ekonomisk och politisk förändring.

Krisens natur och de givna villkoren bestämde att programmets viktigaste punkt alltjämt var att uppnå en sådan omdaning av kommunistpartiet och dess ställning i samhället, att den byråkratiska centralismen ersattes med mera demokratiska regler för det politiska spelet, och att partiets ställning förändrades från en diktatorisk makt över samhället till en integrerande kraft för den demokratiska reformen och den socialistiska utvecklingen inom samhället. Kommunistpartiet borde emellertid även under de nya villkoren slå vakt om sin avantgardeställning, utifrån vilken det med sin idéskapande och organisatoriska verksamhet skulle kunna tillvarata ett allmänt socialistiskt intresse och förbli en garant för kontinuiteten i relationerna inte bara till revolutionens grundläggande resultat utan även till gemenskapen med övriga europeiska socialistländer. Härigenom utstakades gränserna för det framtida politiska systemets öppenhet. ”Reformkommunisterna” uppfattade dessa gränser såsom givna av den sociala, historiska och internationella verkligheten, som krävde att de integrerade relationerna inom systemet inte omedelbart och i alltför stor utsträckning skulle försvagas.

Kommunistpartiet var tvunget att utrusta sig med ett nytt program för sin nya roll. I de punkter som förbereddes som en grundval för programförslagsarbetet kritiserades det faktum att partiet alltsedan tjugotalet inte hade utarbetat något eget program. ”Omfattningen av den idémässiga desorientering som partiet under gångna år råkat i och den djupa samhällskris som framkallats av desavoueringen av den socialistiska demokratin gör det oavvisligen nödvändigt att utarbeta ett eget långsiktigt program, vilket för det första skall tillgodose behovet att ånyo formulera den kommunistiska rörelsens humanistiska mission och för det andra ge konceptionen för den nya modell av socialism som svarar mot tjeckoslovakiska förhållanden ... Det måste skapas ett parti, där de verkligt demokratiska beslutsprinciperna utvecklas med utnyttjande av all tillgänglig information. Detta blir ett parti, vars medlemmar frivilligt förverkligar partiprogrammet och har en reell rätt att uttrycka sin egen åsikt och att förena sig med andra medlemmar till dennas försvar, ett parti, där minoriteten tillåtes sträva efter att bli en majoritet.”

Kommunistpartiets funktion som politiskt avantgarde fick emellertid inte i det aktuella läget hotas eller ifrågasättas. I ”Analys av partiets verksamhet och av samhällets utveckling från den 13:e partikongressen samt partiets viktigaste uppgifter under den närmaste perioden”, vilken skulle tjäna som underlag för centralkommitténs rapport och för resolutionsförslag på 14:e kongressen, konstaterades det: ”Vid förverkligandet av en demokratisk och humanistisk socialism har det marxistiska partiet ett unikt kall, då det vetenskapligt kan grundlägga och utveckla denna samhällsmodell och få större delen av befolkningen att sluta upp kring den. Vi säger öppet att vi skall kämpa för att vårt parti skall få spela denna roll ... Som en pionjär för den demokratiska socialismen kommer partiet att eftersträva en sådan ställning i det politiska systemet att det på partnerskapets grund kan kontrollera makten, och att det blir en garanti mot en reaktionär omvälvning ... Genom att ickekommunistiska partier ingår i Nationella fronten, blir det för den närmaste perioden nödvändigt att kommunistpartiet utvecklar sig som ett politiskt parti av klassisk typ. Detta står visserligen i strid mot marxismens målhypoteser om möjligheten att omvandla partiet i riktning mot dess eget avtynande; det är emellertid omöjligt att denna problematik löses redan på den förestående kongressen ... En förlust för kommunistpartiet av majoriteten i de maktpolitiska institutionerna skulle betyda att ett annat parti intog dess positioner, och att således en maktomvälvning skulle inträffa. Teoretiskt är givetvis ett tillstånd tänkbart, där en sådan omvälvning inte skulle behöva hota den socialistiska utvecklingen, men den verkliga situationen tillåter inte en sådan utveckling, åtminstone inte under de närmaste fem åren. Det blir därför nödvändigt att med väl genomtänkta åtgärder tillse att relationerna inom Nationella fronten samt valsystemet även framdeles gynnar kommunistpartiets ställning, och att partiet inte råkar i minoritet, varken i Nationella fronten eller i de centrala representationsorganen”.

Även de förutskickade – och delvis förverkligade – förändringar i partiets inre liv som hade innefattats i förslaget till nya partistadgar blev i verkligheten måttliga. De berörde inte den demokratiska centralismens princip men försvagade centralismen till demokratins förmån och skapade vissa hinder för den demokratiska centralismens överväxande i en byråkratisk centralism. Friheten att bilda fraktioner var inte heller kodifierad i de nya stadgarna, men en minoritet garanterades rätten både att ge uttryck för och att hålla fast vid en egen ståndpunkt. Medlemmarnas och basorganisationernas rättigheter skulle väsentligen utökas. Mera precist formulerades partiapparatens uteslutande exekutiva roll och underströks de valda organens beslutande befogenhet. Man förutsatte en tidsmässigt fastställd förflyttning av kadren på alla nivåer och högre partifunktioners oförenlighet med funktioner i stats- och ekonomiapparaten. Man knäste de hemliga valens princip i partiet och framhöll partilivets offentlighet. Man skulle förverkliga den federativa sammanslutningen av två nationella partiorganisationer, den tjeckiska och den slovakiska, vilket i sig själv var en förutsättning för en betydande decentralisering av makten. Från stadgarna avlägsnades alla klausuler om partiets administrativt styrande roll i samhället och de statliga och samhälleliga organisationernas och institutionernas egenskaper av ”överföringsmekanismer” för partiet.

Man utgick från förutsättningen att partiets icke-diktatoriska ställning i samhället krävde att partiet stod öppet för alla som önskade delta i reformpolitiken. Kommunistpartiets masskaraktär skulle ytterligare förstärkas. I det förslag till programförklaring för Tjeckiska kommunistpartiet – detta parti blev som bekant senare aldrig konstituerat – som baserades på material utarbetat i maj 1968 och på resolutioner från partiets stadskonferens i Prag uttalades avsikten att ”omvandla partiet till ett parti av otraditionell typ, i vilket det skulle finnas plats för patrioter och socialister och även för dem som hittills stått utanför kommunistpartiets led”. Om detta partis klasskaraktär konstaterades i det för 14:e partikongressen utarbetade materialet, att ”i samband med förändringarna av den sociala strukturen av vårt samhälle förändras det parti som ursprungligen uppträdde som förtrupp för endast en samhällsklass till

en sammanslutning av alla de skapande krafter i samhället som står bakom ett socialistiskt och kommunistiskt program och kan bidra till dess förverkligande ...”

En rad väsentliga förändringar i det inre partilivet infördes utan hänsyn till att de nya stadgarna ännu inte `trätt i kraft. Det blev nu gängse att allmänheten informerades om partiorganens förhandlingar och beslut. Från juni 1968 uppbyggdes ett system för partiinformationen baserat på vetenskapliga metoder. Vid val av partiorgan tillämpades allmänt hemliga val med alternativa kandidater. Det kom till häftiga diskussioner inom partiet, minoriteter framförde sina synpunkter, det etablerades ett horisontellt samarbete mellan partiorganisationerna, t. ex. mellan fabriker inom samma bransch och mellan högskolor och fabriker o. dyl. I valkampanjen inför 14:e partikongressen förekom för första gången direkta kandidaturer såväl för delegater till kongressen som för kandidater till centralkommittén, varvid organisationerna gick samman för att nominera och stödja dem. Vissa konferenser inför kongressen – framför allt stadskonferensen i Prag – förklarade sina förhandlingar för permanenta fram till det vissa tvistefrågor var lösta. Inom partiet var man inte längre rädd för att uttala sig i viktigare frågor av statsomfattande betydelse och för att kritisera ledningen. Partiorganen avstod från att ge direktiv åt övriga organisationer i Nationella fronten, åt statliga organ och massmedia och framförde i stället sina förslag och krav vid öppna förhandlingar. Maktmedel användes inte ens i de fall då det rörde sig om aktioner som kunde antas skada reformprojektet. Just detta betraktades i Moskva som ett ”sönderfall av makten och dess inflytande”, medan det i själva verket rörde sig om de första uttrycken för en strävan hos kommunisterna att spela sin roll som avantgarde med politiska medel och inte med maktmedel.

Den nya pluralismen

Kommunistpartiets modifierade avantgarderoll syftade till att ”omdana det politiska systemet så att det möjliggjorde en dynamisk utveckling av de socialistiska samhällsrelationerna, förenade en bred demokrati med en vetenskapligt grundad och väl kvalificerad styrning, befäste samhällsskicket, stabiliserade de socialistiska relationerna och främjade samhällsdisciplinen. Grunderna för systemet måste skapa garantier för att en återgång till subjektivismens och maktgodtyckets metoder inte sker.”

Reformprojektets huvudinnehåll på detta område var å ena sidan förverkligandet av en omfattande – men inte obegränsad – decentralisering och utspridning av makten. Detta skulle främst ske genom ett befriande av den ekonomiska sektorn från de politiska organens hårdstyrning samt representationsorganens system från partibyråkratins bojor och å andra sidan genom att skapa en regim med rättsliga garantier för medborgerliga fri- och rättigheter – däribland rätten att tillvarata gruppens och individens intressen och att bli delaktig i beslutande och ledning. Det nya politiska systemet skulle förmedla och garantera de demokratiska fri- och rättigheterna dels genom ett fungerande system för den representativa demokratin och dels genom ett förverkligande av olika former av samhällelig självstyrelse.

De redan befintliga politiska partierna och de existerande eller framväxande stora intresseorganisationerna skulle tillförsäkras en utveckling som självständiga politiska faktorer med full delaktighet i utformandet av den statliga politiken. Nationella frontens organ, parlamentet och övriga representationsorgan skulle bli forum för denna nya pluralitet. Utåt skulle dock Nationella fronten bli en monopolsammanslutning på basis av ett bindande minimiprogram, varvid någon institutionaliserad opposition inte skulle ha möjlighet att uppstå. Den förberedda lagen om Nationella fronten, som dock antogs först efter den sovjetiska interventionen, gjorde det omöjligt för ett politiskt parti att verka utanför Nationella fronten. Det var därför uppenbart att inte ens i det nya systemet någon legalisering av t. ex. det socialdemokratiska partiet skulle bli möjlig. De mest radikala kretsarna i de tjeckiska

partiorganisationerna räknade emellertid med att en del av de nya grupperingarna skulle integreras vid konstituerandet av Nationella frontens nya organ. Nationella frontens organ skulle förhandla i två plena: ett politiskt huvudplenium sammansatt av representanter för de politiska partierna och de stora intresseorganisationerna och ett annat plenum utökat med representanter för mindre betydande intresseorganisationer. Dessa inte utpräglade politiska grupperingar skulle på så sätt få ta del i förhandlingarna om samhällslivets mest allmänna problem.

För de kommande parlaments- och kommunalvalen, som ursprungligen skulle äga rum 1968 och som senare uppsköts, hade man utarbetat en ny vallag. Den innebar visserligen en väsentlig demokratisering av valsystemet men utgick även den från det faktum, att ”varje valsystem är en del av den existerande politiska formen” och att den inre och yttre tjeckoslovakiska situationen kräver ”en valteknik som bör uttrycka en såväl differentierad som integrerande jämvikt”. Man förutsatte att Nationella frontens kandidatlista skulle tillämpas även framdeles, men att på denna kandidatlista inte bara kandidaternas namn utan även deras parti- eller grupptillhörighet skulle anges. Väljarna skulle ha möjlighet att genom strykningar välja såväl efter person som efter politisk gruppering. En del av mandatet skulle fördelas direkt och en annan del proportionellt efter det stöd som väljarna gav respektive gruppering i Nationella fronten. Systemet skulle tillåta även oavhängiga kandidater, och totala antalet kandidater skulle alltid vara större än antalet faktiskt valda personer, så att valen inte blev en innehållslös akt utan ett verkligt val mellan olika alternativ.

Parlamentets och de andra representationsorganens självständighet och funktionalitet skulle förnyas. Parlamentet skulle åter bli ”det främsta organet för statsmakten i Tjeckoslovakien” och ”den formalism som hittills präglade parlamentet samt den strävan efter en föga övertygande enighet som utesluter nödvändiga åsiktsskillnader hos ledamöterna” skulle undanröjas. Parlamentet skulle förnya sin kontrollerande funktion gentemot regeringen och bli överordnat hela den statliga kontrollapparaten. Republikens regering skulle framgent fatta självständiga beslut och förhindra att ansvaret övervältrades på partiapparaten. Särskild vikt lades vid att försvaga maktkoncentrationen hos inrikesministeriet och att stats säkerhetsorganens verksamhet väsentligen inskränktes och främst inriktades mot eventuell utländsk underrättelseverksamhet. Under inga omständigheter fick de användas till att lösa inrikespolitiska problem och tvister. De valda regionala och lokala förvaltningsorganen skulle i mindre grad än tidigare tjäna som instrument för den centrala administrationen, och i stället skulle man återuppliva traditionen av lokal och territoriell självstyrelse. I den territoriella organisationen skulle trestegsindelningen – lokal instans, distrikts, provins, centrum – avskaffas och istället två steg – lokal instans, distrikt, centrum – införas. Hela administrationen skulle i fortsättningen uppbyggas efter principen ”att inte koncentrera makten hos en instans, en apparat eller en person”.

I det material som förberetts och diskuterats för partiets 14:e kongress hade man framlagt förslaget att den socialistiska parlamentarismen skulle kompletteras med ”en kombination av den parlamentariska demokratins princip med principen för den direkta representationen av sociala intressen”. I speciella frågor skulle parlamentets och nationalkommittéernas beslut vara avhängiga av speciella kammars samtycke. Dessa kammars ledamöter skulle inte väljas i de territoriella valkretsarna utan på arbetsplatserna. Kamrarna skulle representera de väsentliga sfärerna i den samhälleliga arbetsfördelningen: industri, jordbruk och servicesektor. Förslaget hade inspirerats av jugoslavisk självstyrelsepraxis, men inte ens i ”reformkommunistiska” kretsar blev det helt accepterat. Bland annat räknade man med alltför stora komplikationer i samband med federaliseringen av republiken och med reorganiseringen av den territoriella administrationen för att man samtidigt med framgång skulle kunna skapa en kammarlinje till representationsförsamlingarna.

Kravet på en federativ reglering av de statsrättsliga förhållandena efter nationalitetsprincipen blev från april 1968 kategoriskt från slovakisk sida, och dess uppfyllande var ett viktigt inslag i demokratiseringsprocessen. Från juni arbetade en rad regerings- och parlamentskommissioner på en lösning, och deras ledande personlighet blev regeringens dåvarande vice ordförande Gustáv Husák. Förslagen till vederbörliga konstitutionsändringar skulle förberedas så, att Tjeckoslovakiens federalisering kunde lagfästas till republikens 50-årsjubileum den 28 oktober 1968. Tjeckoslovakien skulle omdanas till en federativ stat mellan två nationella republiker – den tjeckiska och den slovakiska. Under förhandlingarnas gång framfördes från slovakisk sida vissa krav som innebar en alltför fri – nästan konfederativ – förening av de båda republikerna, en överdriven desintegration av ekonomin och en alltför skyndsamt lagfästelse av federationen utan hänsyn till vissa olösta grundläggande problem. Detta väckte polemik på tjeckisk sida, men i stort accepterades federaliseringen även av tjeckerna utan större invändningar. Situationen komplicerades endast av en tendens hos vissa kretsar i Mähren, särskilt i Brno, att i stället för en tvådelad federation arbeta för en tredelad sådan, som skulle återuppliva Mährens historiska självstyrelse. Detta motarbetades såväl av slovakerna som av partiledningen och Tjeckiska nationalrådet, som hade fungerat från juli som en provisorisk tjeckisk nationell representation. Redan i augusti hade man enats om och godkänt grundprinciperna för federaliseringen; de befästes i lag i oktober 1968. Samtidigt godkändes även en lag om de nationella minoriteternas ställning, som tillförsäkrade dem rätten till en autonom kulturell utveckling men däremot inte administrativ autonomi. Den nya regleringen av tjeckernas och slovakernas statsrättsliga förhållande i en federaliserad republik var den enda del av reformprojektet som kunde bevaras även efter de fem Warszawapaktstaternas intervention och vid den s. k. ”normaliseringen”.

Ett viktigt inslag i reformprogrammet var strävandena att förnya de grundläggande medborgerliga fri- och rättigheterna och att skapa en rättsstat. Kommunistpartiets Aktionsprogram stadgade att ”vid rättstvister – häribland även tvister om statliga organs administrativa beslut – ligger den viktigaste garantin för laglighet i att tvisten slites inför en domstol, som är oberoende av politiska faktorer och bunden endast av lagen”. Det stadgades även att det statliga åklagarväsendet i framtiden inte fick vara överordnat domstolarna och att advokat kårens fullständiga oavhängighet måste garanteras. Förnyelsen av den dömande maktens oberoende och av medborgarnas rättssäkerhet motiverades främst av att man avslöjat de katastrofala följderna av att dessa principer kränkts under femtioalet. Det ingick därför också som en del i reformprogrammet att gottgöra de oförrätter som begåtts i det förflutna. Redan i juni godkändes en lag om rättslig rehabilitering av oskyldigt drabbade, och domstolarnas s. k. rehabiliteringssensater påbörjade sin verksamhet. Man förberedde även en lag om rehabilitering utanför domstolarna av personer som utsatts för förföljelse och diskriminering genom andra metoder än domstolsutslag. Vid alla myndigheter, företag och institutioner bildades rehabiliteringskommissioner, som behandlade fall då personer olagligt avskedats och som framlade förslag till gottgörelse av skador som förorsakats av statsorganens olagligt fattade beslut. Vid rehabiliteringsförfarandet iaktogs principen, att ”inte ens vid full rehabilitering företaga något som strider mot resultaten av de revolutionära förändringarna som genomförts i klasslagstiftningens anda och som varit riktade mot bourgeoisin och dess ägande- och samhällsprivilegier”. Rehabiliteringarna fortsatte även efter den militära interventionen till slutet av 1969 och gav upprättelse åt de flesta av offren för femtioalets stora processer. Enligt olika uppgifter ansökte ungefär 18.000 medborgare om rehabilitering; av dem blev ca 3.500 fullt rehabiliterade.

Partiets Aktionsprogram innehöll grundsatsen att ”socialismen inte bara får betyda de arbetandes befrielse från de utsugande klassernas ok, utan för personlighetens fulla utveckling och befrielse måste erbjuda större fri- och rättigheter än den tidigare borgerliga demokratin

gjorde”. I det material som förberetts för 14:e partikongressen framhölls det, att ”den socialism vi strävar efter kräver för sin utveckling ett större mått av frihet än kapitalismen – större tryck- och yttrandefrihet, församlings- och föreningsfrihet samt större frihet att resa. Den kräver även större och mera reella mänskliga rättigheter än kapitalismen vad gäller rätt till bostad och arbete, möjligheter att göra sig gällande, utbilda sig och utveckla personligheten, rätt till personlig egendom, demokratisk representation, rätt att försvara sina intressen och delta i beslutande och ledning – och detta för alla utan undantag”. Tryck- och föreningsfriheten förverkligades spontant under våren 1968 och hann delvis få stöd i lagen, så t. ex. avskaffandet av censuren. I överensstämmelse med vad som redan förverkligats skulle 14:e partikongressen uttala principen ”omsorgen om massmedias skyldigheter och oförytterliga rättigheter är samtidigt en omsorg om de medborgerliga rättigheterna. Massmedia får inte kringskäras genom öppen eller dold censur utan endast genom en ansvarskänsla gentemot samhället och medborgarna, genom de opartiska rättsgarantier som skyddar statens socialistiska och demokratiska grundval, dess förpliktelser som bundsförvant, de viktigaste statshemligheterna samt personens integritet”.

Självstyrelsen

Förutom förnyelse av den fria opinionen var den mest radikala beståndsdel i 1968 års reformprojekt införandet av självstyrelse-principen för de arbetande vid företag och institutioner. Tanken var härledd ur Marx' modell för kommunistisk självstyrelse och hade helt lagbundet gjort sig påmind vid varje emancipationsrörelse i de europeiska socialistländerna, först i Jugoslavien, sedan i Polen och Ungern och nu även i Tjeckoslovakien. Med undantag för Jugoslavien hade dessa strävanden ständigt undertryckts och med skärpa fördömts som ”anarkistisk-syndikalistiska tendenser”.

I Tjeckoslovakien fick den 1968 ett starkt stöd i diskussionen om de nya metoderna för näringslivets ledning. Tanken stimulerades redan av partiets Aktionsprogram, där det sades, att ”partiet anser det oundgängligt, att hela det arbetskollektiv som får vidkännas följderna av företagets skötsel, också får inflytande i dess ledning”. Planerna på att införa självstyrelse vid företagen stötte i början på motstånd från de teknokratiskt orienterade reformatörerna och även i viss mån från fackföreningsledningen, som befarade att fackföreningsorganens rörelsefrihet skulle inskränkas genom tillkomsten av nya organ. Men redan i maj och juni 1968 hade principen för självstyrelse vid företagen accepterats, såväl av den ledande personligheten i de ekonomiska reformivrarnas krets, professor Ota Šik, som av fackföreningsledningen, och regeringen utgav ett direktiv att i experimentellt syfte bilda organ för självstyrelse, vilka kallades ”de arbetandes företagsråd”. De flesta av deras medlemmar valdes bland och av de anställda, men råden kompletterades genom kooptation av företrädare för stats-, avnämars- och leverantörsintressen samt av representanter för vetenskapliga och tekniska institutioner. Råden hade – efter gängse utlysningförfarande och med iakttagande av stadgade kvalifikationskrav – rätt att utnämna och avskeda en företagsdirektör, att inom ramen för gällande lagar och förordningar besluta om de anställdas löneangelägenheter om investeringar och fusioner och om företagets delning och nedläggelse. Tillsammans med direktionen skulle råden bedöma alla viktiga målsättnings- och planeringsfrågor, medan beslutsrätten över löpande ärenden tillkom direktören och hans personal. Denna praxis skiljde sig från den jugoslaviska genom en mera markant förening av en demokratisk beslutsordning med respekt för en fackmässig ledning, och även givetvis därigenom att införandet av självstyrelse inte medförde att företagen övergick från statsegendom till gruppegendom, även om man i vissa kretsar räknade med en sådan förändring även för Tjeckoslovariens del. I ett lagförslag om det socialistiska företaget som regeringen offentliggjorde i januari 1969 hette det, att ”företagsrådet är det kollektiva företagsorganet”, och dess befogenheter formulerades så: företagsrådet är bemyndigat att – som regel på direktörens förslag – skissera huvudlinjerna

för företagets utveckling och grunderna för dess ekonomiska politik samt kontrollera förverkligandet härav, att – efter fackföreningens utlåtande – utnämna eller avskeda företagets direktör, godkänna företagets bokslut och besluta om vinstens fördelning och användning, besluta om grundande eller delaktighet i grundande av nytt företag eller annan juridisk person, besluta om ändringar i företagets stadgar, godkänna avtal om delaktighet i projekt, utdela hedersutmärkelser och belöningar för om företagets utveckling inlagda förtjänster. Beträffande företagsrådets praktiska verksamhet var en rad problem fortfarande endast påtalade och alltjämt olösta, t. ex. förhållandet mellan självstyrelsens, fackföreningsorganisationernas och kommunistpartiets organ på företagen. Inte heller hade man löst frågan, huruvida självstyrelseorganen vid företagen skulle ha en vertikal organisation och huruvida denna eventuella organisation skulle samordnas med de ovan behandlade kamrarna och i så fall hur denna linje skulle förenas med nationalkommittéernas och parlamentets representationslinje. På hösten 1968 och vintern 1969 överskred inrättandet av företagsråd vida det planerade experimentets ram, blev en viktig aktiveringsfaktor bland arbetare och tjänstemän i reformprocessen och fick större intensitet som en protest mot att andra delar av reformprojektet inte blivit förverkligade efter den sovjetiska interventionen. Denna utveckling började undertryckas först sedan Gustáv Husák installerats som partiledare, och råden upplöstes i slutet av 1969.

Projektet att införa självstyrelse för de arbetande vid företagen var en del inte bara i reformens demokratiseringsprogram utan även i dess ekonomiska program. De grundläggande aspekterna i detta program hade varit desamma från mitten av sextiotalet: övergång till en intensiv hushållning, decentralisering av styrelsesystemet, förnyelse av marknadsekonomins positiva funktioner med en ändring av statsplanens roll från ett befallande och begränsande instrument till ett instrument, med vilket samhället inspirerar till ett långsiktigt tillfredsställande av sina behov, en nödvändig omstrukturering av produktionsprogrammet och modernisering av produktionsmedel och produkter samt skapande av utrymme för socialistisk företagsamhet och initiativkraft. I partiets Aktionsprogram hade framhållits att sedan företagen befriats från den centrala hårdstyrningens bojar och ”ställts inför en anspråksfull marknad, måste de ges frihet att fatta beslut i alla frågor som direkt rör deras ledning och ekonomi och få möjlighet att på ett skapande sätt reagera på marknadens behov ... Den viktigaste pådrivande faktorn när det gäller fullkommandet av produktionen och sänkningen av kostnaderna måste vara en ekonomisk tävlan – även med avancerade utländska konkurrenter. Denna tävlan får inte ersättas med subjektivistiska ändringar av de ekonomiska villkoren och med direktiv från överordnade organ”. Som grundproblemet i effektiviseringen av det ekonomiska systemet uppfattade Aktionsprogrammet ”förverkligandet av företagets eller företagsgruppernas självständighet och deras relativa oberoende av statsorganen, fullständig och verklig rätt för konsumenten att bestämma sin konsumtion och livsstil, rätt till fritt val av verksamhetsområde, rätt och reell möjlighet för olika socialgrupper att formulera och försvara sina ekonomiska intressen”. Det socialistiska företagets karaktär av systemets grundläggande och självständiga enhet var i dessa principers anda formulerat i det ovan nämnda lagförslaget om det socialistiska företaget. Om statsplanen och statens ekonomiska politik sades att ”de å ena sidan måste vara en ömsesidig konfrontations- och jämningsprocess mellan olika intressen – företagsintressen, konsument-, arbetstagar-, socialgrupps- och nationalitetsintressen – å andra sidan en kombinationsprocess mellan hänsynen till en långsiktig utveckling och till ett omedelbart välstånd”, varvid staten skulle skydda medborgaren mot ”missbruk av produktions- och handelsföretagens monopolställning och ekonomiska makt”. Den första konkretiseringen av de nya planeringsprinciperna blev ”Regeringens ekonomiska direktiv för år 1969”, vilka ersatte den centralistiska planen med avtal mellan staten och företagen. Resultaten av detta experiment omintetgjordes givetvis i och med undertryckandet av hela reformprojektet under 1969. Det förutsattes att i framtiden

skilda ägandeformer skulle bli förverkligade – statliga, nationella, kommunala, kooperativa och privata – att såväl kommersialiseringen som integrationen mellan företag inom landet och mellan den socialistiska gemenskapens länder skulle förstärkas och att kommersiella och ekonomiska relationer skulle etableras mellan företag inom landet och i de kapitalistiska länderna. Det stelnade utrikeshandelsmonopolet hade försvagats genom att stora företag beviljats tillstånd till utrikeshandelsförbindelser. Trots alla nödvändiga omstruktureringar och all teknisk och teknologisk modernisering skulle de arbetandes sociala säkerhet bevaras, särskilt vad gäller full sysselsättning. I samband med stimuleringen av initiativkraften och de arbetandes egna ekonomiska intressen skulle en nödvändig lönedifferentiering genomföras, varvid hänsyn skulle tagas till prestationsförmåga, skicklighet och kvalifikationer. Partiets Aktionsprogram hade proklamerat att ”grunden för utvecklingen av de internationella ekonomiska relationerna även i framtiden blir det ekonomiska samarbetet med Sovjetunionen och övriga socialistiska stater, särskilt de stater som är förenade i SEV”, men att ”man även aktivt skulle stödja utvecklingen av de ekonomiska förbindelserna med de övriga länder i världen som visar intresse för sådana relationer och detta utan diskriminering och på likaberättigandets och det ömsesidiga utbytets bas”. Därvid bör det ”successiva öppnandet av ekonomin mot världsmarknaden skapa förutsättningar för valutans framtida konvertibilitet, detta dock i en omfattning som inte får leda till alltför många sociala problem och inte hota höjningen av levnadsstandarden”.

Vad beträffar Tjeckoslovakiens internationella ställning och utrikespolitiken, konstaterade reformprogrammet att ”i de socialistiska och demokratiska krafternas kamp mot den aggressiva imperialismen står Tjeckoslovakien på framstegets, demokratins och socialismens sida ... Grunden för Tjeckoslovakiens utrikespolitiska orientering är förbundet och samarbetet med Sovjetunionen och övriga socialistiska stater. Vi kommer att sträva efter att fördjupa de vänskapliga relationerna med våra bundsförvanter på grundval av ömsesidig aktning, suveränitet, jämställdhet och internationell solidaritet”. Endast försiktigt påminde partiets Aktionsprogram om att ”vi kommer mera aktivt och med väl genomtänkta konceptioner att bidra till de gemensamma ansträngningarna” och att ”vår utrikespolitik hittills inte utnyttjat alla möjligheter att uppträda aktivt och inte tagit några initiativ med egna ståndpunkter”. I det material som förberetts för 14:e partikongressen konstaterades att ”behovet att respektera harmonin mellan nationella och internationella intressen medför en ändrad syn på vissa aspekter av vår utrikespolitik, särskilt vad gäller uppfattningen av de socialistiska ländernas enhet, en aktiv europeisk politik och samarbetet med världsomspännande vetenskapliga och tekniska centra”. Tesen om den internationella spänningens oundvikliga stegring desavouerades uttryckligen liksom tesen om det oundvikliga i ett nytt världskrig, och i stället erkändes möjligheten av en ”bred koalition mellan oss och realistiska och progressiva krafter i de kapitalistiska länderna mot de reaktionära krafterna i världen”. Som en förutsättning för det varaktiga i vänskapen, förbundet och samarbetet mellan de socialistiska länderna nämndes ”iakttagandet av suveränitets- och jämlikhetsprincipen samt respekten för varje lands speciella förhållanden ... total öppenhet, en bred och sann publicitet om den inre utvecklingen, omfattande kontakter och öppna diskussioner”. I överensstämmelse med ett memorandum från Militärpolitiska akademins funktionärer från juni 1968 och med andra analyser från tjeckoslovakiska militära specialister nämndes det, att ”ett aktivt deltagande från Tjeckoslovakiens sida i förverkligandet av en gemensam försvarsstrategi uppfattar vi dels som ett positivt bidrag till utformandet av riktiga slutsatser, dels som en möjlighet att inlägga reservationer mot åtgärder, om vilkas riktighet vi inte är övertygade”. Som det främsta verksamhetsfältet för den tjeckoslovakiska utrikespolitiken uppfattades Tjeckoslovakiens möjlighet att spela en roll vid grundläggandet av säkerhet och samarbete i Europa. Vad den tyska frågan beträffar, konstaterades det att ”vi allt framgent kommer att stödja DDR, vilket emellertid inte utesluter egna ståndpunkter i den tyska frågan”. Detta var otvivelaktigt

tankegods som stod i exakt överensstämmelse med vad som sagts i resolutioner från internationella kommunistmöten från slutet av femtio- och början av sextioalet, men som inte överensstämde med hur dessa resolutioner tolkades i Moskva. De ledande i Moskva kunde inte annat än bli irriterade, särskilt av tesen, att ”målet på internationalismen inte är mekanisk uniformitet utan förmågan att se de egna möjligheterna att bidra till de gemensamma ansträngningarna” och att ”uppnåendet av ett optimalt förhållande mellan det nationella och internationella i ett kommunistpartis politik inte bara är dettas rättighet utan också kräves av dess ansvar gentemot den internationella revolutionära rörelsen, liksom varje partis skyldighet att sträva efter att det i den öppna diskussionen mellan de kommunistiska partierna dras optimalt objektiva slutsatser”.

Den långa vägen till slutmålet

Det är uppenbart att det i Tjeckoslovakien 1968 rörde sig om ett återhållsamt och i många stycken av kompromisser präglad program med syfte att successivt förändra den byråkratiska diktaturregimen till en ny regim grundad på en demokratisk socialism. När ”reformkommunisterna” utformade dess grundvalar, var de flesta av dem medvetna om att vägen till förverkligandet skulle bli lång och att det slutliga målet, en fungerande demokratisk socialism, knappast skulle kunna uppnås isolerat i endast en socialistisk stat. I vissa avseenden innebar programmet faktiskt en återgång till de nationella utgångspunkterna från 1945-47, vilka längre fram omintetgjordes av misslyckade stalinistiska lösningar. Det rörde sig om att undanröja det som tydligt visat sig verkningslöst, främmande och otidsenligt, om ett förnyande av de värden som tvärtom visat sig oersättliga och om de första stegen mot en historisk ny demokrati inklusive en demokratisering av arbetslivet. Alla dessa förändringar ansågs oundvikliga, om man ville försöka övervinna den alienation som inte bara kapitalismen utan även den etatistiska och byråkratiska socialismen ger upphov till.

Reformens ekonomiska och sociala program mötte inte någon allvarligare kritik ens i radikala kretsar bland den tjeckoslovakiska allmänheten. Vissa grupper fruktade dock att förlora sina arbeten i samband med nedläggning av olönsamma företag och produktionsenheter, och härvid genomfördes under loppet av 1968 några proteststrejker. Det framkom också vissa farhågor för de sociala följderna av en stark lönedifferentiering och av lönernas beroende av företagets vinster. Vissa befattningshavare inom ekonomin var oroade för det ansvar som skulle läggas på dem och för tyngre arbetsbörd, då det dittillsvarande ledningssystemet inte ställt några större krav på dem. Men riskerna av en skarpare differentiering låg i den nya konceptionens kommande sammanstötningar med det förgångnas förpliktelser, följder och vanor samt med illusionerna hos den del av allmänheten som i reformen sett ett alltför konfliktfritt och snabbt uppnående av konsumtionsöverflöd. Illusionerna om det allsmäktiga hos marknadsekonomin var starka och fick oberättigat stöd av vissa reformteoretiker.

Den från radikala utgångspunkter riktade kritiken mot reformens politiska program gällde främst det slutna i det framtida politiska systemet i allmänhet och i synnerhet principen att se Nationella fronten som en enande formation utan möjlighet till en institutionaliserad opposition. Kritiken gällde även det föreslagna valsystemet, som gav en endast begränsad möjlighet att rösta på ett bestämt politiskt parti samt omfattningen av den statliga suveräniteten och den takt med vilken denna förnyades. På tjeckisk sida uppstod politiska komplikationer till följd av att republikens tjeckiska del inträdde i sin nya statsform utan ett tjeckiskt nationellt program.

Det har redan sagts att det av ”reformkommunisterna” behärskade partiets alltjämt föreliggande övervikt vad gällde numerär, aktionsmöjligheter och makt och vetskapen om en blott begränsad yttre rörelsefrihet skapade förutsättningar att genomdriva den återhållsamma reformkommunistiska konceptionen. Om den militära interventionen inte hade kommit till

stånd och denna konception hade kodifierats av det tjeckoslovakiska kommunistpartiets 14:e kongress, hade man emellertid ändå varit tvungen att räkna med besvärliga konflikter med en radikaliserad och i denna utvecklingsfas otillfredsställd del av allmänheten. Särskilt i det tjeckiska samhället fanns obestridligen krafter som förlorat känslan för det faktum att den tjeckoslovakiska pånyttfödelseprocessen försiggick under ett klart belägringstillstånd. ”Reformkommunisterna” i spetsen för partiet och staten skulle sannolikt inte ha kunnat undvika maktmedel för att försvara sitt koncept, även om tillämpningen av sådana metoder skulle ha haft fördröjande effekter såväl på den demokratiska omdaning av partiet som för stärkandet av de nya fogarna i samhället. De förunnades dock inte tid att genomgå detta eldprov, så att varje spekulation om ”vad som skulle kunna ha hänt efteråt” är meningslös.

Konfrontation med Moskva

”Socialismen måste efter sin seger förverkliga en fullständig demokrati – alltså inte bara fullständig jämlikhet utan även självbestämmanderätt för nationerna, d. v. s. rätt att fritt avskilja sig. De socialistpartier som inte förmår befria underkuvade och bygga upp deras relationer på grundval av en fri union och vars tal om en fri union är en lögnaktig fras, som inte innebär rätt att avskilja sig – dessa partier gör sig skyldiga till förräderi mot socialismen.” Lenin

Tjeckoslovariens internationella ställning 1968 – Dubčeks försvarskonception mot sovjetisk inblandning – Konsultationerna i Dresden – Kritik och påtryckningar från Sovjetunionen – De fem partiernas brev från Warszawa – Förhandlingarna i Čierna pri Čope och Bratislava-deklarationen – Militär intervention – Centralkommittépresidenten mot interventionen – Det misslyckade försöket att skapa en prosovjetisk ”arbetar- och bonderegering” mot Dubček – Kommunistpartiet, parlamentet, regeringen och det tjeckoslovakiska folket mot intervenienterna – Partikongressen i Vysočany – Den tjeckoslovakiska delegationens förhandlingar i Moskva – Moskvaprotokollet – Den tjeckoslovakiska allmänhetens och kommunistpartiets reaktion på den ingångna kompromissen – Rekonstruktionen av Dubček-ledningen för ”normaliseringen”.

Integrationen av Tjeckoslovakien i det sovjetiska stormaktsblocket och det existerande internationella systemet i Europa uteslöt framgång för de tjeckoslovakiska kommunisternas reformpolitik i fall av en öppen konflikt med Moskva. Från tjeckoslovakisk sida var det 1968 möjligt att manövrera, förhandla, komma med lugnande försäkringar, ställa Moskva inför fullbordat faktum, göra kompromisser och kalkylera med långsamheten i den sovjetiska beslutsprocessen men inte med en öppen konfrontation och brytning, då detta i det givna historiska och geopolitiska sammanhanget oundvikligen hade betytt katastrof för hela reformprojektet. Även denna gräns hade givetvis sin tolerans, och det är ingen tvekan om att denna möjlighet inte alltid utnyttjades med maximal skicklighet från tjeckoslovakisk sida. Särskilt den ofunktionella maximalismen, som gjorde sig gällande på denna front, försatte Dubčekledningen i en konflikt, som det inte var lätt att undkomma.

Dubčeks försvarskonception

Inte bara det faktiska respekterandet av den s. k. ”jaltalinjen” från de västliga kapitaliststaternas sida utan även karaktären hos den samhälleliga och politiska process som det 1968 rörde sig om i Tjeckoslovakien uteslöt varje möjlighet till ett stöd från de kapitalistiska länders regeringar. Senare blev det bekant, att USA:s regering på den sovjetiska informationen om förberedelser av en militär intervention hade svarat med meddelandet, att den respekterade Sovjetunionens rätt att ingripa i den sovjetiska stormaktsdominansens område, men att ”det inte får ske några förflyttningar av strategiska vapen, och amerikanska medborgares säkerhet måste garanteras”. Den sympati som Rumänien och Jugoslavien visade för Dubček-ledningens politik och sympatin från de flesta västeuropeiska kommunistpartier

hade visserligen stor moralisk betydelse men hade konfliktskapande effekt vad gällde den sovjetiska inställningen till den tjeckoslovakiska utvecklingen. Möjligheten av en eventuell tjeckoslovakisk-jugoslavisk-rumänsk gruppering skrämde Leonid Brezjnev 1968 liksom Stalin 1948 hade skrämts av en tendens hos Dimitrov och Tito att skapa en balkanfederation. De västeuropeiska kommunistpartiernas inflytande på sovjetledningens beslut hade redan från trettioalet varit minimalt. Folkrepubliken Kina kunde knappast göra något effektivt till Tjeckoslovakiens förmån, bortsett från att de tjeckoslovakiska ”reformkommunisterna” för den kinesiska politiska ledningen endast var ytterligare en av ”Chrusjtjovrevisionismens” avarter.

Den knivsegg som de tjeckoslovakiska ”reformkommunisterna” måste balansera på och från vilken de slutligen störtade ner i den militära interventionens avgrund skulle otvivelaktigt ha givit något bättre fotfäste, om deras politik hade funnit någon förståelse hos partiledningarna i sovjetblockets övriga småstater. Men Walter Ulbricht hade från början följt den tjeckoslovakiska utvecklingen med oförsonlig fientlighet – inte bara av fruktan för att de tjeckoslovakiska demokratiseringsåtgärderna skulle smitta av sig på DDR utan även för att den nya tjeckoslovakiska ledningen skulle föra en mera självständig politik gentemot Västtyskland. Under de första veckorna efter januari tydde vissa tecken på att Wladislaw Gomulka i Polen inte skulle åse utvecklingen enbart med ovilja utan att han även med intresse skulle iaktta, om tjeckoslovakiska kommunistpartiet av Moskva skulle tilltvinga sig utrymme för en självständig politik och att det på så sätt skulle uppstå ett precedensfall, som kunde utnyttjas även för polska intressen. Men så snart studentoroligheterna i februari och mars visade att även hans regim hotades av folkets missnöje och att oppositionella kretsar uppfattade händelserna i Tjeckoslovakien som en inspiration till handling, blev Gomulka en oförsonlig motståndare till Dubčekledningen. Todor Zjivkov i Bulgarien vacklade inte för ett ögonblick i sin villkorlösa hängivenhet för Moskva. János Kádár i Ungern var endast intresserad av att spänningen inom blocket inte skulle ökas till den grad, att Moskva skulle börja se med misstro även på de smärre reformåtgärder som man, med bevarande av den nödtvungna lojaliteten mot Moskva, hade vidtagit i Ungern sedan mitten av sextioalet. Vid olika tillfällen försökte han visserligen dämpa lusten att göra ett våldsingrepp i Tjeckoslovakien men utövade samtidigt ett ”vänskapligt” tryck på Dubček för att denne inte skulle irritera Moskva. Till slut, när beslutet redan var fattat, sände han lojalt ungerska trupper att delta i interventionen.

Det har spekulerats mycket om de olika ståndpunkterna •inom sovjetledningen till den tjeckoslovakiska utvecklingen. Tjeckoslovakiska representanterna erfarenheter från olika förhandlingar tycks bekräfta att de som ständigt krävde ett hårt uppträdande gentemot Prag dels var representanterna för den höga militära byråkratin med marskalken A. Gretjko i spetsen och dels den ukrainske politbyråmedlemmen Petr Sjelest. Mera återhållsamma i förhandlingarna var KGB-chefen Jurij Andropov och den gamle stalinistiske ideologen Michail Suslov, men denna återhållsamhet kan endast uppfattas som ett utslag av större skicklighet och kallblodighet. I alla avgörande ögonblick uppstod inga väsentligare meningsskiljaktigheter i det sovjetiska ledargarnityret, och Leonid Brezjnev kunde lätt uppträda som en auktoritativ och representativ talesman för hela ledningen.

De tjeckoslovakiska ”reformkommunisterna” fann alltså 1968 ingen förståelse och inget stöd varken hos de socialistiska grannländernas partiledningar eller hos någon del av den sovjetiska ledningen. Det var därför inte märkligt, att de endast såg ett möjligt strategiskt och taktiskt alternativ: att gå så försiktigt fram att ett motangrepp från Moskva försvårades och hölls på avstånd och att göra så många kompromisser som möjligt utan att reformens grundprinciper berördes. Att även detta tillvägagångssätt slutade i misslyckande betyder inte nödvändigtvis att varje annan strategi och taktik under givna omständigheter inte skulle ha

slutat i en ännu större katastrof. Särskilt det omöjliga i att från tjeckoslovakisk sida tillämpa maktspråk var uppenbart.

Det tjeckoslovakiska försvaret mot yttre inblandning grundades på ståndpunkten att den inrikespolitiska utvecklingen var en uteslutande tjeckoslovakisk angelägenhet, att denna inte avvek från en socialistisk utvecklings allmänna lagbundenhet, att den inte hotade övriga socialistländers intressen och att den inte ändrade något i Tjeckoslovakiens ställning som en del i den ”socialistiska gemenskapen” och som en bundsförvant till Sovjetunionen. 1968 fanns det många som menade att den praktiska politik som Dubček-ledningen förde inte tillräckligt konsekvent och fast utgick från denna ståndpunkt, men ingen av reformens anhängare ansåg ståndpunkten i sig som principiellt felaktig. Missnöjesyttringar förekom endast i konservativa och utpräglad prosovjetiska kretsar, som senare, 1969, på detta missnöje grundade anklagelsen mot Dubček och hans förbundna för ”förräderi mot internationalismen”. Först 1975 blev denna ståndpunkt föremål för kritik även från en av reformens främsta teoretiker, tidigare sekreteraren i partiets centralkommitté, Zdeněk Mlynář. Han uttalade åsikten att den tjeckoslovakiska reformen inte hade kunnat förbli blott en inre tjeckoslovakisk angelägenhet i de givna internationella och historiska sammanhangen, att den i själva verket djupt berörde alla socialistländers intressen och att dessa länder hade rätt att inta en ståndpunkt till den. Därför hade det varit bättre, om försvaret av reformen inte hade byggts på en defensiv strävan att försvara ”inre angelägenheter” utan tvärtom på en offensiv strävan att göra reformen till föremål för en öppen dialog i hela den ”socialistiska gemenskapen” och i hela kommuniströrelsen.

En ödesdiger faktor, som i den tjeckoslovakiska debatten eufemistiskt kallades ”den internationella faktorn”, inträdde i bilden redan när man kämpade om att avlägsna Antonín Novotný. Det har redan sagts, att Leonid Brezjnev inte erbjöd Novotný tillräcklig hjälp i december 1967. Men vid centralkommitténs januarsession 1968 varnade Josef Lenárt för att ”kamraterna i DDR oroas av föreställningen om varje person- eller politisk förändring i Tjeckoslovakien”, och Novotnýs anhängare gjorde då ett försök att framställa dennes kvarstannande i sin funktion som en viktig del av det tjeckoslovakiska förhållandet till Sovjetunionen och att åter förelägga hela situationen för de styrande i Moskva för en skiljedom. Josef Smrkovský och andra avtog emellertid detta energiskt och underströk att förhållandet till Sovjetunionen inte var föremålet för den aktuella striden.

Genast efter det att Alexander Dubček valts till 1:e partisekreterare, försäkrade han vid en blixervisit i Moskva Brezjnev om att det inte fanns skäl till någon sovjetisk misstro mot förändringar i Tjeckoslovakien. Kort därefter gjorde han detsamma vid personliga sammanträffanden med Gomulka och Kádár. Men redan i slutet av februari uppstod den första spänningen vid det besök som Brezjnev och övriga partirepresentanter från sovjetblocket gjorde i Prag. Då hade redan en grupp sovjetiska och östtyska experter i Dresden börjat samla material om de ”kontrarevolutionära aspekterna” av den utveckling som ägt rum i Tjeckoslovakien efter januari. Den första grova propagandistiska laddningen som avlossades offentligt kom i mars från politibyråmedlemmen i SED, professor Kurt Hager. Till den 23 mars hade plötsligt ledarna för sovjetblockets partier – med undantag av Rumänien – kallats till Dresden. Den tjeckoslovakiska delegationen med Dubček i spetsen blev där utsatt för nedgörande kritik och hotelser. Brezjnev och de övriga höll det för helt oacceptabelt att man i Tjeckoslovakien talade om demokratisering, att man tillät en fri allmän opinion, att partiledningens medlemmar uppträdde offentligt med självständiga ståndpunkter och att höga parti- och statsfunktionärer avgick och avskedades utan föregående beslut av centralkommitténs plenum. Den tjeckoslovakiska delegationen överhopades med ”bevis” på förmenta antisocialistiska och partifientliga krafters aktivering. Denna beteckning fick alla kritiska röster som höjts mot partipolitikens avarter i det förflutna. Det framlades ett förslag

till en gemensam kommuniké, i vilken kritiken mot Dubčekledningen skulle offentliggöras. Men Dubček lyckades med ett skickligt manövrerande uppnå att man varken förhandlade om eller offentliggjorde någon sådan kommuniké och att man i stället för detta direkta angrepp, som vid denna tid skulle ha inneburit en svår komplikation för den inrikespolitiska situationen i Tjeckoslovakien, offentliggjorde endast en intetsägande rapport om ett ”vänskapligt meningsutbyte”. Och inte nog med detta; Dubček lyckades övertyga sina kamrater i delegationen om det gagnlösa i att i Tjeckoslovakien informera om förhandlingarnas verkliga innehåll, att de antisovjetiska stämningarna därigenom endast skulle stärkas. Dubček presenterade senare även på centralkommitténs aprilmöte Dresden-mötet som vänskapliga förhandlingar. Man kan säga, att såväl genom Moskvas argumentering som genom Dubčeks interpretation av hela händelsen fältet uppmättes och vapnen valdes för det nervkrig som skulle föras fram till beslutet om den militära interventionen.

Påtryckningar och hotelser

Den situation som uppstått genom proklamerandet av tjeckoslovakiska kommunistpartiets Aktionsprogram och genom bildandet av den nya parti- och statsledningen behandlades av det sovjetiska kommunistpartiets centralkommitté under ett hemligt möte mellan den 8-10 april. Varken förhandlingarnas innehåll eller resolutioner offentliggjordes; deras karaktär blev emellertid uppenbar genom ett uttalande av chefen för sovjetarméns politiska ledning, general Jepisjev, som sade att ”de sovjetiska kommunisterna är beredda att ingripa för att rädda socialismen i Tjeckoslovakien, närhelst de trogna tjeckoslovakiska kamraterna så önskar”. Överhuvudtaget undvek de ledande i Moskva att angripa hela det tjeckoslovakiska reformprojektet och hela den tjeckoslovakiska politiska ledningen direkt och öppet. I verkligheten var det givetvis själva grunden för detta projekt och Dubčekledningens hela politik, som i Moskva ansågs oacceptabel. De sovjetiska byråkraterna var helt naturligt oförmögna att tro, att frigörandet av den ekonomiska sfären från centralistisk styrning och med självstyrelse för producenterna inte skulle leda till anarki och det socialistiska ägandets undergång, att en fri opinionsbildning inte skulle utmynna i ett uppsving för kontrarevolutionens krafter och att en likaberättigad ställning hos de enskilda länderna inom blocket inte skulle sluta med att de gick över till ”imperialistlägret”.

Under de följande veckorna och månaderna utlöste de ledande i Moskva vågor av propagandistiska ”avslöjanden” om den förmenta ”kontrarevolutionära” utvecklingen i Tjeckoslovakien och utsatte Dubček-ledningen och dess enskilda medlemmar för övertalningsförsök, påtryckningar och skrämstaktik. De propagandistiska kampanjerna var givetvis inte enbart riktade mot Tjeckoslovakien utan var även avsedda att skrämma och bearbeta allmänheten i Sovjetunionen och övriga socialistiska länder. Tjeckoslovakiska kommunistpartiets ledning kunde endast med svårigheter stävja hemmaradikalernas sjudande begär att på sovjetpropagandans grovheter svara med att basunera ut hela sanningen om Sovjetunionen och ”broderpartierna”. Många tjeckoslovakiska journalister och publicister visade prov på bristande politisk klokhet men den propagandistiska fronten var dock aldrig den avgörande.

Dubček utsattes för påtryckningar och hotelser särskilt vid den tjeckoslovakiska delegationens besök i Moskva den 3 och 4 maj. Avsikten med besöket var inte bara att i all vänskap försöka förklara den tjeckoslovakiska situationen utan även att begära en kredit för modernisering av den tjeckoslovakiska industrin. Denna begäran avlogs bryskt med motiveringen att Sovjetunionen ”inte avsåg finansiera upplösning och kontrarevolution”. Till påtryckningar och hotelser tjänade även Kosygins, Gretjkos och Jepisjevs besök i Tjeckoslovakien under andra hälften av maj. I början av juni utsattes Josef Smrkovský för påtryckningar och övertalningsförsök, när han uppehöll sig i Sovjetunionen i spetsen för en tjeckoslovakisk parlamentsdelegation. I ett samtal med honom brast Brezjnev visserligen i gråt och erkände att ”det från

Sovjetunionens sida i det förgångna begåtts allvarliga fel gentemot Tjeckoslovakien”, men samtidigt försökte han vinna Smrkovský för sig – mot Dubček. Från Moskva till Prag sändes en oöverskådlig mängd hemliga brev och ringdes ett stort antal telefonsamtal, i vilka Brezjnev gjorde Dubček uppmärksam på varje verklig eller inbillad extrem händelse i Tjeckoslovakien, ofta innan Dubček själv fått kännedom härom från tjeckoslovakiska källor. Brevaktionen kulminerade i början av juli, då de sovjetiska, polska, östtyska, ungerska och bulgariska kommunistpartiernas centralkommittéer var för sig till det tjeckoslovakiska kommunistpartiets centralkommitté sände brev, som alla rörde det ”oacceptabla” i den tjeckoslovakiska situationen. Historikern får givetvis söka förgäves efter ett spår av alla dessa dramatiska samtal och interventioner i de offentliga kommunikéerna; där talas endast om ”möten i en vänskaplig och kamratlig anda” och om ett ”ömsesidigt informationsutbyte”.

Man använde även de mest effektiva, om än bland ”klassbröder” ovanliga avskräckningsmedel, nämligen soldater och vapen. Redan i maj genomfördes demonstrativa förflyttningar av sovjetiska, polska och östtyska trupper mot de tjeckoslovakiska gränserna, varpå dessa trupper hade manövrer i gränsernas närhet. Den främsta påtryckningsdemonstrationen blev sedan Warszawapaktländernas junimanöver på tjeckoslovakiskt territorium. Denna hade redan innan krisen utbröt varit planerad som en begränsad stabsövning. Men utan att Prag informerades, förbereddes i stället för stabsförbandsövningen en massövning, och till tjeckoslovakiskt territorium överfördes c:a 30.000 till tänderna beväpnade soldater. Trots att den egentliga manövern ägde rum endast mellan den 20 och 30 juni, kom de första sovjetiska enheterna till Tjeckoslovakien redan den 30 maj, och de sista lämnade tjeckoslovakiskt territorium så sent som den 3 augusti. Detta kunde inte annat än framkalla utomordentlig nervositet hos den tjeckoslovakiska allmänheten. Det faktum att främmande trupper uppehöll sig på Tjeckoslovariens territorium blev föremål för häftig offentlig kritik och gav näring åt de antisovjetiska stämningarna. Dubčekledningen kunde endast med svårighet behålla en mask av samförstånd och lojalitet med bundsförvanternas handlande.

Den tjeckoslovakiska parti- och statsledningen försökte under hela denna period främst att visa god vilja till kompromisser och att minska risken för en öppen konflikt. I alla de fall som inte berörde själva grundvalen för den nya politiska kursen reagerade den med eftergifter inför påtryckningar och hotelser. Den tog avstånd från sådana uttalanden som väckte Moskvas största vrede. Dubček-ledningen genomförde också några kaderförändringar, särskilt inom armén och säkerhetsapparaten, som skulle försäkra Moskva om kompromissvilja: det har redan nämnts att den avskedade den kritiserade generalen V. Prchlik från hans funktion, utnämnde den prosovjetiske Viliam Šalgovič till vice inrikesminister och de prosovjetiska generalerna Bedřich och Rusov till höga poster inom försvarsministeriet.

Från Warszawa-brev till Bratislava-deklaration

En ny situation skapades av sovjetledningens beslut att göra konflikten med Prag till föremål för gemensamma förhandlingar mellan representanter för kommunistpartierna från blockets alla stater – givetvis med undantag av Rumänien. Kallelsen till mötet utfärdades den 11 juli utan angivande av tid och plats. Den tjeckoslovakiska ledningen avböjde deltagande i ett sådant möte och erbjöd i stället bilaterala förhandlingar med varje enskilt parti. I Prag var man väl medveten om att gemensamma förhandlingar om den tjeckoslovakiska situationen vid denna tidpunkt endast kunde leda antingen till kapitulation eller till öppen brytning. Man utgick från övertygelsen att det viktigaste var att vinna tid för att genomföra partikongressen, då situationen sedan skulle bli gynnsammare att uppnå ett acceptabelt modus vivendi med bundsförvanterna. Av samma skäl avböjde man vid denna tidpunkt förslagen från några västeuropeiska partier att internationalisera konflikten med Moskva genom att sammankalla en europeisk kommunistpartikonferens. Man visste att den sympati som det tjeckoslovakiska

partiet skulle vinna vid en sådan konferens skulle vara en högst problematisk faktor i konflikten med Moskva och endast skulle skärpa denna konflikt.

Det var inte helt säkert, att Moskva verkligen önskade ett tjeckoslovakiskt deltagande vid de föreslagna förhandlingarna. Det gjordes ingenting för att tvinga Dubček att delta, och kallelsen till Warszawa, som alltså blev den slutligen bestämda mötesplatsen, kom till Prag så sent att den tjeckoslovakiska argumentationen om bristande tid till förberedelser endast underlättades. Det är möjligt att man i Moskva föreställde sig, att ett öppet framträdande av de högsta representanterna för de fem staterna i blocket utan Dubček och mot honom skulle leda till splittring inom ledningen i Prag och att en omstörtning genom inre krafter ännu var möjlig. I juli 1968 var detta givetvis en högst felaktig kalkulation.

Om förloppet av förhandlingarna i Warszawa den 14 och 15 juli föreligger endast osäkra informationer. Det påstås, att den bulgariske representanten Todor Zjivkov redan här talade om det nödvändiga i ett militärt ingripande, att W. Ulbricht och W. Gomulka intog en militant antitjeckoslovakisk hållning, men att inte bara Kádár utan också Brezjnev dämpade deras aggressivitet. Denna, som det uppgavs, modererade inställning hos Brezjnev hemlighölls inte, och i Prag drog man härav slutsatsen att det i framtiden inte skulle tillgripas extrema påtryckningsmedel. Även detta visade sig vara en felaktig bedömning.

Det öppna brev som godkändes och publicerades i Warszawa var egentligen det första officiella utlåtandet från Moskva, Warszawa, Sofia, Budapest och Östberlin om den tjeckoslovakiska situationen. Den tjeckoslovakiska ledningen fick det offentliga meddelandet att ”det av imperialismen stödda angrepp som reaktionen gör mot ert parti och mot grunderna för samhällsskicket i Tjeckoslovakien enligt vår övertygelse hotar att föra ert land från vägen till socialismen och hotar till följd härav hela det socialistiska systemets intressen ... Folken i våra länder skulle aldrig förlåta oss likgiltighet och lättsinne inför en sådan fara”. Man krävde tillgripande av alla medel mot ”högerbetonade och antisocialistiska krafter”, undertryckande av alla organisationer som ”uppträder mot socialismen”, behärskande av samtliga massmedia, dvs. likvidering av den fria opinionen och dess manifestationer, ”ett slutande av partiets led på den principiella grundvalen av marxismen-leninismen och ett orubbligt iakttagande av den demokratiska centralismens principer”.

I svaret på detta ”Warszawabrev”, som den tjeckoslovakiska centralkommitténs presidium och plenum godkänt, medgavs det, att situationen i Tjeckoslovakien tydde på vissa allvarliga problem. Men det betonades, att orsakerna till dessa problem inte låg i den nya politiska linjen utan i partiets gamla politik från tiden före januari 1968. Vissa extrema tendenser till höger och till vänster var endast marginella företeelser kring en sund socialistisk aktivitet. Även vissa enstaka fall då man förbrutit sig mot den demokratiska centralismen i partiet hade sin rot i att den demokratiska centralismen tidigare ersatts med en byråkratisk centralism och att det begåtts allvarliga försyndelser mot demokratin inom partiet. ”Vi ser emellertid inga skäl som rättfärdigar påståendet, att dagens situation är kontrarevolutionär, att det socialistiska samhällsskicket är hotat, att Tjeckoslovakien förbereder en omläggning av den utrikespolitiska kursen och att det föreligger en fara för att vårt land skall ryckas bort från den socialistiska gemenskapen.” Tjeckoslovakiska kommunistpartiets ledning förklarade, varför den inte ville tillämpa maktmedel, så länge det fanns utsikter till en politisk lösning av konflikterna: ”Varje antydning om en återgång till dessa metoder skulle framkalla avsky hos de flesta partimedlemmarna och hos arbetare, bönder och intelligentia. Partiet skulle just genom ett sådant steg sätta sin ledande politiska roll på spel och framkalla en situation i vilken en maktkonflikt verkligen skulle inträffa.” Det betonades att partiets ledning hade förberett ett taktiskt tillvägagångssätt och ett system av åtgärder, vilka – om bara lugnet kunde bevaras – skulle leda till politisk konsolidering. Som de omedelbara etapperna i detta tillvägagångssätt nämndes: 1. ”Att konsekvent avskilja kommunistpartiet från de deformationer i det förflutna

för vilka konkreta personer i den gamla ledningen bär ansvaret. 2. Att förbereda partiets urtima 14:e kongress, som skall bedöma utvecklingen och situationen efter centralkommitténs januarisession och som i överensstämmelse med den demokratiska centralismens principer skall fastställa en bindande linje för hela partiet, godkänna partiets nya stadgar och välja en centralkommitté som kommer att ha auktoritet i partiet och samhället. 3. Att efter denna kongress resolut genomföra omdaning av det politiska systemet på den socialistiska grundvalen av Nationella fronten och självstyrelsen i samhället, genomföra en federativ reglering av det statsrättsliga förhållandet mellan tjecker och slovakier, förbereda val till representationsorganen och påbörja de förberedande arbetena på en ny författning för Tjeckoslovakiska Socialistrepubliken." Detaljerat motiverades de steg som redan tagits. Följande underströks särskilt: "Om vår politik skall förbli en marxistisk sådan, kan den inte endast utgå från ytliga fenomen, som inte avspeglar de djupa orsakerna till problemen i samhället, utan den måste få grepp om det väsentliga och låta sig ledas av detta." Slutligen klargjordes – med stöd av principerna för icke-inblandning som uttalats i sovjetregeringens Deklaration av den 30 oktober 1956 och vid kommunistpartiernas internationella rådplägning 1957 – varför man motsatte sig bedömningen av varje partis verksamhet utan närvaro av dess representanter, och alla kommunistiska partier erbjöds bilaterala förhandlingar, vid vilka skulle fattas beslut om "positiva steg, som skulle garantera ett fortsatt vänskapligt samarbete och övertygande demonstrera den gemensamma viljan att utveckla och stärka de vänskapliga förbindelserna".

Om sovjetledningen hyste illusionen, att man med "Warszawa-brevet" kunde aktivera reformpolitikens motståndare och uppnå en ny differentiering inom tjeckoslovakiska kommunistpartiet, blev den tvungen att konstatera att brevets effekt blev den helt motsatta. En omvälvning inom partiet var vid denna tid inte längre möjlig, och försvaret av rätten att själv lösa krisen som ett uttryck för ett minimum av suveränitet blev en kraftigt enande faktor. Det är att förmoda att även ledningen för det sovjetiska kommunistpartiet slutligen utgick från denna insikt, när det efter kort tid accepterade det tjeckoslovakiska förslaget om bilaterala förhandlingar mellan de sovjetiska och tjeckoslovakiska kommunistpartiernas fulltaliga presidier. Den sovjetiska ledningen accepterade även det tjeckoslovakiska kravet att dessa förhandlingar skulle äga rum på tjeckoslovakiskt territorium, i den lilla grännsbyn Čierna pri Čope. Hit för den sovjetiska ledningen – utom Mazurov, Poljanskij och Kirilenko – i sitt eget tåg över den närbelägna sovjetiska gränsen varje dag mellan den 29 juli och den 1 augusti 1968. Under dagarna närmast före mötet intensifierades emellertid den antitjeckoslovakiska propagandan såväl i den sovjetiska som i den östtyska, polska, bulgariska och ungerska pressen, och warszawapaktrupperna inledde nya omfattande manövrer. Allt detta skulle utgöra kulissen till den tjeckoslovakiska reträtten vid förhandlingarna. Från sovjetisk sida räknade man med att vinna stöd för sina krav hos de konservativa medlemmarna i Dubček-ledningen och hos presidenten Ludvik Svoboda.

Mot den tjeckoslovakiska delegationen hade man samlat en mängd material om den förmenta "antisocialistiska aktiviteten" i "Tjeckoslovakien och om stats- och partiledningens ovilja att undertrycka denna aktivitet. Men Alexander Dubček och hans medarbetare var i Čierna väl rustade med argument och informationer och hade även experter med sig. Det tjeckoslovakiska presidietts konservativa medlemmar var med hänsyn till den inrikespolitiska situationen inte längre villiga att löpa den risk som det innebar att alltför militant tjäna de sovjetiska intressena, även om Bilak och Kolder ofta stod närmare de sovjetiska än de tjeckoslovakiska ståndpunkterna. President Svoboda gjorde Moskva besviket; i Čierna stod han fast bakom Dubček. Förhandlingarna var stormiga, de sovjetiska representanterna blev nervösa och övergick till grovheter, bl. a. antisemitiska utfall, och efter den första dagen tycktes det, som om det inte fanns någon grund för en förlikning. Sedan inträdde emellertid på

Brezjnevs tillskyndan lugn i den sovjetiska delegationen, man avtalade att upphöra med den offentliga polemiken i massmedia och förhandlingarna kunde fortsätta. Från tjeckoslovakisk sida gavs löftet att stoppa den verksamhet som syftade till att förnya det socialdemokratiska partiet och att stoppa de s. k. politiska klubbarnas verksamhet, att ”stärka kontrollen över massmedia, partiets ledande ställning och statsorganens auktoritet.” Man tog också till notam att om relationerna till Moskva skulle förbättras, skulle man inte från det politiska livet kunna avlägsna alla dem som man ursprungligen räknat med att avlägsna – Breznev talade i detta sammanhang om nödvändigheten av att ”bevara de erfarna kadrerna som partiets guldgrund” – och att vissa andra, som i Moskvans ögon var alltför belastade, inte ens efter den 14:e kongressen skulle kunna bekläda alltför framträdande poster. Detta gällde särskilt František Kriegel och Čestmír Cisař. Inget avtal formulerades skriftligen, och det överläts åt den tjeckoslovakiska sidan att besluta om medlen och tidpunkten för de åtgärder som skulle vidtagas. Man uppnådde en överenskommelse om att vid det oundgängliga offentliga mötet mellan representanterna för alla de sex i konflikten involverade kommunistpartierna ”Warszawabrevet” skulle glömmas, att man överhuvudtaget inte skulle förhandla om inre tjeckoslovakiska angelägenheter och att man endast allmänt skulle formulera principerna för de ”socialistiska ländernas enighet och samarbete”. Leonid Breznev avslutade rådplägningen i Čierna med orden: ”Vi undertecknar inget avtal utan vi litar på ert kommunistiska ord, och vi förväntas oss, att nu kommer att handla och uppträda som kommunister. Om ni sviker oss ännu en gång, kommer vi att betrakta detta som ett brott och förräderi, och i enlighet med detta kommer vi också att handla!” Det lät hotfullt, men den tjeckoslovakiska delegationen hade inte för avsikt att svika och kunde därför betrakta förhandlingarnas resultat som en åtminstone preliminär framgång, som gav förhoppningar om att kunna vinna tid för att förbereda och avhålla partikongressen.

Den 3 augusti samlades i Bratislava delegater från de sex östeuropeiska kommunistpartierna för rådplägningar; några rumänska representanter var inte kallade. Efter en kort formell diskussion antogs en – i kulisserna redan förberedd – gemensam deklaration. Den innehöll ingenting som direkt berörde den tjeckoslovakiska situationen och till det yttre var alltså ”Warszawabrevet” verkligen glömt. Redan tidigare många gånger uttalade uppskattningar av de socialistiska ländernas framgångar upprepades liksom värderingar av problemen i den internationella situationen och av kommunistpartiernas uppgifter. Det proklamerades till och med att ”konferensdeltagarna gav uttryck för sin fasta föresats att göra allt på vad dem ankommer för att fördjupa det allsidiga samarbetet mellan sina länder på grundval av jämlikhet, suveränitet, nationellt oberoende, territoriell integritet, broderligt samarbete och solidaritet”. Det sades också, att ”varje broderparti på ett skapande sätt löser frågor förknippade med den vidare socialistiska utvecklingen och tar hänsyn till nationella särdrag och villkor”. I deklarationens text fanns emellertid även den formulering som senare blivit känd som ”Breznev doktrinen”: ”Stödet, försvaret och stärkandet av de landvinningar som folken uppnått genom sina heroiska ansträngningar och uppoffrande arbete är en gemensam internationell plikt för alla socialistiska länder”. Ändå kunde det tyckas som om Dubčeks uttalande i TV, att ”resultaten av gårdagens förhandlingar i Bratislava skapar utrymme för ett förverkligande av våra socialistiska och humanistiska mål”, åtminstone i viss mån var berättigat.

Interventionen

Den tjeckoslovakiska partiledningen gjorde efter Bratislava stora ansträngningar för att förhindra allt som skulle kunna ge Moskva förevändning till nya angrepp. I föregående kapitel har redan nämnts att den tog avstånd från vissa onödigt radikala uttalanden och energiskt förhandlade om att stoppa de organisationers verksamhet vilkas existens mest irriterade Moskva. Stora partifunktionärsmöten som avhölls i början av augusti i hela landet visade på

en väsentlig stabilisering av den politiska situationen. Tjeckoslovakien var i augusti 1968 i grunden ett mycket lugnt land med en stor auktoritet hos sin politiska ledning. Folk var till stor del på semester, så även många regeringsmedlemmar, och det till och med utomlands. Det var mycket svårt att finna bevis för oro och upplösning. Men inte bara i Dresden utan även i Moskva arbetade ”expertgrupper” för fullt, vilka genomförde ”analyser” och samlade bevis för den ”pågående kontrarevolutionen”. Den 12 augusti formligen tilltvingade sig Walter Ulbricht ett besök i Tjeckoslovakien. Dels undervisade han Dubček om den ”preussiska socialismens” framgångar och dels stärkte han sig i sina uppfattningar om den inrikespolitiska situationen. Samma dag anlände marskalk Gretjko oväntat till Dresden, och omedelbart därefter förhandlade han tillsammans med Warszakupaktens överbefälhavare marskalk Jakubovskij och Ulbricht. Det är sannolikt, att främst Ulbricht bidrog till att det sovjetiska militärkommandot skapade sig sin egen bild av den tjeckoslovakiska situationen, vilket senare spelade en avgörande roll när man i Moskva fattade beslut om militär intervention. Förloppet av de besök som den jugoslaviske presidenten Josip Broz Tito avlade den 9-11 och den rumänske parti- och statschefen Nikolai Ceaușescu den 15-17 augusti kunde i Moskva uppfattas som en demonstration av en möjlig gruppering ”revisionistiska” stater. Förberedelserna för den 14:e partikongressen visade, att det tjeckoslovakiska kommunistpartiet vid denna kongress utan varje tvivel skulle komma att behärskas av den nya kursens anhängare och att det sannolikt skulle bevara den kraft som behövdes för att genomföra reformen. Moskva måste alltså räkna med att den tjeckoslovakiska partiledningen visserligen även framdeles skulle iaktta återhållsamhet och visa kompromissvilja, men att reformprojektet skulle bli förverkligat i sina grunddrag och att det inom blocket skulle uppstå en ny partner, som skulle bedriva även sin modifierade utrikespolitik minst lika självständigt som de rumänska kommunisterna. Det faktum att man uppfattade sig vara hotad utifrån och dämpade extrema tendenser måste därför i Moskva te sig inte som ett positivt utan ett negativt drag i situationen. Risken fanns att det i framtiden skulle bli svårare att kritisera och blanda sig i den tjeckoslovakiska politiken. Man kan konstatera att det inte var oro och upplösning utan tvärtom kommunistpartiets och Dubček-ledningens stärkta position, som omkring den 15 augusti ledde såväl till förnyade propagandistiska angrepp på Tjeckoslovakien som till beslutet att ingripa genom en militär intervention.

Enligt svårkontrollerbara källor hade den sovjetiska politbyrån förhandlat om Tjeckoslovakien vid sin session den 16 augusti, till vilken presidie medlemmarna på Petr Sjelests initiativ kallats från sina sommarresidens. Den 18 augusti skall enligt uppgift particheferna från Sovjetunionen, Polen, Östtyskland, Bulgarien och Ungern ha samlats till ett hemligt möte. En dag tidigare hade János Kádár förhandlat med Dubček utan att ens med en antydan meddela honom, vilka åtgärder som förbereddes. Omständigheter tyder på att den sovjetiska ledningens beslut om intervention väsentligen påverkades av den sovjetiska pragambassadören S. Tjervonenkos och Walter Ulbrichts informationer om att Dubček inte hade stöd hos mer än hälften av det tjeckoslovakiska kommunistpartiets medlemmar. Det påstås, att en rapport från den sovjetiska underrättelsetjänsten, förmedlad av Andropov, tvärtom varnade för att tillgripa intervention. Informationer om meningsskiljaktigheter inom den sovjetiska ledningen i denna fråga, t. ex. M. Suslovs och andras avvisande hållning, förblir tills vidare spekulationer. Det är givetvis högst sannolikt, att avvikande uppfattningar förelåg. Sjelest och Voronov tycks ha fått plikta för sin alltför militanta inställning i interventionsfrågan när de avlägsnades från sina poster 1972. Det är dock utmärkande för de stormaktsmanér som Moskva sedan länge lagt sig till med, att just ett beslut som det om interventionen är i högsta grad tabuiserat. Ryktena om att sovjetiska centralkommitténs plenum skulle ha behandlat och godkänt presidiets beslut om intervention på ett möte den 19 augusti har aldrig någonsin övertygande bekräftats.

Militärt sett hade givetvis interventionen som den yttersta av ingreppsmetoder sedan länge förberetts, och dess planering och genomförande hade anförtrotts general S. Sjtemenko. Den kunde sättas i gång så snart det politiska beslutet hade fattats. Det visade sig emellertid, att när de fem karszawapaktsstaternas trupper den 20 augusti efter klockan 23 överskred de tjeckoslovakiska gränserna, hade man inte lyckats vidta åtgärder för att ”täcka” denna aktion i Prag.

Som senare framgick, hade Moskva genom sitt legationsråd Udaltsov och genom andra kontakter i Prag bland dubčekfientliga medlemmar i den tjeckoslovakiska centralkommittén och andra prominenta konservativa personer redan från början av augusti samlat underskrifter till ett brev, i vilket sovjetregeringen uppmanades ingripa för ”att rädda socialismen i Tjeckoslovakien”. Detta brev offentliggjordes när interventionstrupperna trängt in men hade då inga underskrifter; på hösten 1970 hävdade vissa kretsar som var missnöjda med Husáks politik att det trots allt var undertecknat. Allt tyder dock på att det endast givits löften om underskrifter, men att dessa löften aldrig förverkligades.

Under veckan före den 21 augusti hölls hemliga förhandlingar mellan Kolder, Indra, Kapek och andra i centralkommitténs rekreativcentrum vid Orlik. Här planerade man att provocera en konflikt i presidiet, vid vilken Dubček och hans närmaste medarbetare skulle nedröstas för att man skulle kunna besluta om senareläggning av 14:e partikongressen. Mot Černík, Dubček, Kriegel, Smrkovský och Spaček skulle skapas en majoritet av Bilak, Kolder, Švestka, Rigo, Barbirek och Piller. Piller och Barbirek, som annars hörde till de ”vacklande”, lovade sitt stöd. Som förevändning för konflikten skulle tjäna den i föregående kapitel nämnda ”Rapport om situationen i partiet och samhället”, till vars behandling den 20 augusti Kolder och Indra hade förberett ett tio sidor långt ställningstagande, som utmynnade i ett förslag att vänta med kongressen tills – enligt Kolder – ”ledningen hade kontroll över kongressens förlopp”. Om dessa förutsättningar hade uppfyllts och Dubček och hans anhängare hade blivit nedröstade och om man röstat igenom en ajournering av kongressen, skulle det givetvis ha uppstått en så stormig reaktion inom partiet och i samhället att det inte skulle ha varit svårt att beteckna den som ett uppror mot den nya majoriteten i presidiet, och den förberedda begäran om en intervention skulle ha framförts i en situation som hade kunnat presenteras som ”en hotad ställning hos majoriteten i partiledningen”. Denna majoritet skulle sedan – under interventionstruppernas skydd – ha kunnat avlägsna Dubček-männen ”legalt”. Den militära interventionen och omvälvningen inom kommunistpartiet skulle i så fall ha kunnat förlöpa mera friktionsfritt – åtminstone för propagandans behov – än vad som verkligen blev fallet.

Vad regin beträffar gjordes ett allvarligt fel, vars orsak man ännu i dag inte säkert kan klarlägga. Piller och Barbirek stödde inte Kolder i hans plan vid presidiesammanträdet den 20 augusti. Det blev överhuvudtaget ingen röstning om senareläggning av kongressen, allt körde fast i en hetsig polemik om vad som var respektive inte var ”reformpolitiken efter januari” – och i denna stund överskred interventionstrupperna Tjeckoslovakiens gränser utan att man säkrat någon täckning i kommunistpartiets ledning för detta ingrepp. Därigenom uppstod en situation, som under perioden fram till april 1969 så många gånger bragte Leonid Breznev till raseri och tårar och fråntog det sovjetiska ingreppet i Tjeckoslovakiens inre angelägenheter varje sken av legitimitet. Inte ens någon inre teknisk hjälp hade tillförsäkrats interventionsstrupperna: några personer – främst chefen för statssäkerhetstjänsten Viliam Šalgovič, vice kulturministern Bohumil Chňoupek, generaldirektören för kommunikationsväsendet Karel Hoffmann och förre direktören för tjeckoslovakiska radion Miloš Marko – försökte genomföra några stödaktioner för interventionen, sannolikt följande de instruktioner som givits åt det sovjetiska agentnätet. Dessa aktioner var emellertid otillräckliga och kraftlösa och hade därför ingen effekt.

”Uppropet” av den 21 augusti från de fem intervenerande staternas regeringar till det tjeckoslovakiska folket, den av nyhetsbyrån TASS spridda texten till det icke undertecknade ”inbjudningsbrevet” från de tjeckoslovakiska representanterna, Pravdas officiella artikel ”Försvaret av socialismen är den högsta internationella plikten” liksom interventions-truppernas beteende visade dock att Moskva räknat med en ögonblicklig maktförändring i Tjeckoslovakien. Under inga omständigheter hade man räknat med något väpnat tjeckoslovakiskt motstånd; interventionstrupperna hade fått order om att undvika varje konflikt med den tjeckoslovakiska armén och att låta dennas enheter behålla sina vapen. Men att döma av hur propagandan i de intervenerande länderna under de följande dagarna fann på historier om väpnade sammanstötningar skulle Moskva ha välkomnat olika väpnade konflikter som ett bevis för en ”väpnad kontrarevolution”. De främmande truppernas inträde på tjeckoslovakiskt område genomfördes som ett kraftigt, avskräckande slag. Man hade dock inte räknat med några alltför djupgående ingrepp i förvaltningen och administrationen. Trupperna undvek fabriker för att inte väcka ett direkt motstånd hos arbetarna. Det hade inte vidtagits tillräckliga åtgärder för att stoppa verksamheten i partiets och statsförvaltningens organ, ja inte ens för att stoppa massmedias verksamhet. Radions, televisionens och de största dagstidningarnas huvudbyggnader besattes visserligen så småningom, men många filialkontor, sändare och tryckerier förblev obesatta. I första omgången sändes till Tjeckoslovakien ungefär fyra divisioner, sammansatta av sovjetiska, polska, östtyska, ungerska och bulgariska trupper, och först under de följande dagarna, då det visade sig att de antaganden man gjort om den inrikespolitiska utvecklingen efter interventionen var felaktiga och avskräckningseffekten måste bli mera massiv, dirigerades en ny ström av trupper in i landet. Representanter för den tjeckoslovakiska armén beräknade att det slutligen på tjeckoslovakiskt territorium fanns 250.000 soldater, 7.000 stridsvagnar och 1.000 flygplan tillhörande interventionsarméerna.

Det viktigaste direkta ingrepp som interventionstrupperna utförde, var arresterandet och bortförandet av de personer som utgjorde kärnan i Dubček-ledningen. Härigenom skulle de övriga medlemmarna i ledningen uppenbarligen ges fria händer att överta makten och genomföra en omstörtning, varvid det förutsattes, att de skulle finna tillräckligt många villiga medhjälpare i partiet och i statsapparaten. Alexander Dubček och hans vänner skulle sedan blixtnabbt expedieras av en ”revolutionstribunal”, och allsidig hjälp skulle lämnas från interventionstrupperna vid likvidering av eventuellt motstånd. I propagandistiskt syfte konfiskerade interventionstrupperna Folkmilisens vapen och presenterade dem som ”kontrarevolutionärernas vapen”, och i ockuperade radio- och televisionslokaler nedmonterades och bortfördes utrustning som tillverkats i kapitalistiska länder, vilken sedan skulle presenteras som ”material som införts för att stödja kontrarevolutionen”. Alexander Dubček och Oldřich Černík bekräftade senare, i början av september, att den sovjetiska ledningen ”räknat med att en revolutionstribunal skulle bildas, vilken skulle döma Dubček och övriga tjeckoslovakiska revisionister”. För att kunna likvidera eventuellt motstånd hade de sovjetiska befälhavarna över enskilda områden förteckningar över reformkommunister och deras förbundna som ”farliga kontrarevolutionärer”. Men någon politisk representation; som skulle ha utnyttjat och ”täckt” interventionen, lyckades man inte skapa. Det råder knappast tvivel om att om det senare inte kommit till förhandlingar och gjorts kompromisser i Moskva, skulle interventionstrupperna ändå förr eller senare ha utarbetat och genomfört en ”pacificeringsplan” även utan inre täckning. Leonid Brezjnev framställde också utan skrupler denna lösning för den tjeckoslovakiska delegationen vid förhandlingarna i Moskva. En sådan eskalation var emellertid inte nödvändig.

Före skildringen av de händelser som den militära interventionen gav upphov till på tjeckoslovakisk sida bör ett svar ges på den ofta ställda frågan, om Dubček-ledningen och ”reformkommunisterna” inte räknade med möjligheten att ställas inför en genomförd

intervention ens under den sista utvecklingsfasen under sommaren 1968. Det har redan sagts, att de olika militära förberedelser som helt naturligt inte var okända i Tjeckoslovakien in i det sista lika väl kunde ha ansetts som ett medel till brutala påtryckningar och hotelser som verkliga förberedelser för ett militärt ingrepp. I samband med avfärdandet av "Warszawa-brevet" i mitten av juli framfördes i radikala kommunistpartikretsar – särskilt kring partiets stadskommitté i Prag – vissa åsikter om att det trots allt skulle vara klokt att förekomma den eventuella faran genom att i förtid blixtnabbt sammankalla en partikongress, även om ett verkligt militärt ingrepp från "bundsförvanternas" sida alltjämt var högst osannolikt. Dubček avsåg givetvis förslaget vid denna tidpunkt, då han var medveten om riskerna. En påskyndad partikongress kunde nämligen lika gärna framtvunga ett snabbare sovjetiskt ingrepp som skapa en gynnsammare situation för tjeckoslovakiskt manövrerande. En ännu större risk innehar det att – vilket föreslagits på enskilda utländska håll – reagera på den sovjetiska inblandningen och påtryckningarna med ett åtminstone demonstrativt förberedande av väpnat försvar. Den politiska ledningen avsåg med kraft dessa förslag med motiveringen att det militära värdet av en sådan demonstration skulle vara helt minimalt med hänsyn till styrkeförhållandet, och att Moskva på den minsta antydning till sådana förberedelser var tvunget att reagera som på ett bevis för total brytning. En militant antisovjetisk hållning stred både mot de verkliga tjeckoslovakiska möjligheterna och intressena i det givna internationella systemet och mot den subjektiva inställningen hos majoriteten i tjeckoslovakiska kommunistpartiet till konflikten och till de medel med vilka denna kunde lösas. Alexander Dubček gav uttryck inte endast åt sin personliga inställning, när han senare, under natten mellan den 20 och 21 augusti, reagerade på meddelandet om de främmande truppers intrång på tjeckoslovakiskt territorium med tårar i ögonen och med uttryck för den djupaste besvikelse hos en hängiven anhängare av vänskapen med Sovjetunionen. Det var inte bara ironi, när några polska och ungerska vänner förklarade den tjeckoslovakiska återhållsamheten – och de tjeckoslovakiska illusionerna – i förhållande till Sovjetunionen med bristen på historiska erfarenheter av rysk och sovjetisk ockupation i tjeckernas och slovakernas nationella medvetande.

Dubček-ledningen utgick även under de skarpaste sovjetiska angreppen från övervägandet att en brytning inte var ett verkligt politiskt alternativ, att en sådan inte fick provoceras och att en god vilja till kompromisser var den enda möjliga ståndpunkten i den givna situationen. Man intalade sig inte annat än att påtryckningarna skulle bli brutala och långvariga, men man trodde att en återhållsam attityd skulle göra det omöjligt för Moskva att utdela ett förintande slag, något som uppenbarligen endast skulle tillämpas om det kunde presenteras som "broderlig internationell hjälp" vid ett inre omvälvningsförsök. Därför var det snarare oro över att det eventuellt förbereddes ett sådant försök som dagen före den 20 augusti framkallade en viss nervositet, då de hemliga förhandlingar som konservativa medlemmar av ledningen fört vid Orlík och annorstädes inte förblivit helt hemliga. Det nya brev från Brezjnev som ankom den 19 augusti och som inte innehöll annat än nya klagomål över "bristfälligt iakttagande av avtalen i Čierna" tillmättes ingen större betydelse av Dubček och hans närmaste. Då de var säkra på att det inte fanns tillräckliga förutsättningar för en inre omstörtning, blev de inte heller särskilt oroade över ett budskap från ambassaden i Budapest, som den 20 augusti meddelade, att anonyma telefonsamtal varnat för en omedelbart förestående invasion av Tjeckoslovakien.

Motstånd

När sedan samma dag ungefär klockan halv tolv på natten det sammanträdande presidiet fick det första meddelandet om att främmande trupper trängt in på tjeckoslovakiskt territorium, blev Dubček och hans anhängare främst skakade och förvirrade. Men även deras motståndare visade sig vara så oförberedda att det trots allt var Dubček-männen som tog initiativet och som framlade och genomdrev förslaget till den välkända proklamation, i vilken man tog

avstånd från och fördömde interventionen. I denna proklamation konstaterades att karszakupaktstrupperna inträngt på tjeckoslovakiskt territorium utan tjeckoslovakiska kommunistpartiledningens och statliga befattningshavares godkännande och vetskap. Invasionen förklarades vara en ”handling som strider inte endast mot principerna för relationerna mellan socialistiska stater utan även mot den internationella rättens normer”. Medborgarna uppmanades iakttä lugn, och det meddelades att partiets centralkommitté och parlamentet sammankallats för att behandla den uppkomna situationen och att den tjeckoslovakiska armén, polisen och Folkmilisen inte fått order om väpnat motstånd mot inkräktarna. Det principiella avståndstagandet från interventionen godkändes enhälligt, dvs. även av konservativa och prosovjetiska medlemmar av presidiet. Det röstades endast om en stridsfråga, nämligen om den passus där truppernas inträngande karaktäriserades som ett brott mot den internationella rättens normer. Mot detta röstade Kolder, Bilak, Švestka och Rigo, medan Piller och Barbirek helt tog Dubčeks parti. Republikens president Svoboda, som infunnit sig till sammanträdet, och ministerpresidenten Černík för sedan till Hradčany respektive till regeringspresidiet. Dubček och hans närmaste anhängare stannade kvar i centralkommitténs byggnad, medan de flesta övriga lämnade denna. Strax därefter besattes centralkommitténs och regeringspresidiets byggnader av speciella sovjetiska pansarenheter, som landat på Prags flygplats och förts till dessa byggnader av tjänstemän från sovjetiska ambassaden. Emellertid trängde interventionstrupperna inte in i presidentens residens i Hradčany.

Avgörande för situationens vidare utveckling blev dels det tjeckoslovakiska folkets spontana, icke väpnade motstånd, dels några viktiga initiativ och deras följder. Så snart presidiets sammanträde var avslutat, vände sig chefssekreteraren i partiets stadskommitté Bohumil Šimon till Dubček med förslaget att stadskommittén i Prag blixtnabbt skulle sammankalla den 14:e partikongressens delegater till Prag, för att denna församling – och inte bara den gamla centralkommitténs osäkra plenum – skulle behandla den uppkomna situationen och eventuellt besluta om proklamerandet av en generalstrejk mot interventionen. Dubček gav sitt principiella samtycke till förslaget, och funktionärerna i stadskommittén vidtog under den 21 augusti alla nödvändiga förberedelser för att denna församling skulle komma till stånd. Med partiorganen i Slovakien förhandlades om slovakiska delegaters deltagande, och Petr Colotka försäkrade att så skedde med Gustáv Husáks medgivande. Men Husák hade redan under natten till den 22 augusti ändrat ståndpunkt. Initiativet från partiets stadskommitté i Prag resulterade i 14:e partikongressens improviserade session i Prag-Vysočany.

Interventionstrupperna internerade på morgonen den 21 augusti Alexander Dubček, vilken senare även häktades av en grupp från statssäkerhetstjänsten. Samma öde rönt Oldřich Černík, Josef Smrkovský, František Kriegel, Josef Špaček och Bohumil Šimon. De fördes först till karszakupaktstruppernas kommando i Legnice och senare till Karpatoukraina. Härigenom skulle deras motståndare slutligen få fria händer att genomföra en omvälvning. De flesta av dem som man räknade med samlades på sovjetiska ambassaden. President Svoboda skulle förmås att utifrån sitt ämbete proklamera bildandet av en krisledning över stat och parti, i vilken under presidentens icke författningsevenliga ordförandeskap och med en särställning för Alois Indra de ”moskvatrogna” skulle sitta. Denna bildning skulle – efter mönster av det organ som Kádár bildat i Ungern 1956 – kallas en ”revolutionär arbetar- och bonderegering”. Man litade på att en stor del av stats- och partiapparaten skulle respektera en sådan ledning, och om det någonstans skulle brista i respekt, skulle man be interventionsgrupperna ingripa. Men president Svoboda vägrade medverka till en sådan lösning och även många andra utsedda medlemmar i detta organ visade tvivel och vacklan. En repris av den ”ungerska lösningen” var inte möjlig i Tjeckoslovakien 1968.

Från tidigt på morgonen den 21 augusti inträdde i striden mot interventionen en faktor, som man definitivt inte räknat med, nämligen den tjeckoslovakiska radion. Dess anställda gäckade försöket att omöjliggöra utsändningar under natten till den 21 augusti och säkrade sedan tillsammans med tjänstemän inom det statliga kommunikationsväsendet improviserade, men väl hörbara sändningar även sedan viktigare studios och sändare slagits ut. Det har gjorts många fantastiska påståenden om hur radiosändningarna kunde säkras. Särskilt har det ofta med beundran och fientlighet konstaterats, att radion skulle ha vidtagit långa politiska och tekniska förberedelser för sin mot interventionen riktade verksamhet. I verkligheten hade någon sådan förberedelse aldrig förekommit, och sändningarna improviserades under villkor som man tidigare alls inte förutsett. Dessa möjliggjordes av att i Prag och på landsbygden utspridda studios samt nätet av mindre hjälpsändare inte varit föremål för interventionstruppernas intresse och uppmärksamhet. Genom en skicklig koppling av dessa filialstudios och sändare kunde man säkra oavbrutna sändningar och nå hela landet. Den tekniska hjälpen från annat håll var helt obetydlig; det rörde sig om hjälp från armén och från några fabriker. Med de hjälpmedel som moderna arméer har till sitt förfogande var det möjligt att tysta även sådan verksamhet; men det visade sig att de intervenerande trupperna inte räknat med ett motstånd i etern, och därför hade de varken vederbörliga order eller nödvändig teknisk utrustning för att ointetgöra detta motstånd. Radion kunde ena motståndet mot interventionen och förhindra att något som helst av det som inkräktarna och deras medhjälpare företog sig förblev hemligt. Den gav spridning åt partipresidiets uttalande mot interventionen och blev ett språkrör för den 14:e partikongressen och för parlamentet och regeringen.

De flesta av Nationalförsamlingens ledamöter samlades den 21 augusti i parlamentsbyggnaden, trots att den var omringad av sovjetiska stridsvagnar. Och denna majoritet, innefattande många motståndare till reformpolitiken, uttalade enhälligt ett fördömande av interventionen. Samma fördömande uttalades av regeringen, som i Černíks frånvaro först leddes av den kvinnliga ministern Machačová-Dostálová och sedan av viceordföranden Lubomír Štrougal. Det visade sig att inkräktarna varken kunde räkna med parlamentets eller regeringens stöd vid ett eventuellt omvälvningsförsök. Dessutom påverkade de högsta statsorganens inställning de lägre statliga förvaltningsorganens, arméns och polisväsendets handlande och gav folket ett medvetande om att deras motstånd var legalt.

Under eftermiddags- och kvällstimmar den 21 augusti samlades i hotell Prag en del – först 20, senare ungefär 50 – av centralkommitténs medlemmar, härbland en betydande del av detta organs mest konservativa medlemmar. Ingen av dem som kort dessförinnan utan framgång hade förhandlat med presidenten om bildandet av en ”arbetar- och bonderegering” lämnade här några informationer om denna plan. Under en högst kaotisk förhandling riktades skarpa anklagelser mot Dubček och hans politik, men de röster som direkt gillade den sovjetiska militära interventionen var även här fåtaliga. Slutligen antogs en deklaration, som ställde sig bakom den deklaration som centralkommitténs presidium utfärdat. Störst vikt lades dock vid en maning till ett ”vänskapligt förhållande till broderarméernas soldater”. Under den rådande atmosfären stämplades därigenom församlingen som kollaboratörer, även om det här egentligen inte företogs något av verklig kollaboration. Några centralkommittémedlemmar fick uppdraget att förhandla med det sovjetiska kommandot om frisläppande av de internerade tjeckoslovakiska representanterna. Informationerna från partiets stadskommitté i Prag om samman-kallandet av den 14:e partikongressens delegater möttes här med misstro, men slutligen tog denna ”tredjedels centralkommitté” kallelsen ad notam. Den sände sina representanter men motsatte sig att denna församling av delegater skulle förklara sig vara en kongress och välja en nya centralkommitté. Under de följande dagarna distanserade sig en rad av de centralkommittémedlemmar som man från sovjetisk sida räknat med personligen från

interventionen – antingen i parlamentet eller genom uttalanden för massmedia. Ställd inför möjligheten att överta initiativet till en omvälvning visade sig den gamla och komprometterade centralkommittén mindre redo och mindre farlig än man tidigare förutsatt.

Den militära interventionen i Tjeckoslovakien blev redan från den 21 augusti föremål för förhandlingar i FN:s säkerhetsråd, dock inte på tjeckoslovakiskt initiativ. Den tjeckoslovakiska regeringen och utrikesministeriet vände sig med protester utslutande till de intervenerande staternas regeringar i övertygelsen att varje hänvändelse till annan ort endast skulle försvåra en möjlig utväg ur situationen. Diplomatisk aktivitet utvecklades emellertid även i Belgrad, där fyra tjeckoslovakiska ministrar som vid denna tid vistades i Jugoslavien på semester hade sammantrålat. Bland dem fanns vice regeringschefen Ota Šik och utrikesministern Jiří Hájek. De förhandlade med den jugoslaviska regeringen och med president Tito och avlade också en blixervisit i Bukarest för att förhandla med Nikolae Ceaușescu. Med tjeckoslovakiska regeringens vetskap avreste sedan utrikesminister Hájek till New York för att den 24 augusti personligen försvara de tjeckoslovakiska intressena i Säkerhetsrådet. Trots att han där företrädde ståndpunkten att det rörde sig om en tvist mellan Tjeckoslovakien och Sovjetunionen som måste lösas utan främmande inblandning, blev dock Moskva ytterligt oroat av hans deltagande. När förhandlingarna med den tjeckiska delegationen inleddes i Moskva, krävdes det från sovjetisk sida att Tjeckoslovakien självt skulle begära att få problemet avfört från Säkerhetsrådets program, vilket skedde den 27 augusti.

Efter att ha avböjt förslaget att bilda en presidentregering tog även president Ludvík Svoboda ett eget initiativ för att bemästra den uppkomna situationen. Han krävde att de arresterade och bortförda tjeckoslovakiska representanterna skulle släppas fria och att parlament och regering åter skulle få möjlighet att arbeta: Då han inte vann något gehör varken hos kommandanten för interventionstrupperna eller hos den sovjetiske ambassadören, uttryckte han kravet att han skulle få förhandla med de högsta sovjetiska representanterna i Moskva. Den 22 augusti – utan tvekan under inflytande av att församlingen av delegater proklamerat sig som tjeckoslovakiska kommunistpartiets 14:e kongress – gick man honom till mötes. Vid förhandlingar med parlamentet och regeringen bestämdes det att han skulle följas till Moskva av vice regeringschefen Husák, försvarsministern Džúr och den ickekommunistiske ministern Kučera. Presidenten tog emellertid även med sig Bilak, Indra och Piller. Presidentens initiativ att förhandla emottogs i stort sett positivt av den tjeckoslovakiska allmänheten som en möjlig utväg ur dödläget, trots att det i vissa kretsar – även i den nya partiledningen som valts i Vysočany – uttrycktes farhågor för att presidenten inte skulle kunna motstå de brutala påtryckningarna och att han inledde förhandlingarna för tidigt. Vid ankomsten till Moskva hade man arrangerat ett ”hjärtligt mottagande” som om inget onormalt hade förevarit mellan de båda länderna. Den första delen av den svåra uppgiften löste Svoboda med framgång. Han lyckades utverka att Dubček, Černík, Smrkovský, Šimon och Špaček fördes till förhandlingarna, varigenom de åter, från att tidigare ha varit fångar, blev stats- och partirepresentanter. Den 24 augusti kom så från Moskva en order om att även övriga medlemmar av partiledningen skulle föras dit. Förmedlingen av de sovjetiska instruktionerna sköttes av Drahomír Kolder, vilken var den ende som inte for till Moskva; under natten till den 25 augusti fördes i ett militärflygplan Barbírek, Rigo, Švestka, Lenárt, Jakeš och Zdeněk Mlýnař till Moskva. Den senare for inte endast på sovjetisk inbjudan utan även såsom utsedd av den nya, i Vysočany valda centralkommitténs presidium.

Av alla dessa initiativ och aktioner var det två som hade avgörande betydelse för framtiden: den 14:e partikongressens improviserade förhandlingar i Vysočany samt de förhandlingar som fördes av den ovannämnda och under så märkliga omständigheter tillkomna tjeckoslovakiska delegationen i Moskva.

Den 14:e partikongressen i Vysočany

Trots att trafiken var förlamad i hela landet lyckades den 14:e partikongressens delegater anlända till Prag i rätt tid, och när de under morgontimmarna den 22 augusti började samlas i Vysočany-fabriken ČKD Sokolovo fanns alla nödvändiga förutsättningar för att deras förhandlingar skulle kunna förverkligas. Vysočany-fabrikernas arbetarfunktionärer och Folkmilisens medlemmar hade förberett allt i tekniskt och organisatoriskt avseende och vidtagit alla åtgärder för att hemlighålla och eventuellt försvara denna församling. Det antogs allmänt att interventionstrupperna skulle försöka skingra den, och vetskapen om denna fara skapade en betydande nervositet. Rådplägningen inleddes i närvaro av 935 av det totala antalet 1.543 valda delegater, och under förhandlingarnas gång höjdes antalet deltagare till 1.200 delegater. Endast från Slovakien och från arméns partiorganisationer hade få delegater mött upp. Först trodde man att de slovakiska delegaterna hade hindrats att komma av interventionstrupperna. I verkligheten hade de emellertid uteblivit på Gustáv Husáks tillskyndan. Husák ansåg församlingen i Prag som ”utsiktslös” och i alltför hög grad i radikalernas händer. Dessutom ville han kvarhålla de aktiva slovakiska partimedlemmarna i Bratislava för det slovakiska kommunistpartiets kongress, som var utlyst till den 26 augusti, då man – som Husák och andra slovakiska representanter trodde – med bättre överblick över situationen skulle kunna inta en ståndpunkt, och detta kanske enbart för Slovakien utan hänsyn till sakernas utveckling i Böhmen-Mähren.

Vysočany-församlingens förhandlingar inleddes med föredragning av en rapport från den tidigare omtalade ”tredjedelscentralkommitténs” session under föregående natt. Trots att den avlagda rapporten inte gav någon anledning härtill, fick församlingen ändå intrycket att det i den gamla centralkommittén låg en fara för att en kollaborerande ”arbetar- och bonde-regering” förr eller senare skulle accepteras. Detta påverkade väsentligen beslutet om i vad mån de fortsatta förhandlingarna endast skulle bli en rådplägning mellan delegaterna eller om de – med hänsyn till det låga deltagandet från Slovakien – skulle förklaras vara tjeckiska kommunistpartiets konstituerande kongress eller om de – med hänsyn till behovet att beröva den gamla centralkommittén dess legalitet – skulle proklameras som tjeckoslovakiska kommunistpartiets 14:e kongress. Med endast två nedlagda röster godkändes efter en kort diskussion ett förslag om att församlingen skulle proklamera sig som partiets 14:e kongress. Dess uppgift skulle dock endast bli att ta ställning till interventionen och att välja en ny centralkommitté. Kongressen proklamerades som permanent. Den skulle avbryta förhandlingarna och – med det ursprungligen föreslagna kongressprogrammet – fortsätta när nödvändiga förutsättningar härför skapats. Den sålunda konstituerade kongressen behandlade sedan och godkände tre dokument: ”Proklamation från tjeckoslovakiska kommunistpartiets 14:e kongress”, ”Upprop till de kommunistiska partierna i hela världen” och ”Appell till de slovakiska kommunisterna och till det slovakiska folket”. Dessutom godkändes ett brev till Alexander Dubček och till Ludvík Svoboda, en maning till ungdomen att inte låta sig provoceras till aktioner som möjliggjorde våldsingrepp från interventionstruppernas sida samt en slutkommuniké. Förslagen till ”Proklamationen” och ”Uppropet” hade förberetts av partiets stadskommitté i Prag och representerade en radikalare ståndpunkt än vad som slutligen godkändes av kongressen. De ursprungliga förslagen innehöll dels en uppmaning till generalstrejk i det fall interventionstrupperna inte omedelbart inledde sin reträtt ur landet, dels en uppmaning till de väpnade styrkorna att vara redo att fylla sin plikt, då statens suveränitet blivit kränkt och vidare en uppmaning till kommunistpartierna att avbryta sina förbindelser med det sovjetiska kommunistpartiet och partierna i de länder som deltagit i interventionen. I den upprörda förhandlingsatmosfären hade man sannolikt kunnat vinna formell majoritet även för dessa ursprungliga förslag; det visade sig emellertid att en väsentlig del av delegaterna inte var införstådd med en ytterligare tillspetsning av situationen, och att en differentiering hotade

som i ett vidare perspektiv nödvändigtvis skulle ha utmynnat i en söndring av partiet. Man valde därför kommissioner som skulle förbereda nya dokumenttexter, och deras förslag antogs sedan enhälligt.

I ”Proklamationen” karaktäriserades interventionen som en kränkning av Tjeckoslovakiens suveränitet. Det konstaterades vidare att motiveringen för de främmande truppers intrång på tjeckoslovakiskt territorium genom en uppgiven ”inbjudan” från tjeckoslovakisk sida var lögn och bedrägeri. Den socialistiska karaktären i kommunistpartiets reformpolitik efter januari 1968 försvarades. Det krävdes att interventionstrupperna skulle dragas tillbaka, att arresterade parti- och statsrepresentanter skulle frisläppas och att förhandlingar genast skulle inledas om dessa krav. Som en protest utlystes en timmas generalstrejk, och den nya centralkommittén befullmäktigades att fatta de ytterligare beslut som situationens utveckling krävde. Behovet av lugn och disciplin framhävdes. I ”Uppropet”, som riktade sig även till de intervenerande ländernas kommunistpartier, redogjorde man för tjeckoslovakiska kommunistpartiets inställning till interventionen. Vidare krävde man ett ingripande från kommunistpartierna till Tjeckoslovakiens förmån och föreslog sammankallandet av en internationell kommunistpartikonferens om Tjeckoslovakien. ”Appell till de slovakiska kommunisterna” var motiverad av de slovakiska delegaternas låga deltagande vid kongressen och av farhågor för eventuella missförstånd mellan Prag och Bratislava. De slovakiska kommunisterna försäkrades om att kongressen helt och fullt ställde sig bakom det rättvisa kravet på en federalisering av republiken och att alla antagna resolutioner vid kommande förhandlingar skulle föreläggas de slovakiska delegaterna för ytterligare utlåtande.

Den 14:e kongressens politiska ståndpunktstagande överskred alltså inte den ram som skapats av presidietts proklamation av den 21 augusti, och senare beskyllningar för att de fattade besluten skulle vara ”äventyrliga och oansvariga” har ingen som helst saklig grund. Kongressens omedelbara krav var att de internerade partirepresentanterna skulle släppas fria och att interventionstrupperna skulle lämna landet. Förhandlingarna om partiets framtida politik, om nya stadgar och om förberedandet av ett nytt partiprogram ajournerades till kongressens senare sammanträden.

Genom ett improviserat val genom acklamation valdes en ny centralkommitté på 130 personer och en central kontroll- och revisionskommission på 37 personer. Vid föreslåendet av kandidater utgick valkommissionen visserligen från de förslag som hade avgivits vid partiets distriktskonferenser i juli, men den exceptionella atmosfär i vilken valet hölls, påverkade valets resultat i riktning mot ett större utbyte av de ledande partikadrerna än vad man hade räknat med. Särskilt Alexander Dubček var beredd att använda sin auktoritet för att valet av en ny centralkommitté skulle bli den kompromiss som han höll för oundgänglig. I Vysočany valdes dock endast 25 av den dittillsvarande centralkommitténs medlemmar till det nya organet, och även av regeringens och parlamentets medlemmar blev endast ett obetydligt antal valda. I valet fanns otvivelaktigt en större portion känslotänkande än ett kallt politiskt övervägande borde ha tillåtit. Kongressdelegaterna blev slutligen medvetna om de betydande svagheter i valet och antog resolutionen att valet av centralkommitté skulle omprövas och kompletteras vid kongressens senare förhandlingar.

Kongressens resolution och den nyvalda kommittén accepterades av kommunistpartiets alla organ och organisationer – åtminstone i den meningen att ingen negativ ståndpunkt anmäldes från någon organisation. De erkändes även av parlamentet, regeringen, fackföreningsorganisationen övriga politiska partier och av alla organisationer inom Nationella fronten. Det råder ingen tvekan om att den 14:e partikongressens förverkligande och förlopp var det viktigaste skälet till sovjetledningens beslut att situationen, mot alla ursprungliga antaganden, måste lösas genom förhandlingar med Dubček och hans anhängare. Annars hotade faran att varje annat tillvägagångssätt skulle betyda konfrontation med tjeckoslovakiska kommunist-

partiet som helhet. Men om församlingsdeltagarna i Vysočany hade förmått göra en kallblodig analys av situationen, skulle de antagligen inte ha konstituerat sig som partikongress och valt en ny centralkommitté. Den uppgift som församlingen av kongressdelegaterna hade att lösa, hade i stort kunnat lösas ändå. I stället för en centralkommitté hade man kunnat välja en permanent representativ kommitté av delegater, som skulle ha kunnat fungera fram till den ordinarie tidpunkten för kongressens sammankallande. Effekten av en sådan lösning skulle i praktiken ha blivit densamma, och därigenom skulle man gjort det väsentligen svårare för Breznev att vid förhandlingarna i Moskva göra likvideringen av Vysočany-kongressens resultat till ett villkor för kompromiss. En annan sak skulle det givetvis ha varit, om denna kongress hade kunnat och velat utmana inkräktarna till strid på liv och död. Då emellertid förhandlingarna även till sitt innehåll var orienterade mot kompromisser, var det inte invändningsfritt att proklamera församlingen som kongress och att välja ny centralkommitté.

Den nya centralkommittén valde vid ett konstituerande sammanträde på natten mellan den 22 och 23 augusti sitt presidium, vars kärna alltjämt utgjordes av Dubček, Smrkovský, Černík, Špaček, Kriegel och Šimon – vilka vid denna tidpunkt satt i sovjetisk arrest; härutöver valdes de slovakiska medlemmarna G. Husák, R. Zrak, A. Ťažký, Š. Sádovský, P. Colotka, J. Turček och V. Pavlenda samt de tjeckiska anhängarna till Dubček och reformpolitiken Č. Císař, O. Šik, V. Šilhan, V. Slavík, L. Hrdinová, V. Matějček, V. Kabrna, Z. Hejzlar, J. Litera, E. Goldstücker, B. Vojáček, M. Hübl, Z. Moc och V. Šimeček. De flesta av medlemmarna i det nya organet kunde under de närmaste dagarna givetvis inte arbeta i Prag; arbetet som sekreterare sköttes därför av Dubčeks tillfällige ställföreträdare Vének Šilhan, och de praktiska uppgifterna i presidiets sekretariat handhades av Václav Slavík, Zdeněk Hejzlar och något senare av Čestmír Císař, till vilka dessutom Zdeněk Mlynář och Martin Vaculík anslöt sig. Partiledningens residens förblev tills vidare fabriken ČKD Sokolovo i Vysočany, dit man överflyttade den viktigaste delen av partiapparaten, partiets kassa och en speciell central för kommunikationer med distriktshuvudstäderna. I centrum av Prag inrättades två filialcentra för partiledningen; i ett av dem koncentrerades den del av centralkommittéapparaten som inte var nödvändig i Vysočany, och i det andra personer med anknytning till kultur, propaganda och press. Härifrån upprätthölls kontakter med massmedia, bl. a. leddes radion härifrån. De som var engagerade i alla dessa åtgärder kunde intyga att kommunisterna inte förlorat något av sin traditionella organisationsskicklighet, vilket visade sig så snart tillfälle erbjöds att på ett meningsfullt sätt tillämpa den. Karaktäristiskt för den rådande situationen var att vad gällde kommunikationer, hemlighållande och säkerhet betjänades denna apparat främst av personer inom tjeckoslovakiska arméns kontraspionage, vilka sedan länge hört till reformpolitikens anhängare. Centralkommitténs presidium sände genast den 23 augusti en delegation till Slovakien för att undanröja möjligheter till eventuella missförstånd mellan Prag och Bratislava. Denna delegation representerade centralkommittén även vid slovakiska kommunistpartiets kongress den 26 augusti. Det etablerades även permanent kontakt med regeringen, parlamentet, fackföreningsledningen och med centralerna för övriga organisationer och institutioner. Oldřich Švestka avlägsnades från funktionen som chefredaktör för Rudé právo och ersattes av Jiří Sekera. På eftermiddagen den 23 augusti framträdde sekreteraren Vének Šilhan i radio som talesman för partiets Vysočanyledning. Framför allt meddelade han partiledningens ståndpunkt till presidentens och hans följes resa till Moskva. Om denna sade han följande: ”Republikens president har vårt fulla förtroende och stöd. Vårt fulla förtroende har även de medlemmar i hans delegation som på den 14:e kongressen invaldes i partiets nya centralkommitté. Vad de övriga medlemmarna i delegationen beträffar, kommer vårt förhållande till dem att bestämmas av vilken ståndpunkt de under sitt extraordinära uppdrag intar till kongressens resolutioner. Dessa resolutioner kräver framför allt omedelbar evakuering av de främmande trupperna från republikens territorium. I denna fråga tillåter vi ingen kompromiss, även om vi förblir realister och inte tar

avstånd från ett förnuftigt avtal lika litet som vi gjort det under hela utvecklingen efter januari.” Han intog en negativ ståndpunkt till kraven på att republiken skulle vara neutral, vilka hade börjat framföras hos en viss del av allmänheten. ”Hela vår politik efter januari har utgått från förutsättningen, att de förbund vi hittills deltagit i även i framtiden – dock renade från allt som hindrar deras fulla utveckling – skall utgöra en hörnsten i vår utrikespolitik. Vi har inte heller för framtiden det ringaste intresse av att leva i ett fientligt förhållande till övriga socialistiska stater och deras folk, inte ens till dem, vars regeringar för närvarande hyser fientlighet mot oss. Vi vet också att ingen neutralitet i och för sig garanterar nationell och statlig suveränitet.” Han riktade en maning till partiorganen och partiorganisationerna att i sin verksamhet iakttä offentlighet och laglighet för att inte drabbas av konspirationspsykoserna och tillgripa underjordiska verksamhetsmetoder. Han tillade emellertid att ”om vi tvingas därtill av omständigheterna, kommer vi att tillämpa alla medel för att bevara partiets handlingsförmåga”.

I samband med att förhandlingarna i Moskva drog ut på tiden, utarbetade presidiet ett brev till den tjeckoslovakiska delegationen, i vilket den rekommenderade att avbryta förhandlingarna och återvända till Prag, i det fall de sovjetiska ståndpunkterna var oacceptabla. Detaljerad information om situationen där hemma kom till Moskva med Zdeněk Mlynář, som den 25 augusti fördes dit tillsammans med övriga medlemmar i den gamla partiledningen. Samma dag offentliggjordes ett öppet brev från centralkommittén till tjeckoslovakiska kommunistpartiets medlemmar med rubriken ”Vad kommunisterna måste göra”. I detta utgick man från eventualiteten att den tjeckoslovakiska delegationen inte skulle uppnå någon acceptabel kompromiss i Moskva utan bli kvarhållen där, och att den sovjetiska ledningen åter skulle försöka skapa en representation som böjde sig för dess krav. Kommunisterna manades att under inga förhållanden acceptera en oktrojerad ledning, att i partiets led uppta nya medlemmar från sådana kretsar som ville försvara den statliga oavhängighetens och de demokratiska reformernas politik och att stävja eventuella försök från antisocialistiska element att tillspetsa situationen i landet, då en sådan aktivitet kunde bli en förevändning för ytterligare sovjetiska våldsingrepp.

Partiets Vysočany-ledning var under hela dagen den 26 augusti i färd med att behandla de olika alternativ som Moskva-förhandlingarnas eventuella resultat kunde erbjuda. Om den verkliga situationen i Moskva fanns ingen mer detaljerad information, men av ett kort telefonsamtal mellan presidenten och regeringen att döma, förmodade man att förhandlingarna närmade sig sitt slut. I diskussionen var den förhärskande åsikten den att varje uppnåelig kompromiss skulle bli pressande för Tjeckoslovakien, och att man även i bästa fall måste räkna med en väsentlig inskränkning av möjligheterna att genomföra reformprogrammet. Som en acceptabel kompromiss betraktades en lösning som skulle låta alla ledande parti- och statsfunktionärer återvända till sina befattningar, som åter skulle tillåta fri verksamhet för partiet och statsförvaltningen och avslutande av 14:e partikongressens förhandlingar och som skulle fastställa ett datum då de främmande trupperna skulle ha lämnat republikens territorium. Man beslöt att till den 27 augusti sammankalla en plenarsession för centralkommittén som, om det drog ut på tiden i Moskva, skulle behandla frågan om Moskva-förhandlingarnas avbrytande och delegationens återvändande till Prag eller – vilket hölls för mera sannolikt – skulle ta del av förhandlingarnas resultat och inta en ståndpunkt till dem. Presidiet behandlade också några extrema ståndpunktstaganden och uttalanden, som förekommit i press, radio och i parollerna på väggarna, och antog en deklaration i vilken partiet distanserade sig från hysteriskt antisovjetiska, antisocialistiska och provokativa uttalanden.

Under kvällstimmarna den 26 augusti kom meddelanden från utländska pressagenturer om att förhandlingarna i Moskva var avslutade, och vissa sovjetiska trupprörelser tycktes bekräfta att Borgen och regeringspresidiets byggnad i Prag var befriade. Man visste även att slovakiska

kommunistpartiets kongress inleddes under natten i Bratislava, trots att Husák från Moskva begärt att man skulle vänta till hans återkomst. Även denna kongress avhölls under skydd av arbetare och Folkmilis i Jiří Dmítrov-fabriken, och under nattsessionen framgick det, att de slovakiska kommunisternas åsikter i intet avseende skiljde sig från de åsikter som delegaterna haft vid tjeckoslovakiska kommunistpartiets 14:e kongress, för vars resolutioner och centralkommitté man i Bratislava uttalade sitt enhälliga stöd. Denna ståndpunkt vidhölls emellertid endast i 12 timmar och ändrades efter ett framträdande av Gustav Husák, som efter återkomsten från Moskva genast begivit sig till Bratislava.

Av allt det som här anförts framgår, att såväl förhandlingarna vid partiets Vysočany-kongress som de förhandlingar som förts av den där valda centralkommittén och presidiet väsentligen skiljde sig från den bild som på grund av bristande information på många håll gavs i utländska massmedia, och som senare övertogs även av många publikationer om 1968 års Tjeckoslovakien. Än mer skiljde de sig givetvis från den bild som konstruerades i Moskva och som senare övertogs av den tjeckoslovakiska ”normaliserade” propagandan. Det antogs inga resolutioner som hade kunnat leda till en våldsbetonad konfrontation med intervenienterna och som skulle ha givit konflikten med Moskva ett hastigare förlopp. Även i Vysočany hade man räknat med det oundvikliga i en dyrköpt kompromiss. Vysočany-ledningens taktik syftade till att skapa maximala möjligheter till försvar av reformpolitiken även under påtvingade kompromissvillkor och vidare till att de inre förhållandena i landet skulle möjliggöra positiva resultat vid förhandlingarna i Moskva.

Förhandlingar och kompromisser

Om förloppet av de förhandlingar som fördes med den successivt utökade tjeckoslovakiska delegationen i Moskva från den 23 till den 26 augusti 1968 finns inte många tillförlitliga källor; även de tjeckoslovakiska delegaternas informationer var mycket återhållsamma. Först den intervju som Josef Smrkovský gav före sin död och som publicerades 1975 kastade mer ljus över saken. Den mest bedrägliga källan till kunskap om dessa förhandlingars verkliga förlopp och karaktär blev den officiella kommunikén. Den karaktäriserade förhandlingarna som ”en öppen kamratlig diskussion om den rådande internationella situationen, om imperialismens verksamhet mot de socialistiska länderna, situationen i Tjeckoslovakien under den senaste tiden och det temporära inträdet på tjeckoslovakiskt territorium av trupper från de fem socialistländerna”. Det konstaterades att ”deltagarna uttalade som sin fasta övertygelse, att ... deras huvuduppgift var att förverkliga de gemensamt fattade besluten i Čierna nad Tisou, att utgå från de ståndpunkter och principer som formulerades vid rådplägningen i Bratislava ...” Det nämndes här t. o. m. att ”den sovjetiska sidan uttryckte sin förståelse och sitt stöd för den tjeckoslovakiska parti- och statsledningen, som är beslutna att utgå från de resolutioner som antagits vid tjeckoslovakiska kommunistpartiets centralkommittés plenarsession i januari och maj i avsikt att fullkomna metoderna för samhällets styrning, för utvecklingen av den socialistiska demokratin och konsolideringen av det socialistiska samhällsskicket”. Om de trupper som trängt in i Tjeckoslovakien konstaterades torrt, att ”de inte skall blanda sig i inre angelägenheter” och att ”man uppnått ett avtal om villkoren för dessa truppers evakuering, vilken är beroende av normaliseringen av situationen i Tjeckoslovakien.” I övrigt innehöll kommunikén blott en mängd ord om ”uppriktigt samarbete på grundval av ömsesidig respekt och jämställdhet, territoriell integritet och oberoende” och det cyniska konstaterandet, att ”samtalen förlöpte i en atmosfär av öppenhet, kamratlighet och vänskap”.

I verkligheten präglades förhandlingarnas förlopp vare sig av jämställdhet mellan parterna eller kamratlighet och vänskap. Sedan den första delen av den tjeckoslovakiska delegationen anlant, upprepade Breznev sitt krav på bildandet av en ”arbetar- och bonderegering” under

presidentens ordförandeskap utan Dubček och hans kamrater och kompletterade detta krav med ett hot om en eventuell ”sovjetisering” av Slovakien och en ockupationsregim i Böhmen-Mähren. President Svoboda avvisade kravet och hotelserna och begärde att delegationen skulle kompletteras med Dubček och övriga internerade representanter, då i annat fall inget resultat av förhandlingarna skulle kunna accepteras i Tjeckoslovakien. I detta ögonblick satt ännu Dubček och hans fem kamrater som KGB:s fångar på olika platser i Karpatoukraina och väntade sig det värsta.

Leonid Brezjnev visste givetvis, att den sovjetiska utrikespolitiken varken kunde tillåta sig någon delning av Tjeckoslovakien eller någon ockupationsregim. ”Broderlig hjälp åt tjeckoslovakiska kommunistpartiets sunda krafter mot kontrarevolutionen” var den enda konstruktion som gav ett åtminstone kortvarigt hopp om att kunna göra en historieförfälskning. Sovjetledningen skulle ha varit redo att genom direkta ingrepp av interventions- trupperna hjälpa Dubčeks motståndare, om dessa strax före interventionen hade lyckats försätta Dubček i minoritetsställning. Då detta misslyckades, var hans motståndare användbara endast i kombination med presidentens auktoritet. När emellertid presidenten åter avslög ett sådant missbruk av sin auktoritet, återstod inget annat för Brezjnev än att göra ett oväntat och oförberett försök att uppnå en kompromiss med Dubček själv. Och så transporterades redan den 23 augusti de sex arrestanterna, som dittills hade räknat med att bli likviderade, till Moskva, där de inkvarterades som regeringens gäster!

Förhandlingarna med den sålunda utökade tjeckoslovakiska delegationen blev dramatiska. Den sovjetiska parten framlade sitt förslag till avtal, enligt vilket den tjeckoslovakiska sidan skulle erkänna förekomsten av kontrarevolution i landet och acceptera den militära interventionen som ”broderlig hjälp”. Men till och med de flesta av den tjeckoslovakiska ledningens Dubčekfientliga medlemmar var ovilliga att acceptera en på detta sätt formulerad kapitulation, då de kunde föreställa sig det mottagande som väntade dem i Tjeckoslovakien. Även de visade en betydande respekt för den tjeckoslovakiska opinionen och för resultaten av partiets Vysočany-kongress. Under förhandlingarna kom det till stormiga scener fulla av ömsesidiga anklagelser, och föreställningen om att förhandlingarna eventuellt skulle misslyckas drev de tjeckoslovakiska och sovjetiska representanterna till randen av nervsammanbrott. Dubček och Indra drabbades av hjärtattacker och måste få läkarvård. Leonid Brezjnev hade bytt ut sina tidigare hotelser mot klagan och gråt. Han förklarade, att ”nu är inte tidpunkten att bringa reda i vem som förorsakat situationen, utan vi måste förhandla enbart om en utväg ur den”. Den tjeckoslovakiska sidan framlade ett motförslag till avtal – och sedan kämpade man om varje ord. Den mest förbittrade striden gällde de sovjetiska truppernas närvaro på tjeckoslovakiskt territorium. Från sovjetisk sida krävdes att den tjeckoslovakiska ledningen på ett bindande sätt skulle uttrycka en önskan om att de sovjetiska trupperna skulle stanna, medan man på tjeckoslovakisk sida tvärtom ville uppnå ett avtal som exakt angav den dag de skulle evakueras. Slutligen antogs en formulering om ”en temporär närvaro tills normaliseringen av förhållandena i landet slutförts” och om att de konkreta villkoren för truppernas närvaro och evakuering senare skulle fastställas av de båda ländernas regeringar. Då det uttryckligen sades och nedskrevs, att de främmande trupperna omedelbart skulle dragas från städerna till särskilt reserverade militära områden, höll den till slut dödströtta tjeckoslovakiska delegationen inte fast vid sitt ursprungliga krav att tidpunkten för truppernas bortdragande omedelbart skulle fastställas. Betecknande för förhandlingarnas ”vänskapliga” karaktär är en episod som Josef Smkovský återgav i sin intervju. Då man från tjeckoslovakisk sida ständigt visade ovilja att underteckna avtalet, argumenterade Boris Ponomarjev: ”Skriver ni inte under nu, så gör ni det om en vecka. Och gör ni det inte om en vecka, så gör ni det om fjorton dagar. Och gör ni det inte om fjorton dagar, så gör ni det om en månad!”

Den ende från tjeckoslovakisk sida som inte tilläts delta i förhandlingarna och som senare vägrade att underteckna avtalet var František Kriegel. Även i Moskva var han under uppsikt av KGB. Brezjnev var emellertid angelägen om hans underskrift, och när han vägrade ville man förhindra honom att fara hem till Prag. Till det flygplan, med vilket den tjeckoslovakiska delegationen skulle återvända till Prag fördes han först efter energiska protester och under hotet att delegationens övriga medlemmar inte skulle återvända utan honom.

Texten till det avtal som senare kom att kallas ”Moskvaprotokollet” blev aldrig officiellt offentliggjord. Den sovjetiska parten hade uppställt villkoret att tjeckoslovakiska kommunistpartiets centralkommitté inte skulle få ta del av detta avtal i skrift utan att detta organ endast skulle få ungefärliga och muntliga informationer. Senare hamnade ändå texten genom olika läckor – och i olika varianter – i västpressen, och en jämförelse av dessa varianter med den rapport om avtalet som Josef Smrkovský den 31 augusti avlade inför centralkommittén och med vad han sade om det i intervjun strax före sin död möjliggör en trovärdig rekonstruktion.

Den tjeckoslovakiska parten förband sig att förklara den i Vysočany hållna 14:e kongressen för ogiltig, då ”den ägt rum utan centralkommitténs medgivande, utan deltagande av presidie-medlemmarna och centralkommittésekreterarna i de tjeckoslovakiska och slovakiska kommunistpartierna och utan deltagande av majoriteten delegater i arméns organisationer och många andra partiorganisationer, varför den innebar ett brott mot stadgarna”. Den nya 14:e kongressen skulle sammankallas först sedan ”situationen i partiet och samhället normaliserats”. Den tjeckoslovakiska parten förband sig ytterligare att vid centralkommitténs session, som skulle äga rum inom tio dagar, ”från deras funktioner avskilja de personer vars fortsatta verksamhet inte skulle tillgodose behovet att stärka arbetarklassens och kommunistpartiets ledande ställning”, varvid särskilt ”inrikesministeriets verksamhet skall kontrolleras”. Man skulle även ”förhindra verksamheten för organisationer på antisocialistisk grundval”, och särskilt skulle ”det antimarxistiska socialdemokratiska partiets verksamhet förbjudas”. Det skulle vidtagas nödvändiga kaderförändringar i pressens, radions och televisionens ledning och, sades det, ”partiorganen skall reglera situationen i massmedia genom nya lagar och andra åtgärder”. Tjeckoslovakiska kommunistpartiets ledning fick inte, sades det vidare, ”tillåta avskedande av eller repressalier mot de partifunktionärer som kämpat mot de antisocialistiska krafterna och för vänskapliga relationer med Sovjetunionen”. Från sovjetisk sida lovades att ”de fem socialistländernas trupper inte skall blanda sig i Tjeckoslovakiens inre angelägenheter, och så snart hotet mot socialismen och mot säkerheten i den socialistiska gemenskapens länder har passerat, kommer dessa trupper etappvis att lämna Tjeckoslovakiens territorium”. Förhandlingarna om den tjeckoslovakiska frågan i FN:s säkerhetsråd skulle omedelbart avstyras av den tjeckoslovakiska parten. Under den närmaste tiden skulle det inledas nya tjeckoslovakisk-sovjetiska förhandlingar på högsta nivå om ”en mera djupgående bedömning och lösning av de frågor som uppstått i de ömsesidiga relationerna” och om en utvidgning av det ekonomiska samarbetet. Men kontakterna mellan representanterna för de tjeckoslovakiska och sovjetiska kommunistpartierna skulle tills vidare betraktas som strängt hemliga. Båda parterna förband sig slutligen att göra alla ansträngningar för att ”fördjupa den traditionella vänskapen mellan de båda ländernas folk”.

Besvikelser och förhoppningar

Den tjeckoslovakiska allmänheten kunde även av den intetsägande kommuniké som offentliggjordes den 27 augusti inhämta, att kravet på de främmande truppers återgång kvarstod ouppfyllt och en rad partiorganisationer och offentliga möten gav uttryck för missnöje och besvikelse. Samtidigt var det emellertid tydligt, att Moskva inte lyckats åstadkomma en omedelbar omvälvning i parti- och statsledningen; det tycktes, som om den uppnådda kompromissen kunde erbjuda en svår, men trots allt acceptabel utväg ur situationen.

Förutom besvikelse märktes därför också lättnad och hopp. Den allmänna opinionen påverkades sedan av Dubčeks, Svobodas, Černíks och Smrkovskýs offentliga framträdanden. En fortsättning av demokratiserings- och reformpolitiken nämndes här som förutsättning för konsolideringen, och eventuella inskränkningar karaktäriserades som blott tillfälliga och övergående åtgärder. Ett snart tillbakadragande av de främmande trupperna hölls för uppnåeligt. Huvudvikten lades vid att bevara enigheten i partiet och samhället.

Mellan den 27 och 31 augusti hölls viktiga förhandlingar, vid vilka man löste frågan om förhållandet mellan de krafter inom partiet som undertecknat avtalet i Moskva och de som inte deltagit i förhandlingarna. Strax efter återkomsten till Prag hade Dubček i stort lyckats övertyga partiets Vysočany-presidium om att avtalet var vad som maximalt stod att uppnå. Man utgick från förutsättningen att ”normaliseringen” åtminstone tillfälligt även i Moskva uppfattades som ett återställande av lugnet bland landets medborgare, och att det på kort tid gick att uppnå detta mål som ett villkor för de främmande truppers tillbakadragande. Sedan skulle även partikongressen kunna avhållas med sitt ursprungliga program. Det beslöts att tills vidare inte tala om Vysočany-kongressen och om den därvid valda centralkommittén men att heller inte ta avstånd från dem. Den gamla centralkommittén skulle genom kooptation kompletteras med sådana personer som valts i Vysočany, så att reformpolitikens anhängare och interventionens motståndare hade majoriteten även i detta organ. I Bratislava lyckades Gustav Husák övertyga slovakiska kommunistpartiets kongress om nödvändigheten av att acceptera Moskva-avtalet. Enligt Moskvas önskemål fördömde Husák kommunistpartiets 14:e kongress i Vysočany, dels med det riktiga argumentet, att de slovakiska delegaterna inte deltagit i tillräcklig utsträckning men också med ett oriktigt argument, nämligen att han själv och den slovakiska ledningen inte skulle ha varit informerade om förberedelserna för kongressen. Det nationalistiskt laddade argumentet att ”man i Vysočany löst slovakiska problem utan slovakier” blev en källa till misstro mot Husák i tjeckiska partikretsar under hela den följande perioden. De slovakiska medlemmarna i den i Vysočany valda centralkommittén tackade nej till de funktioner de valts till, varigenom de sköt detta organ i sank. Den slovakiska kongressen ändrade dock inte heller under Husáks ledning giltigheten i sina resolutioner mot interventionen från den första förhandlingsdagen, och vid valet av den slovakiska centralkommittén var det inte reformkommunister som avlägsnades från ledningen utan de som visat sig villiga att delta i en kupp mot Dubček, såsom Bilak och Šalgovič. Den nya slovakiska ledningen representerades av samma människor som tidigare i Vysočany invalts i centralkommittén. Till förste sekreterare valdes Gustav Husák, som vid detta tillfälle förklarade att han ”tillhör Alexander Dubček och står och faller med honom”.

Accepterandet av Moskva-avtalet stötte på betydande motstånd i Nationalförsamlingen, men redan den 28 augusti antogs även där under Josef Smrkovskýs ordförandeskap en resolution, genom vilken också i fortsättningen interventionen fördömdes, men som samtidigt uttryckte ett tack till de representanter för partiet och staten som förhandlat i Moskva för deras ”strävan att råda bot på dagens onormala tillstånd i landet”. Det begärdes enbart att regeringen ”konsekvent skulle kräva ett fastställande och iakttagande av konkreta tidpunkter för de främmande truppers tillbakadragande, vilket borde ske snarast möjligt”. Regeringen, centrala fackföreningsrådet och Nationella frontens centralkommitté uttryckte samtidigt ”förståelse för den tjeckoslovakiska delegationens ståndpunkt i Moskva” och krävde snara förhandlingar om de främmande truppers tillbakadragande.

Bland de tjeckiska medlemmarna i den i Vysočany valda centralkommittén som behandlade Moskva-förhandlingarna på ett sammanträde den 27 och 28 augusti, dominerade till en början röster från den mest radikala flygeln vilka, liksom partiets stadskommitté i Prag, vägrade att godkänna Moskva-kompromissen. När emellertid denna församling så småningom fick information om resultaten av presidietts förhandlingar med Dubček, om hans projekt att

rekonstruera den gamla centralkommittén och om hans uppfattning av en ”normalisering”, uppstod även här en stark majoritet, som var beredd att acceptera detta projekt. Det fastställdes konkreta villkor för de vidare förhandlingarna med Dubček: Samtidigt med att centralkommittén och presidiet skulle kompletteras med ett tillräckligt antal personer från Vysočany-organet, skulle de medlemmar skiljas från presidiet som komprometterat sig efter de främmande truppernas intåg. Ett snabbt sammankallande av den 14:e partikongressen måste säkras, förhandlingar om de främmande truppernas tillbakadragande måste omedelbart inledas, kaderförändringarna i regeringen och massmedia måste genomföras så, att på de avlägsnades platser kom andra, som var mindre kända, men lika hängivna anhängare av reformpolitiken. Sedan ett löfte avgivits att Dubček skulle handla på detta sätt, accepterades, om än med viss tvekan, den givna situationen även i denna församling och den centralkommitté som valts i Vysočany avslutade sin verksamhet. Existensen av två centralkommittéer i det tjeckoslovakiska kommunistpartiet hörde nu till det förflutna.

Rekonstruktion av Dubček-ledningen

Den 31 augusti sammanträdde i Prags borg den ”gamla” centralkommittén utökad med en grupp delegater från 14:e partikongressen, representerande alla distrikt. Alexander Dubček gav grundläggande information om förhandlingarna i Moskva och om partiets situation och uppgifter. Han konstaterade, att ”vid bedömningen av den politiska utvecklingen har partiet inte i tillräcklig grad räknat med betydelsen och styrkan hos internationella faktorer, till vilka hör åsikterna i de stater med vilka vi bildar Warszakupaktens enhet ... Den sovjetiska partiledningens förtroende för förmågan hos vår partiledning att lösa trängande problem har lidit ett avbräck”. Han undvek varje värdering av den sovjetiska synen på händelserna och uttalade förhoppningen, att den tjeckoslovakiska sidan genom att uppfylla sina accepterade förpliktelser inte bara skulle kunna få de främmande trupperna att avhålla sig från ingripanden och etappvis dra sig tillbaka utan också få ersättning för de skador som Tjeckoslovakien åsamkats genom de främmande truppernas inträngande. Han undvek även att på något sätt värdera partiets 14:e kongress i Vysočany men riktade ett tack till ”den 14:e kongressens delegater för den principfasta hållning som de enhälligt hade intagit i en kritisk situation”. Den huvuduppgift han utstakade var att ”normalisera situationen i landet, att verka för ett etappvis bortdragande av de främmande trupperna och att med slutna led fortsätta den januaripolitik som fanns uttryckt i partiets Aktionsprogram”. Han krävde ett noggrant respekterande av lagligheten, förbud för alla organisationer utanför Nationella frontens ram, införande av tillfällig censur i massmedia och en resolut bekämpning av de ekonomiska problem som uppstått. Inom partiet krävde han enighet, kompletterande av alla dess organ med personer som åtnjöt allmänt förtroende och en snar kongress för de tjeckiska partiorganisationerna som en nödvändig förutsättning för ett tjeckiskt ståndpunktstagande till republikens federalisering. Dubčeks föredragning kompletterades av Josef Smrkovský, som redogjorde för innehållet i Moskva-avtalet. Under diskussionen var det endast två av centralkommitténs konservativa medlemmar som vågade angripa reformpolitiken som den föregivna orsaken till den katastrofala situationen. De övriga försäkrade att de inte ens under de senaste dagarna gjort sig skyldiga till något ”som skulle strida mot en kommunist och en tjeckoslovakisk medborgares heder”, och vad gällde det faktum att de ingivit sig på förhandlingar med intervenienterna, förklarade de sig ha gjort detta enbart i avsikt att ”begära en förnyelse av de legala verksamhetsmöjligheterna för parti- och statsorgan”. De ”konservativas” kapitulation i centralkommittén var näst intill total, och de behövde tid för att under interventionsarméernas beskydd åter aktivera sig.

Moskva-avtalets kritiker uttalade sina tvivel på att någon normalisering kunde uppnås utan att de främmande trupperna drogs tillbaka. Mot denna kritik reste president Svoboda hysteriska invändningar, medan särskilt Zdeněk Mlýnář och Gustáv Husák avvisade den med mer

rationella argument. Husák förklarade: ”Teoretiskt kan man tänka sig tesen att normaliseringen skall följa efter truppernas tillbakadragande. Men om kritikerna inte bara menat detta som en billig agitationsfras, så kan de ju gå till vår förhandlingspartner och utverka ett sådant villkor. Om vi vet att detta inte går att uppnå, att krafterna inte räcker, så bör vi inte kasta ut äventyrliga slagord bland folket”. Husák angrep samtidigt kritiken från de konservativa: ”Vissa kamrater tror uppenbarligen, att vi från dagens situation kommer att återvända till det tillstånd som rådde före januari 1968. Vad de slovakiska kommunisterna beträffar säger jag med den största beslutsamhet: till tiden före januari, till en deformationernas och terrorns regim, kommer vi under inga omständigheter att återvända!” Han försvarade reformprocessen: ”Alltsedan januari har vi sett många brister, excesser och dumheter. Men var detta det väsentliga? Väsentligare var dock den demokratiska pånyttfödelsen efter åren av insnördhet. Denna pånyttfödelse var sund och hederlig. Alla har inte förmågan att arbeta politiskt under sådana förhållanden. Men folken kan inte anpassa sina mål efter enskilda personers önskemål!” När Husák i april 1969 blev partichef, genomförde han tyvärr inte ”normaliseringen” enligt denna interpretation.

Sent på natten till den 1 september antog partiets centralkommitté enhälligt en resolution, vilken ”godkände presidiet agerande vid förhandlingarna i Moskva och instämde i den av Alexander Dubček ledda partiledningens ståndpunkt och handlingssätt under dessa kritiska dagar”. Sammankallandet av den 14:e partikongressen uppsköts på obestämd tid, men det tillsattes en kommission, som snarast möjligt skulle förverkliga en tjeckisk nationell partikongress. Presidiet befullmäktigades att ”göra allt som erfordras för att få de främmande trupperna att dragas ur landet snarast möjligt och att åter skapa villkor för att förverkliga den efter januari inledda reformpolitiken”. Även kompletteringen av centralkommittén genom kooptation godkändes enligt Dubčeks förslag: nya medlemmar i detta organ blev 80 delegater från partiets 14:e kongress. Bland dem ingick 46 medlemmar i centralkommittén vald i Vysočany och även en överväldigande majoritet av de övriga var anhängare av reformpolitiken. Som presidiemedlem avlägsnades den för Moskva oacceptable František Kriegel. I sin funktion som ordförande i Nationella fronten ersattes han av den f. d. socialdemokraten Eugen Erban. Även Čestmír Císarš skiljdes från sin post som sekreterare i centralkommittén, men samtidigt avlägsnades även Dubčeks motståndare D. Kolder, O. Švestka, E. Rigo och A. Kapek från presidiet. I presidiet invaldes sedan 15 nya medlemmar, varefter i detta 21 man starka kollektiv fanns 13 personer som även varit medlemmar i den i Vysočany valda centralkommitténs presidium. Till dessa kom en rad andra, som tveklöst kunde betecknas som Dubčeks anhängare. Av hans motståndare kvarstannade endast Vasil Bilak som presidiemedlem och Josef Lenárt som suppleant. Rekonstruktionen av partiledningen genomfördes klart till förmån för ”reformkommunisterna”. Leonid Brezjnev, vilken Dubček per telefon konsulterade i dessa kaderbeslut lär, om än med tvekan, ha givit sitt samtycke. Detta väckte i Prag ett visst hopp om att även andra sidor av den tjeckoslovakiska uppfattningen av ”normaliseringen” kanske slutligen skulle kunna accepteras i Moskva. Dessa förhoppningar visade sig givetvis obefogade.

I varje fall kunde man dock konstatera, att den militära interventionen inte åstadkommit någon omedelbar förändring av styrkeförhållandet inom det tjeckoslovakiska kommunistpartiet. Resultaten av centralkommitténs förhandlingar den 31 augusti tycktes skapa en viss förutsättning för en ”normalisering” som inte innebar kapitulation och inre omstörtning. Moskva-avtalets text ansågs inte stå i direkt motsats till en sådan förutsättning.

”Normalisering”

”Det är i grunden likgiltigt vem som är kejsare. Av tio politiska handlingar som en människa måste utföra är nio föreskrivna av omständigheterna, på vilken plats hon än må befinna sig”.

Lion Feuchtwanger

Försöket att rädda reformpolitiken – Det framtvingade avtalet om de sovjetiska truppernas "temporära närvaro" på tjeckoslovakiskt territorium – Tjeckoslovakiens federalisering – De prosovjetiska "ultras" första framträdanden – Den nya differentieringen i parti- och statsledningen och Husák "politiska realism" – Sovjetunionens ultimatum i april 1969 – Gustáv Husák i stället för Alexander Dubček – Kapitulation inför Moskvas krav – Likvidering av reformerna, "normaliserande" utrensningar, kamp mot "högeropportunisten"

Under perioden från september 1968 till april 1969 försökte den rekonstruerade och kompletterade partiledningen under Dubček att föra en politik som skulle åstadkomma en normalisering av relationerna till Moskva med bevarande av reformkursens grundläggande värden. Den sovjetiska ledningen, som var besluten att driva de tjeckoslovakiska "reformkommunisterna" till kapitulation och ingalunda att normalisera relationerna till dem, framtvingade under hela denna period ständigt nya eftergifter genom brutal inblandning.

Försöken att rädda reformpolitiken

Med början i september 1968 dominerade i partiledningen inte den gamla gruppen på fyra utan en ny grupp på fem personer: till Dubček, Smrkovský, Černík och Svoboda hade kommit Gustáv Husák som slovakiska partiets nye 1:e centralkommittésekreterare. Denna femmannagrupp gjorde stora ansträngningar att övertyga partiet och allmänheten om att den i Moskva gjorda kompromissen var den enda utvägen och att den – om än under pressande förhållanden – erbjöd vissa förutsättningar att fortsätta reformpolitiken. De fem var medvetna om att en stor del av allmänheten satte sitt hopp främst till deras sammanhållning och fasthet, och de försummade därför inget tillfälle att demonstrera just sammanhållning och fasthet. Även Gustáv Husák, som särskilt i tjeckiska kretsar gjort sig misstänkt genom sitt uppträdande mot partikongressen i Vysočany, iakttog vid denna tid full solidaritet med de övriga.

Alexander Dubček redogjorde för sin tolkning av "normaliseringen" vid ett stort tv-framträdande den 14 september. Han upprepade att det enligt hans uppfattning var möjligt att fortsätta de inrikespolitiska socialistiska reformerna, även om takten nu skulle bli långsammare och större återhållsamhet måste iakttagas. Till detta måste man dock få Moskvas samtycke genom att uppfylla Moskva-avtalet. Han uttalade förhoppningen att de främmande trupperna inom kort skulle lämna tjeckoslovakiskt territorium, om man genom att åter få igång alla parti- och statsorgans verksamhet lyckades konsolidera de politiska och administrativa förhållandena. Vissa andra medlemmar i partiledningen, särskilt Josef Smrkovský och Zdeněk Mlynář, bedömde situationen mera sansat och mindre optimistiskt. Men även de intog en positiv hållning till de begränsade möjligheterna.

Resultaten av några opinionsundersökningar vid denna tid är karaktäristiska. Vid en stor opinionsundersökning genomförd i Prag i mitten av september uttalade 99 procent av de tillfrågade "förtroende för Dubček". 24 procent var "avgjort och reservationslöst" införstådda med hans politiska hållning och 71 procent var det "under rådande omständigheter". Om partimedlemmarnas dåvarande inställning finns en högst representativ undersökning från början av oktober. 65 procent av partimedlemmarna ansåg avtalet som slutits i Moskva som den enda möjliga utvägen ur situationen, medan 28 procent menade, att man genom ett annat handlande hade kunnat uppnå mera gynnsamma villkor för Tjeckoslovakien. 4 procent av partimedlemmarna uttryckte åsikten, att det var nödvändigt att försvara de tjeckoslovakiska intressena med vapen i hand, och 2 procent uttalade sig för att överlåta ansvaret på Sovjetunionen genom att direkt anta en sovjetisk ockupationsregering. Knappt 10 procent av partimedlemmarna välkomnade de främmande truppernas intåg på tjeckoslovakiskt territorium. 49 procent hade en skeptisk syn på reformpolitikens möjligheter, 12 procent

betraktade dessa möjligheter pessimistiskt och 22 procent optimistiskt. Om det faktum att man med interventionen inte direkt lyckats uppnå en för Moskva gynnsam differentiering inom partiet och att ”reformkommunisternas” ställning tvärtom hade stärkts, vittnade tusentals resolutioner som sändes till partiets centralkommitté och dessutom resultaten av alla förhandlingar inom partiet. Inom partiorganisationerna fortsatte en livlig diskussion om demokratiseringen av det inre partilivet – särskilt i samband med förslaget till nya partistadgar – och från mitten av augusti till mitten av september inträdde 7.100 nya partimedlemmar.

Under loppet av september vidtogs en rad åtgärder, om vilka man trodde att de i tillräcklig grad skulle uppfylla de sovjetiska kraven. Från sina poster avskiljdes F. Kriegel, J. Pavel, J. Hájek, J. Pelikán och Z. Hejzlar. ”Klubb 231” och ”Engagerade partilösas klubb” upplöstes också formellt, då deras ansökningar om registrering avlogs; de grupper som förberett ett återupptagande av det socialdemokratiska partiets verksamhet upplöstes utan något administrativt ingrepp. Man godkände en lag mot störande av allmän ordning, vilken gav regeringen möjlighet att använda maktmedel mot eventuella oroligheter. Beträffande pressen skapades en lag, genom vilken inrättades organ för statlig presstillsyn och som gav möjlighet att införa censur. Man antog även en lag om Nationella fronten, som omöjliggjorde uppkomsten av politiska formationer utanför Nationella frontens ram. Den tjeckoslovakiska delegaten i FN yrkade på att det tjeckoslovakiska problemet inte skulle inplaceras i höstsessionens program, och de tjeckoslovakiska representanterna vid den förberedande rådplägningen inför den internationella kommunistkonferensen samtyckte till att det inte skulle behandlas vid denna konferens.

Samtidigt uttryckte Dubček-ledningen flera gånger sin ”erkänsla för folkets och partiets medvetna och fasta hållning” under och efter interventionen, bekräftade det fullt legala i radions och andra massmedias handlande under dessa dagar och tolererade publicistiska framträdanden fulla av kritik mot den sovjetiska interventionspolitiken. Man försökte lämna ständigt nya bevis på att reformprojektet inte hade avbrutits. Rehabiliteringen av tidigare oskyldigt drabbade fortskred i full omfattning. Man tillät grundandet av en rad nya organisationer och sammanslutningar, däribland Kooperativjordbrukarnas förbund. Flera utpräglad progressiva tidskrifter började utgivas. Škodaföretaget i Plzeň var det första företag vid vilket hållits ett ordinarie val till arbetarråd samt val av ny företagsdirektör. I massmedia tillämpades censuren främst bara som en uppmaning till större politisk ansvarskänsla hos journalisterna; någon förhandscensur tillämpades inte. Förberedelserna för sammankallandet av det tjeckiska kommunistpartiets konstituerande kongress var i full gång. Utåt motiverades detta sammankallande med det nödvändiga i att den tjeckiska representationen tog ställning till federaliseringsprojektet redan innan grundlagen kungjordes. I själva verket var skälet, att en tjeckisk kongress i viss mån kunde ersätta tjeckoslovakiska kommunistpartiets på obestämd tid uppskjutna 14:e kongress, då närmare 80 procent av denna kongress’ delegater skulle vara representerade där. Det var tveklöst så, att en tjeckisk kongress skulle stärka ”reformkommunisternas” ställning.

I accelererat tempo avslutades de sista förberedelserna av lagen om Tjeckoslovariens federalisering. Påtryckningar utövades särskilt från slovakisk sida. Husák kände till de sovjetiska reservationerna även mot denna del av reformprojektet och befarade därför att Moskva kunde lägga hinder i vägen om man inte handlade snabbt. Från tjeckisk sida visade man viss återhållsamhet, då alla aspekter av den nya statsrättsliga ordningen var långtifrån klara. Men för att undvika en farlig nationell splittring accepterade man slutligen lagförslaget även där. Regeringen kunde godkänna detta lagförslag redan den 1 oktober och samtidigt offentliggöra ett annat lagförslag om de nationella minoriteternas ställning i republiken. Båda lagarna antogs sedan av parlamentet före den 28 oktober 1968.

Allt detta utspelades i en situation, då i landet alltjämt fanns hundratusentals soldater från interventionsarméerna, även om förbanden successivt drog sig ur städerna till särskilda militära områden. Moskva ingrep dessutom i situationen genom en brett upplagd propaganda. Stationen "Vltava" hade tjeckiska sändningar på den östtyska "Radio Berlin-Internationals" våglängd, landet översvämmades av den på tjeckiska skrivna tidskriften "Zprávy", utgiven av kommandot för interventionstrupperna, och från slutet av september utdelades i Tjeckoslovakien hundratusentals exemplar av publikationen "Kudálostem v Československu" (Om händelserna i Tjeckoslovakien), som innehöll en sovjetisk tolkning av den tjeckoslovakiska utvecklingen med ständigt upprepat nonsens om "avslöjande och stävande av kontrarevolutionen". Denna propaganda tillsammans med den sovjetiska, östtyska, polska, bulgariska och ungerska pressens skrivelser medgav inga tvivel om att Moskva inte avsåg acceptera den tjeckoslovakiska uppfattningen av "normaliseringen".

Förutom de sovjetiska truppernas inblandning och det massiva propagandistiska trycket utsattes den tjeckoslovakiska ledningen redan från den 6 september för ett oroande långvarigt "besök" av den sovjetiske vice utrikesministern V. V. Kuznetsov. Han stannade i Prag ända till den 3 december. Hans uppdrag var att bedöma den inre situationen, att upptäcka möjligheter till splittring inom Dubček-ledningen och inom partiet som helhet, att uppsåra och bearbeta "bundsförvanter" som var mera framgångsrika än de konservativa från tiden för augusti visat sig vara, att låta utröna, vem som var herre i Prag och vem som skulle komma att bli det också i fortsättningen och slutligen i Moskva föreslå åtgärder som så effektivt som möjligt skulle försätta Dubček-ledningen i trångmål. När Dubček, Černík och Husák den 3 oktober anlände till Moskva för att förhandla med Brezjnev, var en sovjetisk plan redan förberedd. Genom informationer från Kuznetsov viste man redan, att man kunde knäcka såväl Dubček-anhängarnas eget självförtroende som den tjeckoslovakiska allmänhetens förtroende för dessas möjligheter att förverkliga den tjeckoslovakiska tolkningen av "normaliseringen", främst genom att legalisera ett till tiden obegränsat kvardröjande för de sovjetiska trupperna i Tjeckoslovakien samt genom att bryta ned den ledande femmannagruppen. Därför tillbakavisade Brezjnev resolut kravet att trupperna skulle dras tillbaka och yrkade tvärtom på att 7 till 9 sovjetiska divisioner skulle kvarstanna i Tjeckoslovakien. Han tog avstånd från den tjeckoslovakiska tolkningen av "normalisering och konsolidering" som totalt oacceptabel. Han betecknade t. o. m. redan Novotnýs regim som "liberalistisk", det tjeckoslovakiska kommunistpartiets Aktionsprogram som ett "revisionistiskt verk av intellektuella", den tjeckoslovakiska uppfattningen av "normaliseringen" som "nationalistisk och icke klassmässig" och förslaget till nya partistadgar som "främmande för marxismen". Han betecknade den tjeckoslovakiska inställningen till Sovjetunionen som "otacksam", då man inte ville erkänna att man "räddats undan kontrarevolutionen". Han uttryckte också sitt missnöje med att de tjeckiska partiorganisationerna förberedde sig till kongress, med att alltför få "revisionister" avlägsnats från ledningen och gjorde personliga angrepp på Smrkovský, Špaček och Mlynář. Ingen kunde alltså sväva i tvivelsmål om att även dessa var oacceptabla för Moskva. Brezjnev tillät ingen saklig argumentation från tjeckoslovakisk sida och sade sig räkna med att "de tjeckoslovakiska kamraterna äntligen rättar sig efter de ståndpunkter som delgivits dem". Efter sin hemkomst karakteriserade Gustáv Husák i kretsen av sina vänner förhandlingarna med det cyniska yttrandet: "Vi kom, vi lyssnade, vi förlorade". Härifrån ledde nu en direkt väg till ett framtvingat avtal om sovjetiska truppers närvaro i Tjeckoslovakien. Detta avtal behandlades i Moskva och undertecknades i Prag den 16 oktober. Enligt avtalets formulering var de sovjetiska truppernas närvaro i Tjeckoslovakien tillfällig, men rätten att besluta om längden av denna tillfällighet lades i sovjetiska händer. Dessutom gavs trupperna i avtalet betydande exterritoriella rättigheter. När avtalet var uppe till behandling i parlamentet, motsatte sig bl. a. centralkommittémedlemmarna Kriegel,

Vodsoň, Prchlík och Sekaninová-Čakrtová dess godkännande, och femtio deputerade protesterade tyst genom att utebli. Slutligen godkändes ändå avtalet.

Den effekt som de sovjetiska truppernas påtvingade närvaro hade var utomordentligt stark. Den betydde ett väsentligt avbräck för tron på att Dubček och hans anhängare verkligen skulle kunna genomdriva och försvara en fortsatt reformpolitik. Den fortskridande upplösningen av det nationella och politiska självmedvetandet hejdades inte av det faktum att större delen av de sovjetiska trupperna och samtliga östtyska, ungerska, polska och bulgariska trupper lämnade tjeckoslovakiskt territorium och de ca 80.000 sovjetiska soldater som stannade ”gömdes” i isolerade militära områden. En tryckt politisk atmosfär rådde när lagen om den tjeckoslovakiska federaliseringen antogs den 28 oktober och när man i samband härmed firade 50-årsjubileet av Tjeckoslovariens tillkomst. Dessa händelser beledsagades av häftiga antisovjetiska demonstrationer, vilka upprepades även den 7 november i samband med årsdagen för den Ryska revolutionen. I båda fallen kom det för första gången till hårda polisingrepp mot demonstranterna. Det visade sig att det inte var undertecknandet av ”Moskvaprotokollet” i slutet av augusti utan det uteblivna avtalet om ett i tiden fastställt tillbakadragande av de sovjetiska trupperna som fått folket att vackla i sin tro på Dubček-ledningens förmåga att verkligen försvara grundläggande nationella intressen.

Från början av oktober började Dubček-fientliga grupper från den gamla partibyråkratins och de militanta och hämndlystna stalinisternas led – de tjeckoslovakiska ”ultras” – att göra sig offentligt hörda. Det rörde sig visserligen ännu om mycket fåtaliga krafter, som direkt måste lita till det sovjetiska kommandot och som varken vågade framträda i massmedia eller i partiorganisationerna, men i den upprörda politiska atmosfären kunde de ändå fungera som oroande påtryckningsgrupper. Symbolen för deras verksamhet blev ”Čechie”, en sal i Prag, där de för första gången framträdde. Även i Moskva var man medveten om att de komprometterade, förbrukade och hämndlystna gamlingarna knappast kunde skapa en alternativ framtida tjeckoslovakisk ledning men var ändå tacksam för deras påtryckande funktion.

Dubček-ledningen försökte utforma ett försvar, som skulle svara mot den nya situationen. Ett uttryck för detta blev centralkommitténs resolutioner av den 17 november och den 13 december, sammansättningen av den federala, tjeckiska och slovakiska regeringen till följd av att Tjeckoslovakien den 1 januari 1969 förändrats till ett förbund mellan en tjeckisk och en slovakisk republik och vidare dessa regeringars regeringsförklaringar i början av januari 1969. Samtidigt som man stod fast i försvaret av de socialistiska dragen i partiets reformprogram från 1968, vidgick man i resolutionen från centralkommitténs novembersession ”brist på konsekvens i kampen mot höger- och antisocialistiska tendenser”. Man skulle ”stärka partiets ledande ställning” och även höja statsorganens auktoritet samt visa ”besinning och återhållsamhet” vid de fortsatta demokratiseringsåtgärderna. Principiellt höll man dock fast vid uppfyllandet av partiets Aktionsprogram. Vid denna session gick den konservativa minoriteten i centralkommittén till öppet motanfall. Men Dubček gjorde ett motdrag som hans motståndare inte räknat med. Mitt under sessionen flög han till Warszawa, där just då Breznev uppehöll sig, och fick sitt resolutionsförslag godkänt av honom. Därmed var de konservativa tystade för en tid. Under de fortsatta förhandlingarna kritiserades förslaget snarast av den radikala flygeln men godkändes slutligen av majoriteten. Gustáv Husák uppträdde för sista gången till försvar av Dubčeks politik och sade bl. a.: ”Jag skulle betrakta det som ett stort fel, om vi gjorde avkall på de positiva drag som efter januari blivit en del av våra liv och om vi inte ständigt hade dem för ögonen. Inte bara därför att den överväldigande majoriteten av våra folk, av partimedlemmarna och av den övriga allmänheten engagerat sig för dessa tankar, står dem nära, har vuxit samman med dem och sätter sitt hopp till dem och att detta alltså är en objektiv politisk kraft, utan även därför att detta positiva är något av ett

tjeckoslovakiskt särdrag ... Jag skulle därför gärna se att de kamrater besinnar sig, som har framfört kritik mot ledningen och ensidigt påstått att dessa fem eller tio personer är de skyldiga, det är de som har ställt till alltihop. Det ensidiga ligger i att under normala tider, då allting går i uppkörda hjulspår, kan varje dumbom regera med hjälp av en skock poliser. Men när millioner människor får utrymme för initiativ, tänkande och aktivitet, då blir det svårare. För en sådan situation har man varken tänkt ut några scheman eller förberett några funktionärer. Vi måste ha klart för oss, att det ledarkollektiv som kom efter januari har fått arbeta under helt nya villkor”.

Förutom den politiska resolutionen, som alltjämt utgjorde grundvalen i kampen för att rädda reformkursen, godkände centralkommittén den 17 november två åtgärder, som högst avsevärt påverkade situationen i partiledningen. Centralkommittén beslöt nämligen inte bara att ajournera den tjeckiska kongressen på obestämd tid utan inrättade också den s. k. Byrån för ledningen av partiarbetet i Böhmen-Mähren, i vars ledning sattes Lubomir Štrougal, som senare blev Gustav Husáks nära medarbetare. Ännu viktigare var, att man kringsskar en väsentlig del av presidiets befogenheter genom att inrätta presidiets exekutivkommitté, i vilken invaldes Černík, Dubček, Erban, Husák, Sádovský, Smrkovský, Svoboda och Štrougal. Under förutsättning att Alexander Dubček hade förmått bevara enigheten inom denna församling, hade dess existens i och för sig inte behövt innebära någon katastrof då ”reformkommunisterna” hade den överväldigande majoriteten där. Men deras enighet skulle snart bli allvarligt störd.

Mellan november 1968 och februari 1969 vidtogs en hel rad åtgärder som bevisade att reformen var långtifrån undertryckt. I november slöts ett avtal mellan regeringen och fackföreningsorganisationerna om att säkra en höjd levnadsstandard för de arbetande under 1969. Vid en centralkommittésession den 12 och 13 december, då ekonomiska problem behandlades, bekräftades avsikten att vidta alla väsentliga åtgärder som ingick i den ekonomiska reformen. Från den 1 januari genomfördes ett system av avtal mellan staten och företagen om produktionen under 1969 i stället för den i lagen föreskrivna ekonomiska planen. I januari framlade den federala regeringen ett lagförslag om det socialistiska företaget som innehöll bestämmelser om en långtgående decentralisering, om företagssektorns befrielse från de politiska administrationsorganens hårdstyrning och om införande av företagsråd som de anställdas självstyrelseorgan. Inrättandet av statliga administrativa organ i samband med federaliseringen innebar också demokratisering av administrationen. Den federala och de nationella regeringarnas medlemmar rekryterades från reformanhängarnas och specialisternas led. Även omvandlingen av de tjeckiska och slovakiska nationalråden till nationella parlament och inrättandet av Federalförsamlingens nationalitetskammare innebar att dessa församlingar förstärktes nästan enbart med ”reformkommunister” och dessas icke partianslutna bundsförvanter.

Dubčeks partiledning ställdes under detta skede inför många uttryck för oro över en alltför stor undfallenhet inför trycket från Moskva och fick försöka bemästra oroligheter och misstroendeyttringar särskilt bland intelligentian och studenterna. Den radikala intelligentians förhållande till den politiska ledningen hade alltsedan undertecknandet av Moskvaavtalet i slutet av augusti 1968 präglats av en betydande misstro och nervositet. Men då representanterna för den radikala intelligentian var oförmögna att formulera något annat konkret program i den aktuella situationen, agerade de mestadels endast genom att göra problem av de åtgärder som vidtagits och att demonstrera sitt bristande förtroende, som t. ex. vid den omfattande studentstrejken vid mitten av november. Dessa manifestationer snarare försvagade än stärkte den försvarsfront som måste upprättas. Karaktäristiskt för dessa kretsar var en pessimistisk och föga konstruktiv försvars- och motståndshållning, som tog sig uttryck t. ex. i en rad avtal mellan åtskilliga grupperingar om solidaritet med offren för eventuella

nedtystningsförsök och förföljelser, som vid denna tid varken förekom eller var direkt förestående.

Den "realistiska flygeln"

Viktigare var givetvis, att redan från december 1968 en fortskridande differentiering inom de etablerade "reformkommunisternas" läger börjat visa sig även utåt. Den "realistiska flygeln", representerad av Gustáv Husák och Lubomír Štrougal, började distansera sig från Dubček, Smrkovský och Černík och dessas anhängare. Även dessa "realister" var alltmer missnöjda med Dubčeks politik som alltför vag, men i den meningen att den inte bjöd den irriterande radikalismen tillräckligt motstånd och att den inte i tillräcklig grad gick Moskva till mötes, så att det "äntligen blev lugn och ordning". I den av Husák representerade slovakiska delen av kommunistpartiet hade den demokratiska omvandlingen aldrig trängt så djupt som i partiets organisation i Böhmen-Mähren. En betydande del av de tidigare oppositionella slovakiska kommunisterna hade nått sitt efterlängttade mål i och med republikens federalisering. För det nya slovakiska etablissemanget öppnades lockande karriärsperspektiv i de nya slovakiska regeringsorganen och i de centrala federala organen i Prag. Husák kunde i sin kritiska hållning till "Dubčeks svaghet" få stöd i en slovakisk strävan till en ny stabilitet. Även i Böhmen-Mähren visade det sig vid olika tillfällen, att en betydande del av parti- och statsbyråkratin började reagera negativt på det oavbrutna tillståndet av osäkerhet och oro, och att man kände en stark längtan efter att "lugn och ordning" inom förvaltningen skulle återupprättas. Štrougal kunde lätt göra sig till talesman för dessa stämningar.

I Moskva insåg man sin möjlighet redan i december 1968, och till "vildsvinsjakt" i Ukraina inbjöds inte bara Svoboda, Dubček och Černík utan även Husák och Štrougal men däremot inte Smrkovský. Brezjnev lät Svoboda, Husák och Štrougal tydligt förstå att de inte betraktades som ansvariga för politiken före augusti – de hade ju då ännu inte varit medlemmar i centralkommitténs presidium – att det "gick att ställa allt tillrätta" med bättre vilja från tjeckoslovakisk sida och att det främst var Josef Smrkovský som alltjämt var oacceptabel för den sovjetiska ledningen. Brezjnev hade av Kuznetsov fått veta, att man nu kunde försvaga Dubček-anhängarna genom att tvinga dem att avskilja en av medlemmarna i den femmannagrupp som bildats efter augusti och att därigenom inför den tjeckoslovakiska allmänheten dokumentera ett sönderfall av deras formation. Som representant för Slovakien var det Husák som lättast kunde genomföra denna operation. Efter den 1 januari var man nämligen tvungen att konstituera Federalförsamlingen, vars ordförande i representationshänseende intog den tredje platsen i staten, och denna post kunde säkras åt den hittillsvarande talmannen i parlamentet Josef Smrkovský endast genom ett nytt val. Från slovakisk sida kunde man emellertid framställa kravet, att en av de tre högsta posterna skulle beklädas av en slovak, då presidenten och regeringschefen var tjecker. Husák framställde också detta krav, och då man i Böhmen-Mähren förstod, att det inte rörde sig om slovakernas ställning utan om Smrkovský, utbröt våldsamma protester. Metallarbetarförbundet hotade t. o. m. att proklamera generalstrejk om Smrkovský degraderades. Men Husák genomdrev sin vilja i presidiet och Smrkovský avstod under påtryckningar från att kandidera. Solidariteten bland de fem hade lidit ett tydligt avbräck. Effekten blev just den som man räknat med i Moskva – oro i kommunistpartiet och bland allmänheten, växande misstro och missnöje. Upprördheten nådde sin höjdpunkt med studenten Jan Palachs tragiska självbränning som en protestdemonstration i januari 1969, och med våldsamma massdemonstrationer före och under hans begravning. Sovjetledningen kunde åter protestera mot oro och oordning, och splittringen inom partiet och samhället fördjupades. Från mitten av januari hade "realisterna" slutligen fått sitt eget pressorgan. Detta var en veckotidskrift utgiven av Byrån för ledning av partiarbetet i Böhmen-Mähren, "Tribuna", där man allt djärvare kritiserade "anarkin" och Dubček-ledningens svaghet. Även de tjeckoslovakiska "ultras" förhöjde sin aktivitet med stöd

av det sovjetiska kommandot. Dubčekfientliga flygblad och stridsskrifter dök upp, bland dem skriften ”Politikern med två ansikten”, som förtalade Smrkovský. Gustav Husák och Lubomír Štrougal började ofta vända sig till Folkmilisens representanter, hos vilka kraven på ”lag, lugn och ordning” vann gehör.

Vid en centralkommittésession den 17 och 18 januari försökte Dubček koncentrera uppmärksamheten på de aktuella och konkreta uppgifterna att konsolidera ekonomin och förvaltningen och att förhindra en farlig splittring inom partiledningen. I hela landet konstituerade och valde man vid denna tid företagsråd, vilkas uppkomst regeringen visserligen redan från december 1968 försökte begränsa men i praktiken inte ingripit mot. Fram till mars 1969 hade ungefär 500 företagsråd inrättats. Även rehabiliteringarna av personer som under femtiotalet drabbats av den politiska terrorn fortskred i stor omfattning. Inrikesministeriet gav sitt tillstånd till en rad nya organisationer och sammanslutningar, och tillfälligt förbjudna tidskrifter fick åter utgivas. Vad som mest oroade Moskva var emellertid den allmänna situationen bland de tjeckoslovakiska arbetarna som den avspeglade sig i fackförbundens verksamhet samt situationen bland kommunistpartiets medlemmar, vilken blottades vid partiets basorganisationers årsmöten.

I fackföreningsrörelsen avhölls mellan december 1968 och mars 1969 kongresser av alla rörelsens förbund i samband med skapandet av nationella tjeckiska och slovakiska fackföreningsorgan. Alla dessa församlingar visade på att arbetarna och övriga löntagare alltjämt var livligt politiskt aktiva och att alla fackföreningsorgan utan undantag fortfarande stödde det demokratiska reformprogrammet och var fientliga till den sovjetiska interventionen och inblandningen. Den 7:e centrala fackföreningskongressen godkände sedan i början av mars fackföreningsrörelsens Charta, som proklamerade, att fackföreningarna skulle spela en aktiv och oavhängig politisk roll inom den demokratiska socialismens system. Reformprogrammets anhängare och motståndare till den sovjetiska interventionen fick vid denna tid en avgjord majoritet även i alla övriga samhällsorganisationer.

Kommunistpartiets årsmöten visade att färre nya medlemmar hade inträtt i partiet än under 1968 men att någon massflykt från partiet inte hotade. Dessa möten bevisade, att kommunisternas aktivitet alltjämt var hög. Nästan hälften av dem som framträdde på årsmötena uttalade sig om politiska problem av statsomfattande betydelse. Vad som kritiserades var, att komprometterade personer från perioden före 1968 fortfarande fanns kvar i parti- och statsorganen, att man inte sammankallade någon partikongress och uppsköt valen till parlament och nationalkommittéer, att medlemmarna i partiledningen uppträdde oenigt samt att medlemmarna i otillräcklig grad informerades om ledningens avsikter. ”Reformkommunisterna” hade behållit den avgörande majoriteten i partiorganen, och oppositionen mot Dubček vågade inte uppträda på denna front. Det kunde inte råda några tvivel om vilka krafter som framdeles representerade den politiska majoriteten i partiet.

Ultimatum

Från Prag till Moskva kallades successivt från och med februari alla de som man trodde sig kunna köpa med löften eller skrämman med hotelser. Specialisten på ”partirenhet”, Arvid Pelsje, sändes till Prag i spetsen för en stor delegation för en långvarig vistelse och etablerade där kontakter bland konservativa funktionärer i partiets kontrollkommissioner. Särskild uppmärksamhet ägnades den tjeckoslovakiska generalskåren. Den senare utvecklingen visade, att man som ett sista alternativ räknade, om inte med en direkt militärkupp, så dock helt uppenbart med möjligheten att via generalerna utöva ett brutalt tryck på den politiska ledningen.

Redan i mars anade man, att Moskva endast väntade på ett lämpligt tillfälle att vid verklig, provocerad eller åtminstone skenbar oro i landet ge Dubček och hans politik det avgörande

slaget. Farhågorna riktade sig mot det förestående 1 maj-firandet, då man antog att det kunde komma till antisovjetiska demonstrationer.

Man får anse det bestyrkt att sovjetledningen beslöt att påskynda Dubčeks fall av det skälet att hans deltagande vid den förestående stora internationella kommunistkonferensen var särdeles oönskad. I Moskva visste man också, att Dubček i maj ville få lagen om det socialistiska företaget godkänd och därmed fortsätta med den ekonomiska reformen, och att han för att tysta de konservativa krafterna i partiet avsåg att förelägga kommande centralkommittésession såväl ett förslag att åter förbereda en partikongress och parlamentsval som den dittills bordlagda rapporten från den s. k. Pillerkommissionen. Denna kommission, som från april 1968 hade analyserat femtioalets olagligheter och avslöjat det politiska och juridiska ansvaret för dem, hade blivit färdig med sitt arbete redan på hösten 1968, alen dess rapport var så explosiv, att ingen efter den sovjetiska interventionen vågat yrka på att den skulle upptagas till behandling. Rapporten låg i Dubčeks kassaskåp. I mars beslöt Dubček att den – i något modererad form – trots allt skulle föreläggas centralkommittén. Intet av detta fick emellertid förverkligas, om inte Moskvans ”slutgiltiga lösning” komplicerades och sköts på framtiden.

Ett tillfälle att utdela det avgörande slaget erbjöds tidigare än den 1 maj. Den 21 och 28 mars besegrades Sovjetunionens lag två gånger av det tjeckoslovakiska ishockeylaget vid VM i Stockholm. Segern fick för den djupt sårade tjeckoslovakiska nationalkänslan en symbolisk karaktär, och firandena övergick i antisovjetiska demonstrationer med tiotusentals deltagare. Under veckan mellan den första och andra demonstrationsvågen hade man möjlighet att vidta vissa åtgärder för att inte helt tappa kontrollen över händelserna. Från de tjeckoslovakiska säkerhetsorganens sida vidtogs dock inga sådana åtgärder, och mycket tyder på att det tjeckiska inrikesministeriet under ledning av den prosovjetiske J. Grösser avsiktligt underlåtit att befatta sig med saken. Men även Dubčekledningen visade betydande lättsinne, reagerade som om det ”bara gällde ishockey” och gjorde inte klart för sig, att det inte var någon svårighet att arrangera en provokation, genom vilken firandet övergick till den antisovjetiska incident som Moskva så länge hade väntat på. Det finns visserligen inga direkta bevis för det, då allt senare hemlighölls, men mycket pekar på att en sådan provokation iscensattes. Det sovjetiska Aeroflots lokaler vid Václavské náměstí hade överhuvudtaget ingen bevakning inför den 28 mars, vilket andra sovjetiska byggnader i Prag normalt hade. Alla viktiga dokument hade bortförts ur lokalerna, och framför byggnaden hade man stjälpit en hög gatsten, trots att inga gatuarbeten pågick i närheten. Aeroflot kunde också efter den 28 mars återupptaga sin verksamhet i andra lokaler så snabbt att det tycktes otroligt att förberedelser inte vidtagits. Och när tiotusentals människor gick ut på gatorna efter ishockeylagets nya seger i Stockholm, blev Aeroflots lokaler överfallna, demolerade och satta i brand.

Våldshandlingarna fördömdes omedelbart av den tjeckoslovakiska regeringen, och man utlovade att betala skadeersättning och att straffa de skyldiga. Moskva iakttog först en olycksbådande tystnad. Den 31 mars landade på ett militärflygfält som användes av de sovjetiska trupperna – utan både inbjudan och föregående anmälan – marskalken A. Gretjko och vice utrikesministern A. Semenov. Ingen från partiledning eller regering hade kallats till någon hälsningsceremoni, medan däremot en grupp prosovjetiska tjeckoslovakiska generaler var närvarande. Samma dag publicerade ”Pravda” ett skarpt angrepp mot ”antisovjetismen i Tjeckoslovakien” och mot de ”ohållbara inrikespolitiska förhållandena i landet”. Svoboda, Dubček, Černík och andra representanter för den tjeckoslovakiska ledningen åkte omkring och besökte viktiga militärområdets centra, då det gick rykten om att några höga militära överbefälhavare förberedde ett prosovjetiskt utspel. Ryktena om kuppförberedelser dementerades senare, men den politiska ledningen betraktade det dock på goda grunder som sitt största problem att lugna och neutralisera armén.

Först den 2 april begärde Gretjko och Semenov ett samtal med Svoboda, Dubček och Černík. De tjeckoslovakiska representanterna upplystes om att ”situationen i landet är värre än i augusti 1968” och ställdes inför följande ultimatum: antingen skulle de med egna krafter omgående genomföra sådana politiska och personella förändringar att garanti skapades för att alla slags oroligheter kunde förhindras, eller skulle det från tjeckoslovakisk sida begäras hjälp från sovjetarmén att vidta nödvändiga åtgärder. Om den tjeckoslovakiska ledningen inte ville eller kunde välja något av dessa alternativ, skulle åtgärder vidtas av sovjetarmén utan tjeckoslovakiskt deltagande. Partipresidiet, som behandlade detta sovjetiska ultimatum redan samma dag, förklarade det för oacceptabelt, och även Gustáv Husák yttrade, att ”om det är så de sovjetiska kamraterna föreställer sig samarbete, är det förvisso bättre, om de själva regerar i Tjeckoslovakien utan oss”. Under de följande dagarna förhandlade emellertid Semenov och Gretjko separat med Husák och Štrougal, och vid partipresidiets session den 8 april uttalade de båda, att Moskva denna gång inte nöjde sig med mindre än att Alexander Dubček avlägsnades. Vid ett plötsligt besök som Svoboda gjorde i Bratislava enades Husák även med presidenten om att Dubček måste avgå. Senare, i ett offentligt tal i Nitra den 11 april, angrep Husák ”partiledningens svaghet” när det gällde att stävja oroligheterna och proklamerade ett ”slovakiskt missnöje med detta tillstånd”, då han redan hade förberett en deklARATION som skulle avgivas av det slovakiska partipresidiet och som krävde Dubčeks avgång.

Dubčeks fall

Marskalk Gretjko kunde den 13 april återvända till Moskva: det tjeckoslovakiska centralkommittépresidiets exekutivkommitté hade den 12 april fattat beslutet att Dubček skulle lämna sin post – och mer krävdes inte just då från sovjetisk sida. Man visste att detta steg skulle betyda ett sammanbrott för ”reformkommunisternas” hela försvarsfront, att deras försök att göra en strukturell reform av systemet var omintetgjort och att motståndet mot den sovjetiska inblandningen var krossat. Alexander Dubček kämpade inte nämnvärt mot sin avsättning. Han var djupt sårad över att slaget formellt sett kommit från ”hans” Slovakien och att president Svoboda utan skrupler hade lämnat honom. Han visste att han nu inte endast hade Moskva mot sig utan även ett växande inhemskt läger av ”realister” och att det även bland de progressiva fanns åsikter om att någon annan än han kanske skulle ha kunnat genomföra en enklare reträtt, som skulle ha förhindrat en total kapitulation. Centralkommitténs presidium beslöt vid en session den 14-16 april, att Gustáv Husák skulle uppställas som kandidat till den post som Dubček lämnat. Genom hemliga samtal försäkrade sig Husák själv om stöd från en majoritet i centralkommittén. Även sina bittraste motståndare från kretsen kring partiets stadskommitté i Prag försäkrade han, att hans mål endast var en oundviklig reträtt, och att han skulle uppbjuda alla sina krafter för att rädda partiets kadrer samt att förhindra att politisk terror utbröt och att förhållandena från före januari 1968 återinträdde.

Vid ett centralkommittésammanträde den 17 april valdes Husák nästan enhälligt till Dubčeks efterträdare. Till presidiemedlemmar valdes Bilak, Colotka, Černík, Dubček – som senare skulle väljas till ordförande i Federalförsamlingen – Erban, Husák, Piller, Sádovský, Svoboda, Štrougal och Poláček. Utåt sett hade man alltså bevarat kontinuiteten – dock utan Dubček i ledande ställning och utan Josef Smrkovský. Det antogs en resolution om en hård kurs mot ”antisocialistiska krafter och oro”. Utarbetandet av den nya politiska linjen uppskötts dock till nästa session. Sina första offentliga framträdanden på sin nya post formulerade Husák återhållsamt: han lovade till och med att partiet skulle få avhålla såväl en statsomfattande som nationella kongresser och att parlamentsval skulle hållas 1970.

Det var dock andra händelser som var typiska för den förändrade atmosfären i slutet av april 1969. En rad politiska tidskrifter drogs in, och den nye chefen för press- och

informationsämbetet Havelka – känd genom den terroristiska lagen om arbetsdisciplin av år 1953 – lät det inte råda något tvivel om att en hård censurpraxis skulle tillämpas. Det gjordes en rad chefredaktörsbyten, och Journalistförbundet vågade inte längre protestera. Ett försök från det tjeckiska studentförbundet att åstadkomma proteststrejker bland tjeckiska högskolestuderande misslyckades. Lubomir Štrougal, som å partiledningens vägnar talade vid högtidlighållandet av Lenins födelsedag, undvek visserligen ännu ett direkt angrepp mot Dubček och hans politik, men presenterade ”Lenins testamente” så att han klart förutsade ett frontalangrepp mot ”revisionismen och högeropportunisten.”

Det var uppenbart att de tjeckoslovakiska ”reformkommunisterna” hade besegrats för andra gången. För första gången inträffade det, då de på sommaren 1968 inte förmådde hindra en öppen konfrontation med Moskva och inte fann någon väg att förhindra en militär intervention före 14:e partikongressen. Endast på detta sätt hade man kunnat vinna utrymme för ett fortsatt manövrerande, även om detta i det givna historiska och internationella sammanhanget och med hänsyn till existerande styrkeförhållanden endast skulle ha varit ett vunnet slag i ett långt och svårt krig. Sitt andra nederlag led de, när de efter augusti 1968 i den då synnerligen ogynnsamma och pressande situationen inte kunde dra någon verklig gräns för de tjeckoslovakiska intressen som gick att försvara, retirera till denna gräns och bilda en front till dess försvar. Man kan inte förneka att ”reformkommunisterna” försökte undvika dessa båda nederlag. Deras försök var dock inte tillräckligt tydliga och kraftfulla. Den konservatism som endast gradvis kunde övervinnas och som ännu hade ett grepp om en viss del av de aktiva partimedlemmarna hade lagt hinder i vägen. Försöken underlättades inte heller av den politiska radikalism, vars representanter inom och utanför partiet visserligen utmärktes av ädla idéer men också av en bristande känsla för politikens järnhårda lagbundenhet.

Ett komplicerat och farligt fält för ”reformkommunisternas” politik skapades inte bara av de risker som följde av Tjeckoslovakiens beroende av Moskva i ett oföränderligt internationellt system. Det uppstod också därigenom att den enda lösningen på de spänningar som ackumulerats i samhället var att ge utrymme för kritik och medborgerlig aktivitet och att tillåta en institutionell omgruppering som svarade mot gruppattityder och gruppintressen. Endast på detta sätt kunde man skapa ett tryck som supplerade en institutionaliserad opposition och utgjorde en motvikt mot de konservativa krafterna. Inte ens den ofunktionella maximalismen kunde på detta stadium undertryckas med maktmedel, om förtroendet för den nya politiska kursen skulle bevaras, även om en sådan maximalism såväl före som efter augusti 1968 äventyrade utvecklingen genom en alltför stor kraftsplittring, överskred det givna sociala systemets möjligheter och stimulerade till sovjetiska ingrepp.

Efter den militära interventionen med alltid insatsberedda sovjetiska truppers närvaro och med en oundvikligen sönderfallande nationell självkänsla visade sig försöket att genomföra en ”normalisering för att rädda ett minimum av reformprogrammet” överstiga både det tjeckoslovakiska samhällets, ”reformkommunisternas” och givetvis även Alexander Dubčeks krafter. På våren 1969 var alltså kapitulation det enda alternativet. Genomförandet av denna kapitulation föll på den nye partichefen Gustáv Husáks lott, till vars namn ”reformkommunisterna” en gång knutit så stora förhoppningar och som själv i det ögonblick han blev vald knappast anade att Husáks ”normalisering” skulle bli en stor katastrof för det politiska och kulturella livet i Tjeckoslovakien.

Gustáv Husák som partichef

Gustáv Husák, som den 17 april intog Alexander Dubčeks plats som det tjeckoslovakiska kommunistpartiets ledare, var en man med en dramatisk politisk bakgrund. Han blev kommunist redan under sina högskolestudier, och som ung jurist var han under trettioalet starkt engagerad i intellektuella slovakiska kommunistkretsar i Bratislava. Under de första

åren för den slovakiska staten, som genom Hitlers nåd uppstått på ruinerna av Tjeckoslovakien, var i den slovakiska nationalismens atmosfär motsättningarna mellan det högerextremistiska folkpartiet och den kommunistiska vänstern inte skarpare, än att så utpräglade kommunister som Gustáv Husák kunde undgå förföljelse och leva i relativt lugn. Malisen påstår till och med att härtill bidrog gamla vänskapsband med den framträdande nationalistiske ideologen och fruktade inrikesministern Šaňo Mach. Under alla omständigheter fick Husák genom de slovakiska nationalisterna trots allt en obehaglig skamfläck. Han tvangs nämligen att delta i en delegation som skulle bekräfta, att bestialiteter som avslöjats i Ukraina inte var nazisternas verk utan redan tidigare hade begåtts av Sovjetunionen. Efter Tjeckoslovakiens sönderfall hade Husák hört till dem som motsatte sig att denna stat skulle förnyas och stödde under krigets första år den slovakiska kommunistpartiledningens sekteristiska orientering mot ett ”sovjetiskt Slovakien”. 1943 blev han jämte Karol Šmidke den ledande personligheten i den då förnyade partiledningen och verkade energiskt för att skapa en allslovakisk front mot den halvfascistiska regimen. I det då tillkomna Slovakiska nationalrådet deltog han i förberedelserna av resningen mot nazisterna 1944 och hörde sedan till dess ledare. Han accepterade nu tanken på ett förnyat Tjeckoslovakien men som en federativ stat av tjecker och slovaker, och det var endast under motstånd som han av Gottwald förmåddes acceptera Slovakiens autonoma ställning i staten.

Efter befrielsen tog det honom hårt när den gamle Gottwaldmannen och partibyråkraten V. Široký utan ceremonier fråntog honom hans ledande post i Slovakien. I den autonoma slovakiska regeringen innehade Husák dock posten som minister och från 1946 t. o. m. posten som chef för denna nationella regering. Han blev känd genom sina hårda ingrepp mot ungrarna och mot kyrkan och spelade en väsentlig roll vid skärpningen av de inrikespolitiska förhållandena i Slovakien 1947 och vid den våldsbetonade konfliktlösningen till kommunisternas förmån redan före februari 1948. Men 1949 blev han tillsammans med sina kamrater från resningen mot nazisterna plötsligt beskylld för ”borgerlig nationalism”, och i det hysteriska sökandet efter ”fiender inom partiet” 1951 arresterad, anklagad för förräderi och genom omänsklig tortyr tvingad att bekänna uppiktade brott.

Till skillnad från de flesta andra höll han dock ut och lät sig inte knäckas. Han vägrade att erkänna inför domstol 1954 – det vill säga efter Stalins död och efter avslöjandet av Berija – men blev ändå dömd till livstids fängelse. I fängelset placerades han avsiktligt tillsammans med sina – fortfarande fängslade – motståndare från de slovakiska antikommunisternas led.

Först 1960 blev han av nåd frigiven och 1963 rehabiliterad. Han började nu arbeta som historiker och hörde till Novotnýregimens lidelsefulla motståndare. Den dåvarande partichefen i Slovakien, Alexander Dubček, var honom inte särskilt bevågen, då det stod klart att endast Gustáv Husák en gång skulle kandidera till en ledande position i partiet som representant för det betydande antalet nationellt otillfredsställda slovakiska kommunister. Under andra hälften av sextioalet deltog Husák i många aktioner som stärkte oppositionen mot Novotný. Men redan då beredde han sina kamrater inom oppositionen betydande problem genom sitt auktoritära uppträdande och sin oförmåga att acceptera andras åsikter.

Efter januari 1968 verkade Husák energiskt för radikala förändringar av den politiska kursen. Han hade svårt att fördrå att han i april varken upptogs i den slovakiska eller tjeckoslovakiska partiledningen. Han anförtroddes dock posten som vice regeringschef, vilket senare gjorde det lättare för honom att frigöra sig från Dubček. Då han fått uppgiften att förbereda republikens federalisering, kunde han såsom ”federaliseringens fader” med så mycket större självklarhet göra anspråk på en ledande ställning i Slovakien.

Sett utifrån sovjetiska intressen var han en nära nog idealisk personlighet för att genomföra den kapitulationsuppgift som i april 1969 föll på hans lott. Liksom en gång Gomulka i Polen

och Kádár i Ungern hade han fallit offer för den stalinistiska terrorn under femtiotalet och kunde därför inte utan vidare identifieras med de mörkaste krafterna i det förflutna. Med hänsyn till sin roll i ”reformkommunisternas” läger före augusti 1968 kunde han väcka en illusion som åtminstone i någon mån neutraliserade hans motståndare. Samtidigt kunde han emellertid när som helst ställas mot väggen – just på grund av sitt förflutna som ”reformkommunist”. På sin väg till makten från och med hösten 1968 miste han förtroendet hos avgörande kretsar i det tjeckoslovakiska samhället till den grad att han alltid måste söka stöd i Moskva. Hans kvalifikationer för kapitulationsuppgiften höjdes även av hans personliga egenskaper: han hade alltid varit en kallblodig politiker med fast hand, en spelare med kontroll över sina känslor, vilken förmått analysera och uppskatta sin motståndares styrka, en människa, som stod helt främmande inför lojalitet mot tidigare vänner och bundsförvanter och som alltid utan de ringaste samvetskval gjort sig kvitt dem när han ansett det gynnsamt. I den tjeckoslovakiska situationen efter april 1969 hade Husáks motståndare till höger och vänster endast obetydliga chanser, och ingen fick underskatta hans förmåga att införa ”lag och ordning”.

Husáks ”realism” övergick från oktober 1968 i övertygelsen att det för Tjeckoslovakien inte fanns någon annan utväg än att uppfylla alla Moskvas krav på ”normalisering” – det vill säga att ta avstånd från hela reformprojektet och återvända under en fast sovjetisk kontroll. Husák var övertygad om att detta måste ske frivilligt, då Moskva inte lät tvinga sig till något saktmod, och om möjligt utan blodiga efterräkningar och okontrollerbara hämndaktioner. En sådan lösning vore nämligen anakronistisk – och dessutom farlig för honom själv. Om man helt okontrollerat började göra upp räkningen med ”reformkommunisterna”, skulle detta förr eller senare vändas även mot honom. Hans credo borde därför bli, att ingen skulle straffas för sina tidigare ståndpunkter och för sina politiska handlingar, om han kapitulerade villkors- löst eller fann sig i straffet att retirera till samhällets utkanter och berövas sitt inflytande och möjligheten att nyttiggöra sina kvalifikationer. Gustáv Husák visste att Moskva inte skulle acceptera någon tyst kapitulation utan att kravet tvärtom var en total och högljudd sådan: reformprogrammet måste betecknas som ”revisionistiskt och högeropportunistiskt”, och utvecklingen under 1968 som ”kontrarevolutionär”, alla som engagerat sig som ”reformkommunister” måste avlägsnas, och den militära interventionen måste accepteras som ”broderlig hjälp”.

Husák lyckades på sin nya post övertyga Leonid Brezjnev om att grundvalen i det tjeckoslovakiska kommunistpartiet alltså var ytterligt bräcklig för en drastisk vändning och att det inte kunde ligga i sovjetiskt intresse att med överilade handlingar stödd endast av en handfull komprometterade, inkompetenta och hämndgiriga ”ultras” göra denna grundval ännu bräckligare. Hos Brezjnev fann han förståelse för att man endast successivt kunde forma krafterna för den nya politiken och därvid skapa en koalition av sansade ”reformkommunister”, som var beredda att i ord och handling utöva självkritik – sådana som Husák själv. Svoboda, Kempný, Erban, Colotka, Sádovský och Černík – av s. k. ”internationalister” från den tidigare oppositionen mot Novotný, vilka sedan våren 1968 alltmer orienterat sig mot Moskva – sådana som Indra, Kolder, Bilak, Jakeš, Piller och Štrougal – och av ännu användbara Novotný-män såsom Kapek, Lenárt, Laštovicka och andra. En sådan koalition bildades sedan mitt under de begynnande brutala utrensningarna under hösten 1969 och blev grundvalen för Husáks ”normalisering”. Under 1970 lät Husák några personer i den första gruppen försvinna, vilkas närvaro var ohållbar – främst Černík, Sádovský och sina tidigare bundsförvanter i den slovakiska partiledningen. Den andra och tredje gruppen fick därigenom större betydelse men utgjorde ändå aldrig något allvarligt hot mot Husák själv. Även under den senare utvecklingen gjorde han nämligen bruk av sin konst att utan skrupler göra sig kvitt den som blev farlig eller besvärlig.

Kapitulation

Det var helt i överensstämmelse med Husáks taktik, att man vid centralkommitténs första session under hans ledning i slutet av maj 1969 ännu inte vände sig direkt mot reformprogrammet och inte intog någon ståndpunkt i interventionsfrågan. Det bestämdes endast att ”förnya partiets ledande ställning och de centrala styrelseorganens auktoritet” – varigenom likvidationen av reformerna i praktiken hade inletts. Inte heller vid den internationella kommunistpartikonferensen i Moskva i juni karakteriserade Husok interventionen som ”broderlig hjälp” men uttalade sin förståelse för detta sovjetiska ingrepp. Beträffande den inrikespolitiska situationen i Tjeckoslovakien var man ännu i färd med att förverkliga vissa delreformer. Man tillät en rad nya organisationer, godkände en lag om ersättning för skador som åsamkats genom felaktigt beslut av statsorganen och lät domstolarna fortsätta med rehabiliteringarna. Men lagförslaget om det socialistiska företaget blev indraget och förekomsten av företagsråd angreps som ett försök att ”åter ta upp frågan om makten i staten”. Det började dyka upp artiklar som kritiserade den ekonomiska reformen, och i slutet av juni beslöt man att återvända till den centralistiska planeringen. För sin kritik av kapitulationspolitiken uteslöts vid ett centralkommittésammanträde i maj František Kriegel ur partiet och Šik, Vodsoň, Slavik, Pavlíček, Pavlišťik och Špaček ur centralkommittén. Mot V. Prchlik och M. Hübl inleddes partirättegång. Partiorganen började återkalla sina beslut från 1968, fler tidskrifter förbjöds och personer byttes ut i ledningen för radio, television och press. Protesterna fick ingen publicitet, och de organisationer som gjort sig skyldiga till protester förklarades illegala. Representanterna för Husákledningen gjorde de första besöken hos de sovjetiska trupperna, som dittills varit bojkottade. Till Tjeckoslovakien strömmade en oändlig rad officiella och halvofficiella delegationer från Sovjetunionen, och en lika oöverskådlig rad snabbt sammansatta tjeckoslovakiska delegationer avreste till Moskva.

Men först den hysteri som uppstod kring ettårsdagen för interventionen i augusti 1969 befanns på ett lämpligt sätt kunna bilda ramen till ett fullständigt uttalande av kapitulationen. Hysterin framkallades på konstlad väg genom upprepade maningar till lugn och genom vittgående säkerhetsåtgärder. Ledningen önskade i själva verket att det denna gång skulle bli oroligheter. De antisovjetiska demonstrationerna i Prag och i 31 andra tjeckoslovakiska städer i samband med den 21 augusti var omfattande, men ännu mer omfattande var repressalierna och det propagandistiska utnyttjandet från regimens sida. I denna atmosfär använde Husok den så eftertraktade formuleringen ”broderlig hjälp i augusti 1968” i samband med högtidlighållandet av den slovakiska folkresningen den 29 augusti. Härpå återtog de flesta centrala organisationer och organ sina mot interventionen riktade uttalanden från 1968, för allmänheten visades den sovjetiska filmen ”Tjeckoslovakien – prövoåret”, som väckte bestörtning och fruktan genom sin fräckhet, och den 16 september publicerades i Rudé právo artikeln ”De intellektuellas diktatur i Prag”, i vilken det för första gången talades om konstruktionen ”det andra centrat i tjeckoslovakiska kommunistpartiet 1968”. Den 25 och 26 september 1968 gav den tjeckoslovakiska centralkommittén Moskva allt som det hade begärt. Presidiets proklamation natten mellan den 20 och 21 augusti 1968 ogiltigförklarades såsom ”antiinternationalistisk”, den 14:e partikongressens session i Vysočany förklarades vara ett illegalt verk av ”det andra centrat” i partiet. För sin ovilja att utöva ”självkritik” och för sitt fasthållande vid de åsikter de haft 1968 uteslöts centralkommittémedlemmarna Slavik, Prchlik och Černý ur partiet, och ur centralkommittén uteslöts 19 av dess medlemmar, häribland Smrkovský, Mlynář och Hájek. Dubček fråntogs sitt medlemskap i centralkommitténs presidium. Man behandlade också en rad personförändringar i regeringarna och i andra organ. Man antog en mot partistadgarna stridande resolution som gav partikommittéerna på alla nivåer rätt att entlediga sina medlemmar från deras funktioner och att i deras ställe utnämna nya medlemmar utan val. Genom en sådan ”självbefruktnings” kompletterades också

omedelbart partiets centralkommitté och centralkommittén i Slovakien. I mitten av oktober framtogs Dubček och Smrkovský sina funktioner i parlamentet, och en rad ledamöter berövades sina mandat. Federalförsamlingen kungjorde en lag, som uppsköt valen till slutet av 1971, och alla valda församlingar fick rätt att utan väljarnas utlåtande frånta sina medlemmar deras mandat och kooptera nya medlemmar på de lediga platserna. Därigenom var vägen öppen för en rensning av såväl parti- som statsorgan. Mot en rad protesterande intellektuella inleddes rättsligt förfarande. Man började tillämpa massuteslutningar ur partiet, partiets högskoleorgan upplöstes och likaså centralkommitténs Samhällsvetenskapliga institution och Militära politiska akademien. Federalförsamlingen utlämnade sin deputerade V. Prchlík att straffas för hans uttalande på en presskonferens – i juli 1968. Man arresterade en rad personer för att ha spridit kritiska skrifter och för ”uppvigling”. I december 1969 arresterade stats säkerhetstjänsten 19 medlemmar i det s. k. Revolutionära socialistpartiet – en liten trotskistiskt orienterad nyvänstergrupp under ledning av Petr Uhl – och regimen inledde en högljudd propaganda om den ”trotskistiska faran”. Lagen om ”skyddet av den allmänna ordningen”, som gav polisen utomordentliga fullmakter, fick förbli i kraft på obestämd tid, och genom en ny lag om högskolan kringkars dessas autonomi. Alla organisationer inom Nationella fronten tvangs att ompröva sina ställningstaganden från 1968. Vid årsskiftet 1969-70 avskiljdes även dittillsvarande ordföranden i Tjeckiska nationalrådet Č. Císar och regeringschefen O. Černík från sina poster. Den senare ersattes av L. Štrougal.

Utrensningar

Den brutala utrensningen ur parti- och statsorganen, ur alla organ inom Nationella frontens organisationer samt ur stats-, ekonomi- och kulturapparaten fortsatte fram till juni 1970. Enligt ofullständiga uppgifter hade fram till denna tidpunkt 40 procent av medlemmarna i det tjeckoslovakiska kommunistpartiets centralkommitté uteslutits, och detsamma gällde 46 procent av det slovakiska kommunistpartiets centralkommittémedlemmar. Ur kommunistpartiets distriktskommittéer hade 26 procent och ur regionkommittéerna 33 procent av medlemmarna uteslutits. Från partiapparaten avskedades 3.500 anställda. Ett oöverskådligt antal kommittéer i partiets basorganisationer upplöstes och ersattes genom utnämningar uppifrån, och några tusen partiorganisationer upplöstes fullständigt.

Kommunistpartiets inre liv var totalt lamslaget, och redan 1969 deltog inte mer än 35 procent av partimedlemmarna på medlemsmötena. Den starkaste nedgången i aktiviteten kunde iakttas i de stora fabrikenas partiorganisationer. Karaktäristiskt för partiets förlamning och förfall var det massutträde som ägde rum. Under 1969 utträdde ungefär 150.000 medlemmar ur partiet, och av dessa var över hälften arbetare. Ett dramatiskt uttryck för brytningen med det ”normaliserade” partiet var det stora antal kommunister bland de tjeckoslovakiska medborgare som beslöt att lämna sitt land och bosätta sig utomlands. Bland de mer än 100.000 emigranterna fanns 11-15.000 funktionärer och medlemmar partiet. Ett från kvalitativ synpunkt nytt fenomen var att de som lämnade partiet öppet angav som skäl att de inte samtyckte till ”normaliseringspolitiken”. Även de avskedade funktionärerna -- inklusive de högsta -- vägrade att göra någon form av ”självkritik” och höll demonstrativt fast vid sina åsikter från 1968.

”Reformkommunisterna” jagades inte bara ur partiet. 52 deputerade i Nationalitetsförsamlingen fråntogs sina mandat, och detsamma drabbade 28 deputerade i Folkförsamlingen, 30 i Slovakiska nationalrådet, 82 – mer än hälften! – i Tjeckiska nationalrådet och ungefär 25.000 nationalkommittéledamöter på alla nivåer. 20 procent av Centrala fackföreningsrådets medlemmar avlägsnades, ungefär 30 procent av Tjeckiska och Slovakiska fackföreningsrådets medlemmar och lika stor andel av fackföreningarnas centralkommittémedlemmar. Antalet avskedade funktionärer i fabrikskommittéerna uppgick till några tiotusental. När

ungdomsorganisationerna tvangs att åter gå samman i ett enhetligt förbund, avlägsnades 150 medlemmar ur deras centralkommittéer, 85 procent av distriktskommittéernas medlemmar och hälften av anställda i apparaten. Enligt ofullständiga uppgifter fick omkring 40 procent av företagsledarna och andra ledande ekonomer lämna sina arbeten, 40 procent av journalisterna, omkring en tredjedel av befälhavarna inom armén och säkerhetstjänsten och inemot 900 högskolelärare. Från Tjeckoslovakiska vetenskapsakademins samhällsvetenskapliga arbetscentra avlägsnades alla tidigare ledande befattningshavare och ungefär hälften av alla forskare.

Denna destruktion gick hårdare fram i Böhmen-Mähren än i Slovakien. Likaså drabbades Prag hårdare än landsbygden och intelligentian mer än övriga. Avsikten med denna operation var inte bara att beröva ”reformkommunisterna” och deras bundsförvanter allt politiskt inflytande utan även att beröva dem möjligheten till kvalificerat arbete, att neutralisera och knäcka dem. Detta blev den viktigaste repressionsmetoden i Tjeckoslovakien efter 1969 och fick ersätta den komprometterade metod som byggde på brutal polis- och domstolsrepression. Följderna blev katastrofala inte bara för den tjeckoslovakiska politiken utan även i hög grad för kulturen. Samhällsvetenskaperna och vissa konstgrenar höll särskilt i Böhmen-Mähren på att helt dö ut.

I januari 1970 hade destruktionen av organen gått så långt, att partiets centralkommitté kunde besluta att genomföra en massutrensning bland partiets medlemmar – den största i partiets historia och utan motstycke i något kommunistpartis historia efter 1945. Ledningen hade inga illusioner om det verkliga tillståndet inom partiet; man räknade med att minst 70 procent av basorganisationerna ännu varken kunde eller ville genomföra någon utrensning med egna krafter, varför ”kontrollkommissioner” utsågs uppifrån. Dessa rekryterades mestadels från parti-, säkerhets- eller den militära apparaten. Det fanns föreställningar om att partiet efter utrensningen endast skulle ha 500.000-800.000 medlemmar, för att något massparti aldrig mer skulle kunna underlätta inre splittring och oppositionsbildning. Men Husák underlättade utrensningskommissionernas uppgift genom att proklamera tesen om ”vilseförda offer för en liten grupp förförare”. Trots detta stötte kommissionerna på en mur av tyst fiendtlighet eller resignation, särskilt i fabriken och ute på landsbygden, där arbetarna och jordbrukarna inte upplevde sin utkomst som hotad. Inom centrala verk, på högskolor, på redaktioner och andra platser där intelligentian arbetade gick man drastiskt fram, men i fabriken och på landsbygden iakttog kommissionerna större försiktighet och välvilja. En hörnsten i bedömningen av de tjeckoslovakiska kommunisterna blev deras acceptering av den sovjetiska invasionen och av ”normaliseringen”. Från partiet uteslöts engagerade ”reformkommunisterna” och de som åter öppet protesterade mot interventionen. De som teg och inte visade något intresse för vidare medlemskap blev ”strukna”. Övriga fick behålla sitt medlemskap; på industriföretag och på landsbygden även sådana som inte visade särskilt intresse utan fick övertalas. I december 1970 kunde man meddela centralkommittén att 61.147 medlemmar uteslutits och 259.670 medlemmar strukits ur partiet. Om de som uteslutits ur partiet inte redan fallit offer för någon tidigare utrensning, blev de med omedelbar verkan avskedade från sina arbeten då de ”förlorat förtroende” och detta enligt en lag, genom vilken dessa personer berövades rätten att föra talan mot beslutet. De som strukits ur partiet skiljdes från mera ansvarsfulla arbeten men fick tills vidare arbeta inom sitt område; vid nya ”kontroller av kvalifikationer och politisk inställning” 1971-75 blev emellertid även de till största delen avskedade från sina arbeten.

Under utrensningarnas gång blev alla mera framträdande personer i Dubček-garnityret och alla kommunistiska intellektuella av betydelse uteslutna ur partiet, och detta ofta så summariskt att de upplystes om sin uteslutning genom pressen. De tvingades flytta till arbetsplatser utan inflytande som kroppsarbetare eller underordnade kontorister eller

tvångades att gå i pension. De utsattes för publiceringsförbud och för allsköns trakasserier, förnedring och förtal. Deras barn fick inte tillträde till högre utbildning. Husák förhindrade förutseende nog att de blev direkt utsatta för någon mera omfattande polis- och domstolsrepression, även om bevakning och andra besvärande kontakter med polisen ingick som en del i trakasserierna. Han visste nämligen att det i den rådande situationen endast fanns ett sätt att försvaga ”reformkommunisternas” inflytande, nämligen att tränga ut dem i samhällets periferi och låta dem falla i glömska. Brutal förföljelse och fängelse skulle endast lägga martyrglorian till det namn de redan hade – och martyrer hade i den tjeckoslovakiska traditionen alltid varit de farligaste motståndarna.

Med början på hösten 1969 återuppstod de tjeckoslovakisk-sovjetiska förbindelserna i sin forna glans. I oktober undertecknades en gemensam deklaration, i vilken uttalades ”tjeckernas och slovakernas djupa tacksamhet för den sovjetiska hjälpen och skyddet” och i vilken det ”tjeckoslovakisk-sovjetiska förbundet och vänskapen för eviga tider” ånyo proklamerades. I december gav Moskva slutligen en stor kredit i västvaluta. Den tjeckoslovakiska regeringen fick emellertid inte denna kredit direkt, utan den sovjetiska parten förbehöll sig rätten att själv göra betalningarna till utlandet för Tjeckoslovakiens räkning. Allt, som hädanefter hjälpte den tjeckoslovakiska ekonomin att hämta sig från de skador som interventionen åsamkat den, kunde betecknas som sovjetisk hjälp. I maj 1970 undertecknades med stor pompa ett nytt och utökat tjeckoslovakiskt-sovjetiskt avtal om vänskap och ömsesidig hjälp. Man hade här inlemmat ”Brezjnevdoktrinen” om Sovjetunionens rätt att ingripa i Tjeckoslovakiens inre angelägenheter för att skydda ”den socialistiska samfällighetens gemensamma intressen”.

Avlägsnandet av ”normaliseringens” motståndare från alla maktorgan och det förnyade sovjetiska förtroendet gjorde det möjligt för Husák att under 1970 slå tillbaka de angrepp mot hans person och politik som kom från de missnöjda ”ultras”. De som hört till det tidigare Novotnetablissemanget var nämligen missnöjda både med de positioner som de fått under Husas ledning och med den enligt deras mening otillräckliga förföljelsen av ”reformkommunisterna”. De skapade sig ett centrum i Federalförsamlingens deputeradeklubb och utvecklade redan 1970 en intensiv konspirativ verksamhet mot Husák. När en av dem, vice parlamentsordförande J. Trojan, i augusti 1970 omkom vid en bilolycka, fann man i hans kassaskåp detaljerade anteckningar om denna verksamhet. Husák fick Brezjnevs tillstånd att gå till motanfall. Alla som komprometterat sig oskadliggjordes genom att placeras på arbeten utan inflytande. De som förlorade sin position var generalen Rytíř, skolministern Hrbek, inrikesministern Grösser och många andra. Komprometterade officerare i statssäkerhetstjänsten gjordes av Husák uppmärksamma på att inte ens nu ”är Tjeckoslovakien någon bananrepublik, där överstar kan bedriva politik”. Vid en centralkommittésession i december 1970 antogs sedan en resolution om ”partiets enighet”, vars anda och text möjliggjorde ingrepp mot envar, som i framtiden gjorde sig skyldig till sådan fraktionsverksamhet.

Vid denna session utbröt och löstes ännu en inre konflikt. De som i augusti 1968 hade varit villiga att stödja ett sovjetiskt ingrepp och som försuttit sitt tillfälle, ansåg nu tiden mogen att göra bruk av sin förstfödslo rätt och kräva en ställning som svarade mot deras förtjänst. Utan presidiets medgivande utdelades texten till ”inbjudningsbrevet” från augusti 1968 – men denna gång med c:a 40 underskrifter! Tidigare har förklarats att detta brev i själva verket inte undertecknades 1968. Bilak, Kolder, Hoffman, Indra m. fl. trädde fram i diskussionen och krävde att dokumentet skulle offentliggöras, så att allmänheten äntligen skulle få veta vilka som ”tänkt på socialismens räddning under den svåraste tiden”. Brevet med dess underskrifter var givetvis endast en rekonstruktion, och Husák kunde inte tillåta att detta halvt förfalskade aktstycke blev legaliserat. Han stod inte själv bland de undertecknade, allmänheten hade hans en gång avvisande hållning till interventionen i färskt minne, och de ”moskvatrogna” nya

utspel var uppenbarligen riktat i första hand mot honom. Men initiativtagarna till försöket hade överskattat sina krafter. Sovjetiska ambassaden bekräftade genom indiskretion att något sådant brev aldrig undertecknats och avsänts i augusti 1968, och centralkommittén förbjöd brevets offentliggörande. Och så blev Jan Piller och František Barbirek utsatta för de besvikna ”signetärens” vrede. Trots att de vid denna tid var hängivna ”normalisatörer” anklagades de för att genom sin feghet på presidiesammanträdet den 20 augusti 1968 ha förhindrat att Dubček försattes i minoritetsställning och därigenom ha ”ställt till alltsammans”. De utslöts ur centralkommittén och försvann i glömska. Husák hade åter stärkt sin ställning. Han hade visat, att Moskva ansåg honom värd förtroende och att inget genvägsalternativ var aktuellt i Tjeckoslovakien. Men konspirationerna och trycket mot honom blev inte helt utan effekt i ”normaliserings-politikens” utveckling. Husák hade redan vid denna tid tänkt visa ett vänligare ansikte och försökt vinna större stöd inte bara i Moskva utan även hemma. I vissa av sina framträdanden under hösten 1970 började han närma sig Kádárs slagord ”den som inte är mot oss, är med oss”. Oron och de inre intrigerna bland ”normaliseringsetablissemangen” fick honom att inse det överilade i ett sådant slagord, och han återvände aldrig till det.

”Lärdomar från krisutvecklingen ...”

Vid centralkommitténs session i december 1970 godkändes även ett dokument kallat ”Lärdomar från krisutvecklingen i partiet och samhället efter tjeckoslovakiska kommunistpartiets 13:e kongress”, vilket blev den officiella och sakrosankta tolkningen av utvecklingen under sextiotalet. Vad gällde tiden före januari 1968, erkändes det visserligen i ”Lärdomarna” att ”det vid uppbyggandet av socialismen gjorts vissa fel och beklagliga misstag”, men som den avgörande svagheten i Novotnýs regim angavs inte hans konservatism utan att han ”tolererat liberalistiska tendenser”, som möjliggjort uppkomsten av en ”revisionistisk och högeropportunistisk opposition”. Alexander Dubček betecknades som en ”veklung i opportunisternas våld”. Partiets Aktionsprogram fördömdes som ”revisionistiskt”, och den pånyttfödda fria opinionen betecknades som ”kontrarevolutionär”. Enligt ”Lärdomarna” hade det kring partiets stadskommitté i Prag och med stöd av Smrkovský, Kriegel och andra bildats ”ett andra centrum, som strävade efter makten i partiet och efter att omvandla detta till ett parti av socialdemokratisk typ”. Statsmakten var 1968 söndervittrad, Šiks ekonomiska reform hade brutit ned ekonomin och var en förberedelse för ”återinförande av kapitalistiska förhållanden”. Landet var besatt av en ”antisojetisk hysteri uppammat av massmedia”. ”Hederliga kommunister” skrämades och terroriserades och hade ”förlorat inflytandet över händelseutvecklingen”. Sovjetledningen hade i sina ”tålmodiga varningar för den kontrarevolutionära faran” blivit systematiskt ”bedragen” av Dubček. Partiets 14:e kongress skulle under dessa omständigheter bli den ”definitiva segern för högern i partiet”, vilken sedan avsåg att ”förnya den politiska pluraliteten i landet och återinföra det politiska system som rådde före februari 1948”. Den militära interventionen betecknades av ”Lärdomarna” som en ”akt av broderlig hjälp, som räddade landet från blodsutgjutelse”. Dubček-ledningens avvisande hållning till interventionen betecknades som ”nationalistiskt förräderi” och den 14:e partikongressens session i Vysočany som ”fientliga elements intagande av partiet” och som en ”skamfläck i tjeckoslovakiska kommunistpartiets historia”. Den av kapitulationen präglade ”normaliseringen” kallades ”en förnyelse av arbetarklassens makt” och upphöjdes till ett verk av ”partiets friska kärna”. ”Lärdomarna” fick inte diskuteras utan skulle endast inhämtas. Alla organisationer inom Nationella fronten tvingades genomföra och publicera liknande ”analyser” av sin tidigare utveckling. Kapitulationsprocessen var tilländalupen. Regimen kunde tänka på att avsluta de icke legala, ”normaliserade” organens etapp, förbereda en ny partikongress och hålla allmänna val.

Det var få i Tjeckoslovakien som trodde på ”Lärdomarna”, då dess påståenden alltför bjärt kontrasterade mot läsarnas egna erfarenheter och kunskaper, men det var också få som

offentligt vågade uttrycka sin misstro. Samtycke eller åtminstone tiggande blev ett villkor för medborgarnas utkomst. Den tio år långa kampen för frigörelsen av det nya samhällets dynamik hade tills vidare förlorats. Det var emellertid ingen som fått sitta i orubbat bo. Vad gällde den yttre fasaden var det politiska och ekonomiska systemet, de yttre förbindelserna och statens ideologi restaurerade till den form de haft i början av sextioalet. Men vad gällde grundvalen, var självfallet ingen verklig restauration möjlig – den ”normaliserade” regimen blev visserligen åter en byråkratisk diktaturregim men hade en hel rad särdrag.

Ofta har frågan ställts, varför våldet under ”normaliseringen” 1969-71 inte framkallade social oro och varför hundratusentals ”reformkommunister” lät sig berövas sina positioner och sitt inflytande av en minoritet i partiet och samhället.

Varken reformerna under sextioalet eller ”normaliseringen” berörde grunden för det sociala systemet, varför förändringen av regimen – låt vara att den skedde med våld – inte framkallade någon omvälvning av social karaktär. Husåks nya regim undvek dessutom ängsligt varje åtgärd som skulle kunna försämra livsvillkoren för samhällets viktigaste socialgrupper, särskilt arbetarna och lantbrukarna. Under sådana förhållanden leder inte ens de brutalaste politiska åtgärder till djupare social oro. ”Reformkommunisternas” försvarslöshet inför ”normaliseringens” våld vittnar främst om det falska i alla påståenden om deras ”objektivt sett kontrarevolutionära och antisovjetiska inriktning” och deras ”partiframmande” karaktär. Närmare sanningen kommer snarare de antikommunistiska kritiker som framhåller deras förmenta ”kommunistiska begränsning”. Då det rörde sig om krafter som verkade för en successiv reform och inte för nedbrytning av systemet – och allra minst det internationella systemet – blev dessa krafter maktlösa i det ögonblick det sovjetiska ingreppet, som de inte kunde bemästra, stängde vägen för reformpolitiken. Det har redan klargjorts, att ett försök att retirera till nya positioner eventuellt hade varit möjligt fram till april 1969 och att det försök som gjordes misslyckades. Sedan återstod endast alternativet att kapitulera politiskt och personligen eller att uteslutas ur det politiska livet – och att småningom bedriva oppositionell verksamhet under nya villkor. Det skall sägas att många ”reformkommunister” t. o. m. mottog sin uteslutning ur partiet med en viss lättnad – som ett synbart bevis på att de visserligen inte kunde stoppa den pågående ”normaliseringen” men att de inte hade något gemensamt med den.

På tröskeln till ett nytt halvsekel

”I vår situation utgöres huvudfaran alltjämt av högeropportunisten.”

Ur ett öppet brev från centralkommittén inför den 15:e partikongressen.

Partiets nya 14:e kongress 1971 – Husåk-etablissemangen och den personliga makten – Tjeckisk-slovakiska spänningar – ”Lagens och ordningens” land – Ett falskt alternativ – Tjeckoslovakiens säregna ”contrat social” – Ekonomins gamla åkommor – Den folkliga sovjetfientligheten – 1972 års politiska processer – ”Reformkommunisterna” i opposition – Reaktionen på Helsingfors-deklarationen och på de västeuropeiska kommunisternas nya politik – Inför partiets 15:e kongress 1976 – ”Reformkommunismen” – en väg till frigörelse?

När den 14:e partikongressens nyvalda delegater sammanträdde i maj 1971 – just till 50-årsjubileet av tjeckoslovakiska kommunistpartiets tillkomst – fanns det bland dem ytterligt få personer som skulle ha deltagit i partiets verkliga 14:e kongress 1968. Dessa ingick till största delen i de 30 procent av de en halv million tidigare partimedlemmar som genom ”normaliseringen” tvingats lämna inte bara partiet utan även sina arbetsplatser. De nya delegaterna representerade också ett parti, vars ställning i samhället och inre tillstånd väsentligen skiljde sig från det parti som under sextioalet givit upphov till ett demokratiskt reformprojekt och i vilket de krafter framvuxit som skulle förverkliga detta projekt.

Det ”normaliserade” partiet

De representerade ett parti, som förnyat sin funktion av hela samhällets ”universalförvaltare”. Även efter utrensningarna hade det förblivit ett massparti: dess 1.194.191 medlemmar representerade ca 12 procent av alla röstberättigade medborgare i Böhmen-Mähren och ca 9 procent i Slovakien. För delegaterna hade särskilt framhållits att andelen partimedlemmar i armén och säkerhetsorganen var hela 26 procent. Medlemsstatistiken visade att partiet genom ”normaliseringen” i ännu högre grad blivit ett parti av gamla och pensionärer och med en ännu högre andel medlemmar från apparaternas alla nivåer.

De kvantitativa förändringarna i medlemssammansättningen var betydande men inte avgörande. De var egentligen endast ett kraftigt språng i en process, som hade pågått inom partiet alltsedan hälften av femtiotalet och som tillfälligt avstannat i slutet av sextiotalet. Avgörande var de kvalitativa förändringar som statistiken inte uttryckte klart. 1969-71 berövades kommunistpartiet den mest kvalificerade, erfarna och kreativa delen av sina aktiva medlemmar, större delen av sina yngre och utbildade funktionärer, nästan alla sina aktiva medlemmar med fackkunskaper inom vetenskap, ideologi, undervisning, konst och propaganda och även större delen av sina nya arbetarfunktionärer vid industriföretagen. På vissa arbetsplatser inom undervisningens, vetenskapens, journalistikens och konstens fält blev det svårt för partiet att grunda och vidmakthålla någon basorganisation. Även förnyelsen av medlemsbasen blev ett allvarligt problem. 1971 kunde endast 17.000 medlemmar upptagas i partiet, vilket var det lägsta årliga tillskottet sedan 1952, då medlemsupptagningen i partiet visserligen var begränsad. Tillskottet överstegs 1971 av antalet uteslutna och avlidna. Under de följande åren lyckades man trots allt vända utvecklingen: mellan 1971 och 1975 upptogs inalles 267.362 medlemmar. Även i det ”normaliserade” Tjeckoslovakien måste man leva och arbeta under givna villkor. Härtill hör att kommunistpartiet är en maktelit samt en integrerad beståndsdel av maktsystemet. De som söker en möjlighet att komma fram i samhället, finner den genom att inträda i partiet, då förutsättningen för att nå en viss ställning är medlemskap i partiet. Beslutet att inträda har som regel föga med ideologi och politik att göra och påverkas därför inte i nämnvärd grad ens av den särdeles impopulära ”normaliseringspolitiken”.

Ett ännu mer brännande problem än förnyelsen av medlemsbasen var den inre rörligheten i partiet. De flesta både gamla och nya medlemmar blev passiva, och arbetsuppgifterna måste åter utföras huvudsakligen av inom parti- och statsapparaten fast anställda personer. Enligt en med all säkerhet tillrättalagd statistik som förelades centralkommitténs presidium i slutet av 1971 deltog 400.000 partimedlemmar överhuvudtaget inte ens i medlemsmötena, och inemot 4.000 basorganisationer hade varken några möten eller någon annan aktivitet. De enda någorlunda aktiva partimedlemmarna var de ca 200.000 medlemmarna i utrensning-kommissionerna från 1970. Byråkratiska organ av alla slag hade byggts upp på nytt och förstärkts, men även deras prestationsförmåga blev ett problem. Om dem som efter utrensningarna kallades till dessa organ skrev en välinformerad observatör från Prag: ”På ledande platser inom alla områden sitter människor utan förmåga att sköta det arbete de utsetts till, ofta utan både fackkunskaper och insikter i politiskt arbete och ofta t. o. m. utan ambitioner. Överallt sitter människor som i grunden saknar varje form av övertygelse, som inte tror på sig själva och som vet att de är ’utan förtjänster’. Positivt är, att dessa människor aldrig blir fanatiker, aldrig förmår riva ner någonting med kraften av sin övertygelse. De har ingen ledarförmåga och känner inget kall för de poster de innehar”. Om följderna av en sådan kaderpolitik sade på hösten 1975 den tidigare centralkommittésekreteraren Zdeněk Mlynář: ”Detta tillstånd leder till sönderfall av varje inre auktoritet i samhället. Om man vid tillsättandet av ledande tjänster inte tar hänsyn till kvalifikationer, duglighet och prestationsförmåga utan endast till ’lojalitet’ och vilja att tjäna den politiska maktens tillfälliga behov,

kan medborgaren inte känna aktning vare sig för de politiska representanterna eller för sina överordnade på arbetet.”

En bild av Husáks ”normaliserade” etablissemanng framträdde redan vid valet av centralkommitté vid den 14:e partikongressen. Bland centralkommittémedlemmarna visade sig finnas endast 26 personer som varit medlemmar i detta organ 1967; närmare 50 prominenta medlemmar i Novotný-garnityret blev inte omvalda. Endast i 10 fall valdes personer som valts till medlemmar i centralkommittén även vid den verkliga 14:e partikongressens session i Vysočany. 27 medlemmar i den nya centralkommittén hörde till dem som kooperats till detta organ under 1969 och 1970 och var således ytterligt ivriga ”normalisatorer”. Den största gruppen – 50 personer – utgjordes av tidigare okända och politiskt föga engagerade människor. Bland de deputerade till det federala och de nationella parlamenten, som valdes på hösten 1971, fanns det 55 mera kända konservativa kommunister från sextiotalet och 30 tidigare ”reformkommunister” som ”gjort bättring” och tagits till nåder. De övriga 614 var mindre kända personer utan profil, och av dem var 420 anställda inom byråkartins olika nivåer. ”Innovationens” karaktär och dess sociala bas var alltså helt tydliga. Även till de lokala och regionala förvaltningsorganen valdes till två tredjedelar helt nya medlemmar, då de flesta av dem som kunnat behålla sina funktioner under hela den sjuåriga valperioden – föregående val hade hållits 1964! – och under utrensningarna varken kunde eller ville stanna kvar.

Husáks personliga makt

Det faktum att nya, färglösa och oerfarna personer satt i partiets centralkommitté och i parlamenten gjorde det endast lättare att manipulera med dessa organ. Den verkliga beslutsrätten framtogs åter dessa församlingar och överläts åt en liten grupp medlemmar i centralkommitténs presidium. Sammansättningen av denna oligarkiska topp på maktpyramiden var även efter den 14:e partikongressen ett uttryck för den ”normaliseringskoalition” som behandlades i föregående kapitel och inom vilken Husák behöll och stärkte sitt inflytande. Husák lyckades successivt försvaga sina potentiella medtävlars ställning. Alois Indra ”befordrades” från posten som sekreterare i partiets centralkommitté med stort inflytande över partiapparaten till ordförande i Federalförsamlingen med avsevärt mindre möjligheter att bedriva självständig politik. Vasil Bilak hade blivit väsentligen försvagad sedan hans sovjetiske beskyddare P. Sjelest fallit 1972, och hans ställning började åter stärkas först 1975 till följd av hans inflytande på den repressiva säkerhetsapparaten. Även besättningen av ledande funktioner inom lagstiftande församlingar och inom regeringarna visade en betydande stabilitet, och vid oundgängliga förändringar övervägde en tendens att hålla sig till gamla och ”välbeprövade” kadrer. Utan några yttre förändringar i sin ställning stärkte under 1971-75 särskilt Josef Kempný, Karel Hoffmann och Bohumil Chňoupek sina ställningar. Husák lyckades såväl bevara det förtroende han åtnjöt i Moskva som förhindra en upplösning av den ledande formationen. Han ingrep alltid med hårdhet när han tyckte sig se symptom på en sådan upplösning.

I samband med frågan om den sjuke och överårige president Ludvík Svobodas efterträdare visade det sig åter, att garnityrets sammanhållning fortfarande var alltför osäker för att någon inre positionsframflyttning skulle kunna tillåtas. Trots att Svoboda alltsedan 1972 varit ur stånd att utöva sin funktion och bett att få avgå, tvangs han i mars 1973 att låta välja sig för ytterligare en period. När hans sjukdom sedan 1974 tycktes vara livshotande, blev man trots allt tvungen att försöka lösa problemet. Husák själv traktade efter presidentskapet, ty i den tjeckoslovakiska traditionen är endast denna post den verkliga kulmen på en politisk karriär. Under långa förhandlingar bakom kulisserna visade det sig finnas många, som entusiastiskt stödde hans kandidatur – i förhoppningen att någon av dem skulle kunna bli partiets

generalsekreterare. Men Husák visste att han i så fall skulle förlora i makt vad han vann i ära. Den lösning som man slutligen stannade vid hade länge framstått som den minst sannolika. En förening av president- och generalsekreterarposten i en person hade varit källan till Antonín Novotnýs ”personliga makt”, och Husák och många andra i presidiet hade då hört till dem som med störst skärpa kritiserat detta tillstånd. Med samtycke från Leonid Brezjnev, som mest av allt fruktade varje instabilitet i den tjeckoslovakiska ledningen, skapade slutligen Husák i juni 1975 genom en förening av de båda funktionerna i sina egna händer en sådan ”personlig makt”.

Att koncentrera de högsta funktionerna inom stat och parti hos en slovak betydde givetvis bl. a. ytterligare komplikationer mellan de båda folken inom federationen. Redan från 1969 hade relationerna dem emellan utmärkts av nya spänningar, vilkas upphov denna gång var en känsla av nationell otillfredsställdhet från tjeckisk sida. Genom federaliseringen hade de slovakiska nationella organen fått väsentligt utökade befogenheter, och dessutom hade man genom inrättandet av slovakiska ministerier och andra centraler samt genom att gynna slovakerna vid tjänstetillsättningar i federala organ och organisationer i Prag givit tusentals personer inom den slovakiska intelligentskan möjligheter till ett betydande socialt avancemang. Även de ”normaliserande” utrensningarna hade i Slovakien varit avsevärt mildare än i Böhmen-Mähren. Det slovakiska kommunistpartiets kongress 1971 gav uttryck för en betydlig nationell tillfredsställdhet, och detta tillstånd förblev oförändrat under de följande åren. En källa till tjeckiskt missnöje blev genast efter 1969 den olyckliga omständigheten att de slovakerna som kom till federala institutioner i Prag ofta intog platser, som tjeckiska tjänstemän tvingats lämna och att de såsom ”pålitligare” fick framskjutna platser inom federala organisationer. Då Prag var sätet för de starka federala organen, visade sig snart en tendens att i dem besluta även om tjeckiska angelägenheter, och det tjeckiska parlamentets och regeringens befogenheter blev på så sätt i praktiken betydligt kringskurna. När man förnyat inte bara den demokratiska centralismen i dess stalinistiska mening utan även definitivt tagit avstånd från tanken på partiets federalisering, dvs. när tjeckoslovakiska kommunistpartiet kvarstod som ett enhetligt parti med autonoma rättigheter för den slovakiska organisationen men utan någon motsvarande indelning för de tjeckiska organisationerna, var den nya asymmetrin fullbordad. I den avgörande maktorganismen hade slovakerna autonoma rättigheter, medan besluten i tjeckiska angelägenheter inte fattades av något nationellt tjeckiskt utan av det gemensamma federala organet. Den folkliga slovakfientligheten som uttryck för tjeckiskt nationellt missnöje började efter 1974 tränga in även i partiledningen, och detta missnöje kan snart bli en viktig källa till en ny differentiering och nya konflikter inom Husák-garnityret.

”Lagens och ordningens” land

Den politiska linje som antogs av den 14:e partikongressen innehar framför allt en konsolidering av det restaurerade politiska systemet sådant det varit före reformen. Valen av representationsförsamlingar försiggick enligt en ny vallag som avskaffat de i vallagen av 1967 innefattade demokratiseringsåtgärderna. Lagen om Nationella fronten avskaffades, och kommunistpartiets kommenderande roll i systemet blev fullt återupprättad. De spillror av de ickekommunistiska partierna som bevarats som en demokratisk fasad ålades genomföra grundliga utrensningar samt förbjöds att uppta nya medlemmar och att inta självständiga ståndpunkter. Tillsammans med den enhetliga fackföreningsorganisationen och övriga organisationer i samhället blev de åter fast inrangerade i systemet av ”överföringsmekanismer” utan möjligheter att spela någon självständig roll. Genom en ändring av strafflagen 1973 och genom en ny lag om polismakten 1974 skärptes straffen för politiska ”överträdelser och brott” och utökades väsentligen polisens befogenheter. Genom en ändring av arbetslagen 1975 kodifierades bl. a. rätten att avskeda en anställd på grund av ”politisk

opålitlighet”. De medborgerliga fri- och rättigheterna inskränktes genom talrika tillämpningsföreskrifter. Parollen ”lag och ordning” blev i sjuttioalets Tjeckoslovakien mer använd än i de flesta andra länder i världen. Men i dess skugga fick särskilt korruptionen en omfattning som tidigare aldrig skådats i landet. Detta gällde också åsidosättande av tjänsteplikt, bedrägerier och stöld av statlig egendom.

Ett reservationslöst instämmande i den bedömning av sextioalets utveckling som konstruerats i ”Lärdomar av krisutvecklingen ...” blev det avgörande kriteriet på partimässig och medborgerlig pålitlighet. Därigenom överfördes även till sjuttioalet detta falska alternativ: Antingen instämmer du i att reformerna och händelserna 1968 var ett ”hot mot socialismen” och att den sovjetiska militära interventionen var ”broderlig hjälp”, och då kan du ha vilken post och vilket yrke som helst och åtnjuta de privilegier som reserverats för de ”pålitliga”, eller också instämmer du inte i dessa ”sanningar” – likgiltigt från vilken utgångspunkt, även en marxistisk sådan – och då är du en opålitlig, misstänkt andraklassmedborgare, ett asocialt och subversivt element. Propagandan kastade sig ständigt över ”reformkommunismen” med de otroligaste pseudomarxistiska ”analyser”. Vad det härvid rörde sig om, avslöjade Josef Lenárt 1974: ”Då vårt folk inte genomgått samma drastiska skola som det ungerska, måste vi, bildligt talat, i folks huvuden modellera (!) den utveckling som skulle ha ägt rum och bevisa att även hos oss allt gick i riktning mot ett inbördeskrig”. Men i människornas minne fanns deras egna erfarenheter och kunskaper, och varje ”modellerings-försök” gjorde den officiella propagandan allt mera oacceptabel.

Det första resultatet av att man vidmakthöll och fördjupade det falska alternativet i förhållande till reformerna i det förgångna var att hundratusentals människor även efter den 14:e partikongressen utestängdes från det offentliga livet. Tiotusentals ”reformkommunister” och deras partilösa bundsförvanter trängdes undan till en vegeterande tillvaro i samhällets utkanter, berövades sina arbeten och diskriminerades till den grad, att deras barn förvägrades utbildning. Trots att regimen skulle ha behövt deras mestadels högt kvalificerade arbete, intog den en oförsonlig hållning, då den var i ännu större behov av deras diskriminering och förnedring som ett medel att avskräcka envar, som öppet vågade uttala kritik mot det falska alternativet. Undertryckandet av de bästa intellektuella krafterna i samhället drabbade särskilt den nationella tjeckiska kulturen. ”Opålitliga” tjeckiska författare, som inte fick publicera sina verk officiellt, fann dock med tiden en lösning: de utgav diktsamlingar, romaner, skådespel och reseskildringar – ofta illustrerade – i handskrivna exemplar med sin egen underskrift. 1975 cirkulerade i Tjeckoslovakien omkring 50 sådana verk av de främsta tjeckiska författarna, varför det egentligen existerade en parallell tjeckisk litteratur – på en vida högre konstnärlig nivå än den officiella. Det problem som skapades genom att man utestängde en så väsentlig del av medborgarna från det offentliga livet diskuterades ofta i Husák-ledningens korridorer, särskilt kring årsskiftet 1972-73 och under 1975. I början av 1973 förekom vissa sonderingar från Moskvas sida bland uteslutna ”reformkommunister”, men i november 1974 beslöt åter tjeckoslovakiska kommunistpartiets centralkommitté att ingenting skulle ändras i de åtgärder som vidtagits som resultat av utrensningarna, och detta beslut efterlevdes sedan.

Ett annat resultat av det falska alternativet blev en tabuisering av alla verkliga problem i det tjeckoslovakiska samhället. I en hysterisk skräck för ”högeropportunist” blev själva problemen ”revisionistiska”! Tragedin bestod inte bara i att partiet genom utrensningarna avhändert sig praktiskt taget alla, som hade mod och förmåga att upptäcka och lösa problemen. Den bestod också i att dessa problem i stort var desamma som under sextioalet – och därför krävde kvalitativt samma bedömning som då – eller att dessa problem frambringats av ”normaliseringen”. Att förhålla sig till problemen på samma sätt som under sextioalet betecknades som förbjuden ”opportunist och revisionism” och som ”partifientlig verksamhet”. Under sådana villkor stagnerade inte bara samhällsvetenskaperna utan även

ideologin och politiken. Varje försök till analys av verkliga förhållanden och varje förslag till den ringaste reform löpte risken att betecknas som ett försök att återvända till det förbjudna reformtänkandet och att underminera ”normaliseringen”.

Den fortlöpande svartmålningen av ”reformkommunismen” var emellertid inte den enda propagandistiska konstruktion med vilken Husák-ledningen försökte förändra det politiska medvetandet i landet. Samtidigt uppbyggdes också ”välståndets, ordningens och de oavbrutna framgångarnas” kult. Man utgick från den omständigheten att den tjeckoslovakiska befolkningen efter den sovjetiska interventionen 1968 räknat med de hårdaste och mest outhärdliga villkor. En viss förståelse från Moskva, som ingen ursprungligen räknat med, gjorde det möjligt att undvika katastrofala livsvillkor – särskilt vad konsumtionsvaror beträffar – och inte heller inträdde någon ”baltisering” av Tjeckoslovakien, då något sådant inte motsvarade Sovjetunionens utrikespolitiska intressen i början av sjuttioalet. Husáks regim ansåg sig därför kunna uppnå, att en betydande del av den trötta och genom sextioalets krossade förhoppningar deprimerade befolkningen – främst arbetarna och det nya ”mellanskiktet” – trots allt skulle kunna förlika sig med att Tjeckoslovakiens möjligheter var beroende av Moskva och dess inhemska medhjälpare, då ”man ju kan leva rätt bra på det här viset också”. Trots att propagandan ofta nitiskt angrep småborgerligt tänkande, använde den sig ofta av de småborgerliga slagorden ”välstånd, lugn och ordning”. Även den femte femårsplanen för 1971-75 underordnades dessa slagord. Då folk måste leva och arbeta under varje regim och då man åtminstone under denna period lyckades uppnå en viss ekonomisk stabilitet och höjning av levnadsstandarden, var denna konstruktion inte helt misslyckad.

Om den inrikespolitiska situationen, som var ett resultat av denna konstruktion, sade Zdeněk Mlynář i september 1975: ”Den präglas inte bara av den starka polisövervakningen av hela samhället, av att här finns direkt repression och politiska fångar utan även, och framför allt, av att här råder ett speciellt och säreget slags samhällsfördrag, som J. J. Rousseau givetvis skulle skaka på huvudet åt. Medborgaren hos oss förbinder sig att inte offentligt uttrycka sin mening om politiken, att låtsas instämma i allt som partiledningen vill, att rösta igenom allt, att delta i val, möten och processioner. Och i gengäld garanterar staten honom att få ha sitt privatliv i fred, att få arbeta för en hygglig levnadsstandard för sig och sin familj, att få ha bil och kanske även fritidshus och att få behålla sin sociala trygghet ... Det rör sig alltså om en märklig ’arbetsfördelning’: medborgare, lägg dig inte i vår politik, så skall vi låta dig leva hyggligt! Detta samhällsfördrag är för alla räddningen i nöden. Vårt folk har blivit varse att mot dess strävan att demokratisera systemet 1968 ställdes så stora krafter, att det nu endast gäller att överleva nederlaget. Och våra folk har en traditionell förmåga att överleva regimer som de inte stöder ... Resultatet blir givetvis också korruption som samhällsfenomen. Dina förtjänstmöjligheter blir större ju mera hängivet du lyder och ju mera högljutt du uttrycker vad regimen för stunden begär. Medborgarens relation till makthavarna är under dessa förhållanden inget uttryck för samtycke och stöd utan ett sätt att uthärda regimen, då inget annat alternativ bjudes”.

Den ekonomiska och sociala utvecklingen var under 1971-75 i vissa avseenden gynnsam genom att man vidmakthöll detta ”samhällsfördrag”. I femårsplanen uppställdes tämligen låga och realistiska mål, och mot slutet av 1975 kunde konstateras, att dessa grovt räknat var uppnådda. Även en viss höjning av levnadsstandarden hade uppnåtts. Den inhemska marknaden förleddes med varor på ett ojämnt men ändå acceptabelt sätt, och regeringen kunde införa vissa förbättringar i hjälpen till barnfamiljer samt vissa pensionshöjningar. En jämförelse av de uppnådda ekonomiska resultaten med föregående år bör dock tjäna som bevis för att talet om en ”ekonomisk omstörtning” vid slutet av sextioalet är osannfärdigt. Alla tillväxtsiffror var under 1966-70 högre än 1971-75. Dessutom var det obestridligt, att en

rad gynnsamma ekonomiska resultat förberetts genom den ekonomiska politiken under föregående period.

Den ekonomiska utvecklingen präglades emellertid även av en rad avgjort negativa resultat, som tydde på försämrad effektivitet. Produktiviteten var låg, onyttiga materiallager växte kraftigt och investeringarnas förräntning sjönk. Ineffektiva materialreserver ökade, varutillgången motsvarade inte efterfrågan, detaljhandelns planer uppfylldes ojämnt och befolkningens ökade inkomster ledde till en dold inflation, då den ökade köpkraften inte kunde realiseras. Kraven på investeringar och ny arbetskraft stod inte i samklang med de verkliga möjligheterna. Centralkommitténs sekreterare Josef Kempný tvingades i september 1975 konstatera, att tjeckoslovakiska produkter inte svarade mot den inhemska och utländska marknadens krav, att deras innovationstempo var otillräckligt, att detsamma gällde tempot i den tekniska och teknologiska innovationen, att onyttiga lager ständigt växte och att det blev allt svårare att förse industrin med energi och råvaror, vilkas förbrukning i Tjeckoslovakien var proportionellt sett dubbelt så hög som i de västliga kapitalistländerna. Med hänsyn till de stigande energi- och råvarupriserna på världsmarknaden och hos huvudleverantören, Sovjetunionen, kunde den tjeckoslovakiska regeringen under 1974 och 1975 hålla konsumentpriserna nere endast genom stora subventioner. Den tjeckoslovakiska ekonomin led alltså av samma åkommor som tidigare – i början av sextiotalet – lett till en djupgående kris och stagnation. Regimen har tills vidare försökt råda bot på dessa åkommor endast genom maningar till sparsamhet, arbetsdisciplin, större ansvarskänsla hos de ledande kadreerna och – genom åtstramning av den centrala styrningen. Ansvarskänsla och arbetsmoral kan man dock knappast öka genom appeller och straff. Förr eller senare kommer en sådan ”behandling” att visa sig lika verkningslös som den var i början av sextiotalet.

Sin utrikespolitik underordnade Husák-ledningen även i fortsättningen reservationslöst de sovjetiska intressena. Även varje inrikespolitisk åtgärd av betydelse behandlades i förväg i Moskva, och ”tacksamhet och hängivenhet” gentemot Sovjetunionen blev innehållet inte bara i propagandan utan också i ständigt på nytt framtvingade folkliga manifestationer. Härigenom gav man endast näring åt den folkliga sovjetfientlighet som blivit en nästan organisk beståndsdel i det nationella medvetandet. Tjeckoslovakien understödde och medverkade utan reservationer i de sovjetiska integrationssträvandena inom SEV. I FN och andra internationella organisationer var de tjeckoslovakiska ståndpunkterna endast ett komplement och stöd till de sovjetiska. Gentemot de västliga kapitalistländerna följde den tjeckoslovakiska regeringen den sovjetiska ”samarbeta- och avspänningspolitiken”, vilken nådde sin höjdpunkt i undertecknandet av den deklaration som avgavs av den europeiska säkerhets- och samarbetskonferensen i Helsingfors på sommaren 1975. Den tjeckoslovakiska parti- och statsledningen anslöt sig alltid lojalt till de sovjetiska angreppen mot Kinesiska Folkrepubliken och mot maoismen. Vissa verkliga tjeckoslovakiska intressen, vilka hade goda utsikter att genomdrivas med hänsyn till den nya atmosfären i Europa, förverkligades endast med tröghet. Normaliseringen av relationerna med Västtyskland ratificerades först i juli 1975, vissa frågor i förhållande till Österrike löstes även de först detta år och normaliseringen av relationerna med USA, om vilka man inlett förhandlingar redan 1974, omintetgjordes senare från tjeckoslovakisk sida. Det gjordes endast föga för att i den nya internationella situationen utveckla det så angelägna handelsutbytet och det tekniska och teknologiska samarbetet med de utvecklade väststaterna. Västhandeln ökade för Tjeckoslovakiens del visserligen något, men utgjorde 1975 alltså endast 25 procent av den totala utrikeshandeln och var lägst bland de europeiska socialistländerna näst efter Bulgarien.

Utan framgång försökte Husák-regimen att förmå kommunistpartierna utanför sovjetblocket att ändra sin avvisande inställning till den sovjetiska militära interventionen 1968 och till ”normaliseringen”. Med undantag av det obetydliga österrikiska kommunistpartiet var det

inget parti som ändrade sin avvisande och kritiska hållning. Deras förhållande till Husák förblev kyligt och negativt, även om de i den ”kritiska solidaritetens” anda upprätthöll officiella kontakter också med det ”normaliserade” tjeckoslovakiska kommunistpartiet. Det tjeckoslovakiska problemet förblev en viktig faktor i frigörandet av de stora västeuropeiska kommunistpartierna från sovjetiskt inflytande och ett hinder i vägen för de sovjetiska strävandena att anordna en europeisk kommunistpartikonferens.

”Reformkommunisterna” i opposition

Trots de framtvingade och högljudda yttringarna av samtycke med regimen förblev den samhällseliga och politiska situationen i Tjeckoslovakien under första hälften av sjuttioalet mycket spänd. Den nedslående insikten om en förkvävd statlig och nationell suveränitet kvarstod. Relationerna mellan tjecker och slovakier tyngdes av en ny brist på jämlikhet. De otillräckliga medborgerliga fri- och rättigheterna, den starka polisövervakningen och repressionen från domstolarna och administrationen – bara under åren 1969-72 ställdes 3.905 personer inför rätta för s. k. politiska förseelser – kontrasterade skarpt mot den europeiska säkerhets- och samarbetskonferensens deklaration, vars text – särskilt vad gäller nonaggressionsprincipen, respekten för de mänskliga rättigheterna och det friare utbytet av idéer, information och människor – av de tjeckoslovakiska medborgarna lästes som en uppräknig av Moskvas och Husák-ledningens försyndelser.

Avsaknaden av demokratisk kontroll över makten och av en kritisk allmän opinion försatte större delen av befolkningen i politisk passivitet, fick den att fly undan till privatlivet och att förakta politiken och dess representanter. Mängden av oförrätter som inte gottgjorts, förekomsten av tiotusentals andraklassmedborgare och upprepade utslag av byråkratiskt godtycke höll såren från 1969 och 1970 öppna. Bristen på inre auktoritet hos regimen och dess representanter, ideologins och propagandans egenskap att stöta bort människorna istället för att vinna dem, det oundvikliga i att anlägga två ansikten – ett inför sina överordnade och ett annat inför sig själv och sina närmaste – allt detta ledde till brist på ansvars känsla och initiativkraft och till profitlystnad och arbetsskygghet. I en sådan situation var det inte märkligt, att många resignerade och endast försökte överleva och förlorade tron på en förbättring i riktning mot verklig socialism. ”Normaliseringen” gav i Tjeckoslovakien utan tvekan upphov till fler antisocialister än någon socialismens motståndare någonsin vågat drömma om.

Men regimens upprepade påståenden om att det inte fanns någon socialistisk opposition i landet och att det endast rörde sig om fiender till socialismen, var givetvis lögnaktigt nonsens. I Tjeckoslovakien fanns tvärtom fortfarande ett mycket stort antal kritiska och oppositionella socialistiska krafter, vilkas kärna utgjordes av ”reformkommunister”, som besegrats men inte kapitulerat. Med hänsyn till deras stora antal talades det till och med ofta om ett potentiellt och icke institutionaliserat ”parti av uteslutna kommunister”. Deras möjligheter till omedelbart inflytande fick givetvis inte överskattas, även om det rörde sig om en kraft utan motstycke i de europeiska socialistländerna. Under de maktpolitiska förhållanden som åter förelåg i landet har oppositionskrafter som blivit utträngda ur maktstrukturen endast en obetydlig möjlighet att direkt påverka beslutsprocesserna. I varje fall förblev de uteslutna kommunisterna med sitt alternativa demokratiska reformprogram ”normaliseringsregimens” farligaste motståndare och gav en ny och i andra länder dittills okänd dimension åt den inrikespolitiska situationen. Det rörde sig om tiotusentals relativt unga människor med betydande politiska erfarenheter, som vuxit upp i partiet och i det av partiet skapade systemet och därför lätt kunde orientera sig, som hade otaliga och oätkomliga relationer med de i partiet och systemet kvarblivna av vilka många stod ut med ”normaliseringen” bara med en känsla av förnedring och plåga.

De på nytt kämpande ”reformkommunisterna” och deras bundsförvanter förorsakade Husák-regimen allvarliga bekymmer, när de i sina illegala tidskrifter och flygblad under 1970 och 1971 framträdde under namnet ”De tjeckoslovakiska medborgarnas socialistiska rörelse”. Från den politiska emigrationen fick de stöd genom att tidskriften ”Listy” startades med en bred krets av medarbetare. ”Den socialistiska rörelsen” inriktade sig på att försvara den socialistiska karaktären hos sextiotalets reformer, att försvara förföljda och diskriminerade personer och att avslöja antisocialistiska och odemokratiska drag hos ”normaliseringen”. Inför valen på hösten 1971 blev den oppositionella aktiviteten så intensiv att regeringen såg sig tvungen att ingripa med en omfattande arresteringsvåg från november 1971 till februari 1972. Av ca 150 arresterade personer ställdes senare på sommaren 1972 under tio processer 47 personer inför rätta – bland dem de f. d. centralkommittémedlemmarna Milan Hübl, Alfréd Černý och Ja-roslav Šabata samt en rad andra framstående partifunktionärer och kommunistiska och ickekommunistiska intellektuella. För sin oppositionella verksamhet – men även som en hämndakt för 1968, vilken Husák nu inte längre varken kunde eller ville förhindra – dömdes de till sammanlagt 115 års fängelse; de längsta fängelsestraffena var på sex och ett halvt år. Av dem som fick längsta straffen, dvs. Hübl, Šabata, Müller, Tesař och Rusek, hade ännu vid slutet av 1975 ingen vare sig frigivits i förtid eller fått amnesti.

Den försvagade ”Socialistiska rörelsen” fortsatte i begränsad omfattning med sin organiserade oppositionella verksamhet även under följande år, men dess erfarenheter – liksom vissa andra illegala grupperings erfarenheter – bekräftade åter att inte ens en stark och erfaren opposition med brett folkligt stöd kan med illegala medel uppnå särskilt mycket i en modern totalitär polisstat, och att dess förluster är ovanligt stora och deprimerande. Under de följande åren modifierade regimen också tillvägagångssättet gentemot sina vedersakare, inte minst med tanke på världsoptionen. På några få undantag när slutade man att åtala och spärra in dem och utsatte dem ”bara” för hård diskriminering, trakasserier av deras familjer – barnen inte undantagna – ständig polisövervakning och förhör, husundersökningar, konfiskering av korrespondens och litteratur. Regimen försökte också försvaga oppositionsfronten genom att tvinga vissa brutna och slagna motståndare till offentlig avbön och kapitulation samt genom att tvinga eller tillåta vissa obekväma personer att flytta utomlands.

Helsingforsdeklarationen som vapen

Mot slutet av 1974 och under hela 1975 gjorde emellertid en rad framstående representanter för Dubčeks tidigare parti- och statsledning viktiga oppositionella framträdanden. Husák hade misslyckats med sin taktik, som hade syftet att dessa människor mitt bland allt förtal och utan möjligheter att försvara sig skulle hamna i glömska och obemärkthet. Det som drev dem att framträda var dels de allt sämre relationerna inom det tjeckoslovakiska samhället och dels resultatet av den europeiska säkerhets- och samarbetskonferensen. De uppmuntrades även av den allt självständigare och den demokratiska socialismen allt mera närstående politik som fördes av de italienska, spanska och franska kommunistpartierna. Det visade sig att dessa personer uppfattat de pågående internationella processernas möjligheter och betydelse helt riktigt. Deklarationen från Helsingfors kunde knappast tvinga de sovjetiska och tjeckoslovakiska regeringarna att ändra de drag i sin politik som stred mot de undertecknade principerna. Men dessa principer kunde och kan alltså bli ett betydande stöd i oppositionens kamp – om det finns nog av inre mod och krafter att föra den. De europeiska kommunistpartierna kan inte uppnå en fullständig demokratisk och nationell förnyelse och ett fruktbringande samarbete, om det tjeckoslovakiska problemet, som har en internationell dimension, inte blir löst. Om de ansvariga i Östeuropa inte avsvär sig ”Brezjnev-doktrinen” och inte rättar till följderna av dess tillämpning, kommer man heller inte att undanröja det sovjetiska hotet även mot framtida europeiska socialiststater. Den demokratiska och reformvänliga västeuropeiska kommunismen kan inte uppnå tillräcklig trovärdighet om de

politiska principer som den låter sig ledas av, förklaras för kontrarevolutionära och brottsliga i Tjeckoslovakien.

I februari 1975 kunde man publicera en omfattande intervju som Josef Smrkovský givit före sin död och i vilken han lämnade värdefulla vittnesbörd om händelseutvecklingen under 1967 och 1968 och särskilt om de förhandlingar med de sovjetiska representanterna som då ägt rum. Störst uppseende väckte publiceringen av ett brev från Alexander Dubček i april 1975. Det rörde sig om ett brev till Federalförsamlingen från oktober 1974, i vilket Dubček avslöjade de chikaner som polisen utsatte honom för och där han försvarade det kommunistiska i sin tidigare politik och i sin negativa inställning till ”normaliseringen”. Under vår- och sommarmånaderna 1975 framförde de framstående intellektuella Václav Havel, Ludvík Vaculík, Pavel Kohout, Karel Kosík och Ivan Málek protester mot regeringens diskriminerande politik. Den tidigare utrikesministern Jiří Hájek publicerade i augusti 1975 utomlands en artikel som försvarade den tjeckoslovakiska utrikespolitiken under 1968, och i september vände han sig i ett öppet brev till regeringschefen, i vilket han krävde, att undertecknandet av Helsingfors-deklarationen skulle avsätta vederbörliga inrikespolitiska resultat. Tillsammans med Zdeněk Mlynář gav han samtidigt en omfattande intervju i den svenska televisionen, där de båda utvecklade sina åsikter om betydelsen av den europeiska säkerhets- och samarbetskonferensens resultat, om den aktuella samhällsliga och politiska situationen i Tjeckoslovakien, om de europeiska kommunistpartiernas skyldighet att bidra till en lösning av den tjeckoslovakiska krisen och om de första nödvändiga stegen på väg mot en sådan lösning. I september 1975 vände sig också historikern Karel Kaplan till centralkommittésekreteraren Vasil Bilak i ett öppet brev, i vilket han avvisade Bilaks interpretation av de tjeckoslovakiska förhållandena sådan som den publicerats i tidskriften ”Daily World”. En månad senare förelade Karel Kaplan regeringen och partiledningen förslag till åtgärder nödvändiga för att Helsingfors-deklarationens principer skulle förverkligas även i Tjeckoslovakien. I november 1975 uppmanades Federalförsamlingen i ett gemensamt brev från f. d. ordföranden i Nationella fronten František Kriegel och de tidigare deputerade i Nationalförsamlingen och centralkommittémedlemmarna G. Sekaninová-Čákrťová och F. Vodsoň – alltså de som i oktober 1968 röstat mot ratifikationen av det framtvungade avtalet om sovjetiska truppers närvaro på tjeckoslovakiskt territorium – att i Helsingfors-deklarationens anda omgående inleda förhandlingar om sovjettruppernas tillbakadragande och att revidera alla de lagar och förordningar från 1969-1975 som stred mot i deklarationen innefattade förpliktelser. I januari 1976 framförde de tidigare medlemmarna i partipresidiet Ludmila Jankovcová, František Kriegel, Zdeněk Mlynář, Václav Slavík, Věnek Šilhan, Bohumil Šimon och Martin Vaculík samt de tidigare centralkommittémedlemmarna Jiří Hájek, Vladimír Kabrna, Vladimír Kadlec, Karel Kaplan, Karel Kosík, František Vodsoň och Jiřina Zelenková en gemensam protest mot att människor sattes i fängelse för politisk verksamhet och mot andra repressiva åtgärder från regimens sida, varvid de framhöll att människor i Tjeckoslovakien förföljdes för samma åsikter som officiellt förfäktades av de italienska, spanska och franska kommunistpartierna.

I början av 1975 skrev Zdeněk Mlynář den omfattande studien ”Teori och praktik i försöket att reformera det politiska socialistiska systemet i Tjeckoslovakien 1968”, vilken sändes till tjeckoslovakiska kommunistpartiets centralkommitté. Det var det dittills viktigaste marxistiska försvaret av den tjeckoslovakiska reformen på sextiotalet och en analys av den situation som skapats av ”normaliseringen”. Mlynář yrkade i sitt arbete på att man äntligen skulle upphöra med att beteckna sextiotalets reformer som ett resultat av ”revisionism och opportunist” och att man i stället genom en konkret analys av den kris som rådde då skulle inse att det inte hade rört sig om och alltjämt 1975 inte rörde sig om en tvist mellan ”rättrogna marxister” och ”avfallingar” utan om två olika åsikter om det tjeckoslovakiska samhällets och

den socialistiska utvecklingens inte bara fiktiva utan verkliga intressen. Mlynář bestrider inte att den socialistiska staten även i Tjeckoslovakien löst en rad grundläggande problem vid övergången från kapitalism till socialism. Då emellertid det skapade politiska systemet inte hade erbjudit och fortfarande inte erbjöd verksamma medel mot maktmissbruk, hade det blivit så, att "socialismens utveckling" hade säkrats även genom slavarbete. En effektiv maktkontroll hade visat sig omöjlig att förverkliga utan en pluralistisk uppfattning av den socialistiska demokratin. Genom sin analys av den tjeckoslovakiska utvecklingen under sextioalet och särskilt under 1968 påvisade Mlynář, att utvecklingen inte förlorat sin karaktär av socialistisk pånyttfödelse trots en rad problematiska företeelser. Den samhällliga medvetenheten vid denna tid, de viktigaste socialgruppernas intressen och ståndpunkter samt den inre situationen i kommunistpartiet hade bevisat att något hot mot systemets socialistiska karaktär inte förelegat. Påståendet om "kontrarevolution" betecknade Mlynář som exempellöst. Han påpekade att "om några enskildas önskemål hade kunnat framkalla kontrarevolution, skulle den moderna historien vara en enda rad av kontrarevolutioner och den marxistiska historietolkningen skulle förlora varje berättigande". I den demokratiska reformen såg Mlynář alltjämt det enda medlet att frigöra dynamiken i den moderna tjeckoslovakiska samhället. Föreställningen om "en upprepning av 1968" betecknade han dock som oriktigt och orealistisk. Som realistiskt betraktade han endast att på nytt göra en sammanfattande bedömning av samhällets villkor och konflikter och att söka adekvata medel till dessas lösning. "Men det övergripande målet sammanfaller med 1968, ty de stora och olösta problemen är desamma nu som då, och de kommer förr eller senare att kräva en ny reformpolitik".

Till skillnad från vissa andra tillerkände Mlynář Sovjetunionens och övriga socialistländers kommunistpartier rätten att inta en ståndpunkt till den tjeckoslovakiska utvecklingen under sextioalet och avfärdade bestämt spekulationerna om en "hårdare linje" hos den tjeckoslovakiska ledningen gentemot Sovjetunionen. Då emellertid bundsförvanterna "intagit en ståndpunkt" genom en väpnad intervention, var de också ansvariga för alla de följder ett sådant steg hade fått. De var, menade han, skyldiga att göra en uppskattning av vad som förorsakats och inskrida för att göra förhållandena i Tjeckoslovakien tillnärmelsevis jämförbara med förhållandena i övriga europeiska socialistländer. Han krävde att de europeiska kommunistpartierna skulle ingripa i den aktuella tjeckoslovakiska situationen och avfärdade åsikten att detta skulle vara obehörig inblandning. Han tillade att situationen hade uppstått genom inblandning, att de tjeckoslovakiska motståndarna till "normaliseringen" hade försatts i ett läge som gjorde dem oförmögna att med egna krafter och direkt förändra den uppkomna situationen samt att en förlängning av detta tillstånd bevisligen skulle förvärra skadorna inte bara för Tjeckoslovariens del utan också för övriga socialistländer och för hela den internationella socialiströrelsen.

Inför den 15:e partikongressen

Alla framträdanden från "reformkommunisterna" 1975 präglades av en fast vilja att övervinna det falska alternativet, att framlägga konstruktiva förslag och att starta en saklig dialog såväl hemma som ute i världen. De krav som framställdes kan sammanfattas på följande sätt: 1. Om man i Helsingfors under högtidliga former undertecknat att intervention i en annan stats inre angelägenheter är ett otillåtet medel att lösa tvister, så bör också Sovjetunionen erkänna, att interventionen i Tjeckoslovakien 1968 var otillåten och skadlig. 2. Då även den tjeckoslovakiske presidenten undertecknat Helsingfors-dokumentet bör man upphöra med förföljelse och diskriminering av de tjeckoslovakiska medborgare som inte accepterat och alltjämt inte accepterade den sovjetiska interventionen – då dessa i deklarationens mening handlat och handlade riktigt. 3. De tjeckoslovakiska organen bör göra en översyn av de lagar och förordningar som strider mot de i deklarationen proklamerade mänskliga och medborger-

liga fri- och rättigheterna. 4. De politiska fångarna bör frisläppas och man bör upphöra med de diskriminerande åtgärder som skapar en medborgarkategori av andra klass. Alla bör få rätt och möjlighet att delta i sitt lands politiska och kulturella liv. 5. De meningslösa beskyllningarna för ”förräderi och kontrarevolutionär verksamhet” bör upphöra och istället bör man få till stånd en öppen och saklig diskussion om orsakerna till samhällskrisen och om realistiska lösningar av denna kris, dvs. om oundvikliga demokratiska reformer. 6. De europeiska kommunistpartierna bör ägna Tjeckoslovakien kritisk uppmärksamhet icke blott för att hjälpa sina tjeckoslovakiska kamrater att skipa rättvisa utan även för att rädda trovärdigheten i sin egen politik: det blir omöjligt att samma politiska mål som nu utgör grunden för den kommunistiska politiken i Italien, Frankrike, Spanien och andra länder i Tjeckoslovakien förklaras vara politiska brott.

Dessa yttringar av opposition, vilka fick stöd av den auktoritet och ställning upphovsmännen ernått under sextioalet, var inte framträdanden av enskilda ”oliktänkande” utan yttringar från en stor del av den en gång helt legalt valda och sedan illegalt avlägsnade parti- och statsledningen. Det visade, att det i Tjeckoslovakien 1975 existerade inte bara en parallell litterär kultur utan även en parallell politisk sådan. Om dess styrka skrev Kaplan i sitt brev till Vasil Bilak: ”Vi är många, och vi representerar ett demokratiskt socialistiskt alternativ. Vi är beredda att när som helst inleda en dialog och kan när som helst lägga fram vårt alternativ program, som är bättre genomarbetat än det var 1968. Ni har tvingat oss att arbeta som daglönare, men ni kan inte göra våld på våra hjärnor och tvinga oss att sluta tänka. Ni kan inte beröva oss vår socialistiska övertygelse och hindra oss att tänka över vårt lands förflutna, nutid och framtid”.

Framtiden kommer att utvisa, om och i så fall när dessa ”reformkommunisters” kritiska initiativ vinner positivt gehör hos makthavarna. Hos den tjeckoslovakiska allmänheten fann det stark anklagning. Husák-ledningen har hittills inte reagerat med något hårt repressivt slag, även om den när som helst kan tillgripa en sådan ”lösning”. Men den reagerade ändå negativt. 1975 lät den som förtroligt material för partiets medlemmar sprida broschyren ”Förräderiets väg”, där den påstår att ”Dubček, Smrkovský, Mlynář och andra exponenter för den krossade högern” bedrev ”partifientlig, antisocialistisk, folkfientlig och kontrarevolutionär verksamhet” och att ”bourgeoisin får hjälp av opportunistiska avfallingar och emigranter av Dubčeks, Mlynářs, Pelikáns, Goldstückers och andras typ”. Även i ett i november 1975 avfattat brev från centralkommittén till partiets medlemmar och organisationer om förberedelserna inför den 15:e partikongressen förklaras det att ”högeropportunisten alltså är huvudfaran” och att ”några av högerns främsta företrädare öppet har gått över till det antikommunistiska lägret”. Allt tyder på att det ”normaliserade” kommunistpartiet kommer att förbereda sig även för sin 15:e kongress i april 1976 mitt bland olösta, ytterst viktiga problem i det tjeckoslovakiska samhället och med ett högljutt utropande av sextioalets reformperiod som den ”mörkaste perioden i sin historia”. Historien – och även de kommunistiska partiernas historia – är dock full av bevis på det kortvariga i sådana påståendens giltighet och på det föga övertygande i dem.

Reformkommunism – en väg till frigörelse?

Överväganden om det tjeckoslovakiska samhällets fortsatta utveckling och kommunistpartiernas roll i denna utveckling är ingen uppgift för en historiker. Ändå må det tillåtas honom att försöka fastställa det allmängiltiga i sextio- och sjuttioalets tjeckoslovakiska erfarenheter.

Av det som sagts om tjeckoslovakiska kommunistpartiets utveckling efter 1948 framgår, att detta parti sedan länge upphört att vara ett politiskt parti i traditionell mening. Det politiska system som det skapade och ånyo befäste efter 1969, har säkrat och säkrat alltså partiets

maktmonopol och förhindrar uppkomsten av någon konkurrens som allvarligt skulle hota detta monopol. Sådana är – och en sådan ställning har – även de kommunistiska partierna i sovjetblockets övriga stater. Det har därigenom skapats en dimension som är avgörande för det politiska tillståndet i dessa länder.

Sextiotalets Tjeckoslovakien visade att under vissa betingelser kan även i dessa partier trots deras etatisering, byråkratisering och ideologiska stelbenthet uppstå en stark demokratisk opposition, och att denna opposition kan få sådan makt över partiet att detta förvandlas från en konserverande och retarderande faktor till en integrerande kraft för en strukturell reform. De konservativa krafterna inom partiet kunde fås att retirera, och initiativet kunde övertas av de progressiva krafter som – vilket blev bekräftat – alltid hade funnits inom partiet. De första oundvikliga demokratiska reformerna kunde därvid utgå från samma marxistiska ideologi vars stalinistiska avarter tidigare lett till att socialismens demokratiska och humanistiska innehåll undertryckts.

De fenomen som sålunda kom i dagen har utan tvekan historisk betydelse. Om det nämligen skulle visa sig, att de kommunistiska partierna i moderna byråkratiska diktatorsystem grundade på den etatiska socialismen är helt immuna för konflikterna i samhället och oförmögna till varje förändring, skulle dessa system hotas av samma orörlighet som de forna orientaliska despotierna eller – om en katastrofal destruktionsinträder – av en atomisering, som sannolikt skulle utmynna i en bonapartistisk militaristisk diktatur. De som skärsåddar samhällssystemet i dagens europeiska socialistländer med det kapitalistiska samhällssystemets optik inser vanligen inte det ödesdigra i detta konstaterande, men detta förminskar inte faran. Vägen till friare och mera demokratiska regimer kan i dessa länder utan katastrof öppnas bara genom en reform som utgår från den existerande sociala och maktpolitiska strukturen, d. v. s. främst inifrån kommunistpartierna själva. Mycket tyder på att den tjeckoslovakiska ”reformkommunismen” trots sitt nederlag givit upphov till ett fenomen på den politiska arenan i dessa länder vars ständigt nya yttringar och former man måste räkna med även i framtiden.

De tjeckoslovakiska ”reformkommunisternas” nederlag till följd av den sovjetiska militära interventionen vittnar om att Moskva utövar en stormaktshegemoni och har ett styrkeövertag, mot vilket ett litet isolerat land inte kunde försvara sig i det givna internationella systemet. Det vittnar vidare om förekomsten av inte bara reformvänliga och demokratiska utan även konservativa och reaktionära krafter inom tjeckoslovakiska kommunistpartiet, vilka senare kunde bli bärare av den påtvingade ”normaliseringen”. Att av detta dra slutsatsen, att en omvandling lik den som tjeckoslovakiska kommunistpartiet genomgick under sextiotalet inte blir möjlig vid en annan tidpunkt, under andra omständigheter och på annan plats är ologiskt. En sådan omvandling har visserligen på grund av en rad historiskt betingade särdrag alltid varit mycket svårare i andra länder inom sovjetblocket och kommer med säkerhet att bli mycket svårare i Tjeckoslovakien efter den destruktiva ”normaliseringen”, men kvalitativt sett har ingenting ändrats i de östeuropeiska kommunistpartiernas tillstånd och i deras ställning i samhället. Dessa partier är alltjämt såväl retarderande faktorer i utvecklingen och en samlingsplats för parasiterande element som den enda platsen för ett, låt vara begränsat och deformerat, politiskt skeende och ett centrum för samhällets skapande och aktiva krafter. Även det tjeckoslovakiska kommunistpartiet kommer förr eller senare att övervinna följderna av den destruktiva ”normaliseringen”, i all synnerhet om ”reformkommunismen” trots sitt nederlag förblir en reell oppositionskraft i landet. Det finns därför inte skäl att utan vidare förutsätta, att kommunistpartierna vid en framtida skärpning av samhällskrisen kommer att reagera kvalitativt sett annorlunda än i sextiotalets Tjeckoslovakien. Dessa partier är alltjämt maktstrukturens avgörande del, vilken måste sättas i rörelse för att progressiva förändringar skall vara möjliga. Kritiska och oppositionella krafter har en chans endast om de uppstår inom denna struktur – eller intränger i den. Om dessa krafter inte väckes inom partiet eller inom det

av partiet skapade systemet, blir de blott en protest- och påtryckningsfaktor men ger inte upphov till förändringar. Detta bekräftas helt entydigt av de tjeckoslovakiska erfarenheterna.

Det är därför sannolikt, att man även under kommande emancipationskamper i de europeiska socialistländerna kommer att framlägga principiellt samma reformprogram och gå tillväga på samma sätt som i Tjeckoslovakien på sextiotalet, även om nya omständigheter säkerligen kan komma att på annat sätt accentuera vissa frågor. Brännmärkningen av detta program och dess representanter – samt av alla dem som sympatiserat med det – kan inom kort visa sig negligerbart. Stora emancipationsprojekt har ofta blivit högljutt fördömda, varefter belackarna snart övertagit deras grundidéer som sina egna.

Samhällssituationen i sextiotalets Tjeckoslovakien skiljde sig från situationen i övriga europeiska socialistländer – med undantag av DDR – främst genom den höga industriella utvecklingsnivån i begreppets vidaste mening. De länder som står nära denna nivå – det vill säga DDR, Ungern och Polen – är skådeplatsen för teknokratiska reformförsök på olika nivåer. Det har hittills som regel rört sig om försök att finna sammanlevnadsformer mellan gamla byråkratiska och nyare teknokratiska förhållanden. Den tjeckoslovakiska erfarenheten från 1962-1967 ger vid handen, att denna tendens förr eller senare stöter på problem som på dagordningen även uppställer frågan om en reform av det politiska systemet, då samhällets dynamik visar sig vara bunden främst av detta system.

Man har också stöd för antagandet, att det trots alla historiskt givna skillnader kommer att uppstå samhällskonflikter i Sovjetunionen liknande problemen i sextiotalets Tjeckoslovakien i och med att Sovjetunionen närmar sig en fullt utvecklad industristats nivå. Dagens samarbete mellan Sovjetunionen och de industriellt mest utvecklade kapitalistländerna kommer sannolikt att påskynda denna utveckling. Resultaten av de spänningar som sedan kommer att uppstå inom det sovjetiska samhället och inom det sovjetiska stormaktsblocket kan bli avgörande, trots att såväl dogmatiska marxister som antikommunister inte kan inse detta.

Den situationen, att makteliten i Sovjetunionen finner gemensamma intressen och ett gemensamt språk med makteliten i det västliga kapitalistsamhället, kommer utan tvekan att i Sovjetunionen och dess satellitländer göra slut på den farliga och skadliga myten om ”befrielse utifrån”, som alltid har fört en stor del oppositionella och kritiska krafter in i en återvändsgränd. En positiv utveckling i dessa länder kan visserligen gynnas av de pågående förändringarna inom de stora västeuropeiska kommunistpartier som börjar bli nationella, demokratiska och av Moskva oberoende krafter. Förutsättningarna för denna påverkan skulle bli särskilt goda om det i framtiden skulle lyckas dessa partier att i öppet samarbete med andra socialistiska och demokratiska krafter i något stort västeuropeiskt land etablera ett fungerande system grundat på en annan socialism än den av sovjetisk proveniens – en modern och demokratisk socialism, som skulle ge medborgarna inte färre utan fler fri- och rättigheter än något annat system.

Men progressiva förändringar i sovjetblockets länder, såsom förnyelse av den statliga och nationella suveräniteten, utökning av de medborgerliga fri- och rättigheterna, demokratisering av det politiska och modernisering av det ekonomiska systemet är möjliga endast genom en komplicerad immanent emancipationsprocess, som framspringer ur samhällets egna nationella och sociala källor. ”Reformkommunismen” blir i nya varianter med all sannolikhet inkörsporten till sådana förändringar också i framtiden. Med detta menas, att ”reformkommunisternas” målsättning kommer att innebära det första steget till en mindre ofullkomlighet hos systemet, och att de kommer att öppna fältet för en utveckling vars konkreta konturer och former idag knappast kan förutses.

Källor och litteratur

Tidningar, tidskrifter, bulletiner:

Borba (Belgrad), Bulletin Ústavu pro hospodářský a sociální výzkum, Česko-slovenský časopis historický, Cíl, Dějiny a současnost, Demografia, Doba, Fakta a cifry, Funkcionář, Hospodářské noviny, Index, Informační bulletin k otázkám socialistické soustavy, Krasnaja Zvezda (Moskva), Kulturný život, Lidová armáda, Lidová demokracie, Listy, Listy (Rom), Literární Listy, Literární noviny, Literaturnaja Gazeta (Moskva), Meztiskor, Mladá fronta, Národní výbory, Nepszabatsag (Budapest), Neues Deutschland (Berlin), Nová Mysl, Nová svoboda, Nowe Drogi (Warszawa), Odborář, Politika, Práce, Práca, Pravda (Moskva), Pravda, Právnik, Příspěvky k dé-jinám KSC, Rabotnitjesko Delo (Sofia), Reportér, Revue dějin socialismu, Rinascita (Rom), Rudé právo, Směna, Sběrka zákonů Republiky Československé, Der Spiegel (Hamburg), Student, Studentské listy, Svědectví (Paris), Svět práce, Svobodné slovo, Svodná informace městského výboru KSC Praha, Tribuna, Tvorba, Učitel'ské noviny, L'Unitá (Rom), Veřejné mínění, Život strany, Zítřek.

Dokument, statistiska och andra handböcker, bibliografier:

Bibliografie kultury ČSSR, Praha 1963
 Celostátní konference KSC, Praha 1952
 Celostátní konference KSC, Praha 1956
 Celostátní konference dětských a mládežnických organizací, Praha 1969
 Česká národní rada, Praha 1969
 Československé dějiny v datech, Praha 1968
 ČSSR – Fünf Jahre "Normalisierung", Hamburg 1973
 Dokumenty Italské komunistické strany 1964-1966, Praha 1966
 Dokumenty moskevské porady dělnických a komunistických stran, Praha 1969
 Dokumenty ze zasedání ÚV KSC v prosinci 1970, Praha 1971
 Dvacet pět let Československa, Praha 1970
 Ekonomický vývoj 1968, Praha 1969
 Franz Kafka – liblická konference, Praha 1963
 Haefs-Hauswillelm, Die Ereignisse in der Tschechoslowakei von 27.6. bis 18.10.1968, Bonn 1969
 Hejzlar Z. – Kusín V. V., Czechoslovakia 1968-1969, New York 1975
 Hospodářský a společenský vývoj Československa, Praha 1968
 Hospodářský vývoj Slovenska, Bratislava 1971
 Kazimour, J., Technický a ekonomický vývoj ČSSR, Praha 1975
 Kdo je kdo v Československu? I., Praha 1970
 KSC proti nacismu, Praha 1963
 Kuhn, H., Bibliographisches Handbuch der Tschechoslowakei. München 1969 –1974
 Kuhn, H., Handbuch der Tschechoslowakei, München 1966
 Kuhn, H., Kommunismus in der Tschechoslowakei, Köln 1965
 Kuhn, H., Zeittafel zur Geschichte der KPTsch, München 1973
 Lesjuk–Klimeš–Malá–Prečan, Cesta ke Květnu, I–II, Praha 1963
 Mimoriadný zjazd KSS, Bratislava 1968
 Nástin programu Revolučního odborového hnutí, Praha 1968
 O stanovách KSC, Praha 1965
 Pelikán, J., 14. mimořádný sjezd KSC, Wien 1969
 Pelikán, J., Potlačená zpráva, Wien 1971
 Pelikán, J., Pervertierte Justitz, Wien 1972
 Pelikán, J., Sozialistische Opposition in der ČSSR, Köln 1974
 Pielkiewicz, I., Public Opinion Policy in Czechoslovakia 1968-69, New York 1972

Poučení z krizového vývoje ve straně a ve společnosti po 13. sjezdu KSČ, Praha 1971
 Přehled připomínek ze zasedání CV KSČ 19-21.12.1967 a 3-5.1.1968, Praha 1968
 Příručka k dějinám KSČ, Praha 1971
 Příruční slovník k dějinám KSČ, Praha 1964
 Proces s vedením protištátného sprisahaneckého centra na čele s Rudolfem Slánským, Bratislava 1953
 Protokol III. sjezdu KSČ, Praha 1967
 Protokol 4. sjezdu Svazu čs. spisovatelů, Praha 1968
 Protokol V. sjezdu KSČ, Praha 1971
 Protokol VII. sjezdu KSČ, Praha 1967
 Protokol IX. sjezdu KSČ, Praha 1949
 Protokol XIII. sjezdu KSČ, Praha 1966
 Protokol 14. sjezdu KSČ, Praha 1971
 První čs. pětiletý plán, Praha 1949
 Remington, R. A., Winter in Prague, London 1970
 Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech CV KSČ, Praha 1969
 Sedm pražských dnů, Praha 1968
 Statistické ročenky Československé socialistické republiky 1966-1975, Praha Tribuna otevřenosti I–II., Praha 1968
 Třicet let budování ČSSR, Praha 1975
 Usnesení a dokumenty CV KSČ od X. do XI. sjezdu, Praha 1958
 Usnesení a dokumenty CV KSČ od XI. sjezdu do celostátní konference 1960, Praha 1960
 Usnesení a dokumenty CV KSČ od listopadu 1962 do konce roku 1963, Praha 1964
 Ústava ČSSR, Bratislava 1967
 Die wichtigsten Dokumente über die Tätigkeit der Nationalversammlung der ČSSR, Praha 1968
 Základní dokumenty světové socialistické soustavy, Praha 1972
 Za revoluční stranu, Praha 1971
 Zjazd Komunistickej strany Slovenska, Bratislava 1971
 "Zprávy" v boji proti kontrarevoluci, Praha 1971
 XII. sjezd KSČ, Praha 1962

Litteratur:

Belda, J. a kol., Na rozhraní dvou epoch, Praha 1968
 Beneš, E., Paměti, Praha 1947
 Bilak, V., Pravda zůstala pravdou, Praha 1971
 Borin–Ploggen, Management und Selbstverwaltung in der ČSSR, Berlin 1969
 Byrnes, J. F., Speaking Frankly, New York 1947
 Československá revoluce 1944-1948, Praha 1966
 Československá vlastivěda, II/2, Praha 1968
 Chyba, A., Postavení dělnické v kapitalistickém Československu, Praha 1972
 Dedjer, V., Tito, Berlin 1954
 Dějiny KSČ, Praha 1961
 Dějiny KSČ, Praha 1966
 Dubček, A., K otázkám obrodzovacieho procesu v KSČ. Bratislava 1968
 Dvořáková–Lesjuk, Československá společnost a komunisté v letech 1945–1946, Praha 1967
 Dynamika sociálnej štruktury v ČSSR, Bratislava 1968
 Fibich, J., K otázkám byrokracie a byrokratizmu, Praha 1968
 Frejka, L., 25. únor a čs. hospodáiství, Praha 1949

- Fremer–Klička–Sedivec, Některé rysy revizionismu v politické ekonomii v Československu, Praha 1973
- Fučík, J., Reportáž psaná na oprátce, Praha 1949
- Garaudy, R., Die grosse Wende des Sozialismus, Wien 1970
- Golan, G., The Czechoslovak Reform Movement, New York 1971
- Golan, G., Reform Rule in Czechoslovakia, New York 1973
- Goldmann–Kouba, Hospodářský rust ČSSR, Praha 1969
- Gottwald, K., Spisy XII., XIII., XIV., Praha 1955-1958
- Gramsci, A., Poznámky o Macchiavellim, Praha 1970
- Grünwald, L., Legende Weltkommunismus, Graz–Wien 1974
- Hájek, J., Mýtus a realita Ledna 1968, Praha 1969
- Hamšík, D., Spisovatelé a moc, Praha 1969
- Havlíček, F., Noví ”přátelé” lidu, Praha 1970
- Horský, V., Prag 1968. Systemveränderung und Systemverteidigung, München 1975
- Hrzal, L., Kritika pravicového a levicového oportunistu a revizionismu, Praha 1973
- Hrzal–Stěpánová, Antikomunismus a ideový boj, Praha 1971
- Husák, G., Svedectvo o Slovenskom narodnom povstani, Bratislava 1964
- Husák, G., Projevy a stati 1969-1970, Praha 1970
- Husák, G., Vybrané projevy a stati 1970-1971, Praha 1972
- Ivanov, J., Sionismus, Praha 1970
- Kabrhel a kol., 30 let vývoje čs. zemědělství a jeho perspektívy, Praha 1975
- Kaplan, K., Znárodnění a socialismus, Praha 1968
- Kašík–Suchopár, Dějiny mezinárodního komunistického hnutí, Praha 1968
- Kladiva, J., Kultura a politika, Praha 1968
- Kopecký, V., ČSR a KSČ, Praha 1960
- Krejčí, J., Social Change and Stratification in Post-War-Czechoslovakia, London 1971
- Křen, J., Do emigrace, Praha 1963
- Křen, J., V emigraci, Praha 1969
- K událostem v Československu, Moskva 1968
- Kusín, V. V., The Intellectual Origins of the Prague Spring, London 1971
- Kusín, V. V., Political Grouping in the Czechoslovak Reform Movement, London 1972
- Kusín, V. V., The Czechoslovak Reform Movement 1968, London 1973
- Kvaček, R., Nad Evropou zataženo, Praha 1966
- Künstlinger, R., Parteidiktatur oder demokratischer Sozialismus, Bonn 1972
- Lakatoš, M., Úvahy o hodnotách demokracie, Praha 1969
- Laštovička, B., V Londýně za války, Praha 1961
- Liehm, A. J., La passé present, Paris 1974
- Lipták, L., Slovensko ve 20. storočie, Bratislava 1968
- Löbl–Grünwald, Die intellektuelle Revolution, Wien 1969
- Machonin, P. a kol., Československá společnost, Bratislava 1969
- Madry, J., Boj za politickou obrodu Československa po XX. sjezdu KSSS, Praha 1969
- Marko, M., Čierne na bielom, Bratislava 1971
- Marko, M., Ich zamery a sklamania, Praha 1974
- Marx a dnešek, Praha 1968
- Matouš, M., Fronta bez příměří, Praha 1974
- Maxa, J., Die kontrollierte Revolution, Wien 1969
- Mencl, V., Historické lednové plénum, Praha 1968
- Mlynář, Z., Stát a člověk, Praha 1964
- Mlynář, Z., Československý pokus o reformu 1968, Köln 1975
- Moravec, J., Spor o revoluci, Praha 1967

- Nedvěd, J., Cesta ke sloučení sociální demokracie s komunistickou stranou v roce 1948, Praha 1968
- Neutuchající boj idejí, Praha 1973
- Nollan, G., Die Internationale, Köln 1950
- Obzina, J., K leninskému pojetí politiky, Praha 1972
- Odboj a revoluce 1938-1945, Praha 1964
- Odbory a nalle revoluce, Praha 1968
- Olivová, V., Československo v rozrušené Evropě, Praha 1968
- Opat, J., O novou demokracii, Praha 1966
- Operace Československo, Praha 1972
- Ostrý, A., Československý problem, Köln 1972
- Padesát let socialismu – představy a skutečnosti, Praha 1968
- Pavlanda, V., Ekonomické základy řešení národnostnej otázky v ČSSR, Bratislava 1968
- Pavlíček, V., Politické strany po únoru, Praha 1966
- Plevza, V., Prehľad dějin KSČ na Slovensku, Bratislava 1970
- Plevza, V., Československá štátnost a slovenská otázka v politike KSČ, Bratislava 1971
- Pracovní síly v Československu, Praha 1966
- Pracovní síly v zemědělství, Praha 1964
- Proti soudobému antikomunismu, Praha 1970
- Richta, R. a kol., Civilizace na rozcestí, Praha 1969
- Ripka, H., Le coup de Prague, Paris 1949
- Reiman, P., Dějiny Komunistické strany Československa, Praha 1931
- Roberts, A., Totalförsvaret och civilmotstånd, Stockholm 1971
- Roháč, J., Nov politický systém socialismu a kontrarevoluce, Praha 1974
- Rohan, R., Politické strany Praha 1965
- Šamalík F., Člověk a instituce, Praha 1969
- Šedivý, J., Politika a vztahy, Bratislava 1969
- Selucký, R., Reform-Modell I, SSR, Hamburg 1969
- Shawcross W., Dubček, London 1970
- Šik, O., Fakten der tschechoslowakischen Wirtschaft, Wien 1969
- Šik, O., Plán a trh za socialismu, Praha 1968
- Šik, O., Ekonomické zájmy, Praha 1968
- Slováci a ich národný vývin, Bratislava 1968
- Sociální struktura československé společnosti, Praha 1967
- Sociológia 66, Bratislava 1968
- Soudobý pravicový revizionismus, Praha 1973
- Strana a společnost, Praha 1968
- Stručný hospodářský vývoj Československa do r. 1955, Praha 1969
- Systémové změny, Köln 1972
- Szulc, T., Czechoslovakia Since World War II, New York 1971
- Táborský, E., Communism in Czechoslovakia 1948-1960, Princeton 1961
- Tigríd, P., Nezadržitelný pád A. Dubčeka, Paris 1969
- Tigríd, P., Kvadratura kruhu, Paris 1970
- Tigríd, P., Politická emigrace v atomovém věku, Köln 1974
- Tomášek–Litera–Večeřa, Strana a dnešek, Praha 1967
- Die tschechoslowakischen Gewerkschaften 1870-1970, Brüssel 1970
- Vachel a kol., Výsledky prvních tří let páté pětiletky a úkoly r. 1974, Praha 1974
- Vedeckotechnická revolucia a socialismus, Bratislava 1967
- Veselý, L., Dubček, München 1970
- Vývoj a elle národohospodářské politiky ČSSR, Praha 1971

Vývoj čs. ekonomiky a hospodářská politika KSČ, Praha 1971
Weit, E., Ostblock intern, Stockholm 1971
Windsor–Roberts, Czechoslovakia 1968, London 1969
Za svobodu do nové Československé republiky, Praha 1945
Zemědělství v ekonomickém rozvoji, Praha 1968
Životní zkouška, Praha 1972